

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

AVRUPA BİRLİĞİ VE DİN

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI EĞİTİM MERKEZLERİ'NDE ÖĞRENİM
GÖREN KURSİYERLERİN AVRUPA BİRLİĞİ'NE YAKLAŞIMLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Mehmet BAYYİĞİT

Hazırlayan
Mehmet KURT

KONYA-2008

ÖNSÖZ

Din, insanlık tarihi boyunca tüm toplumların yaşantılarında aktif bir şekilde yer almış ve *“yok olup gideceğine ve yerini daha modern ve üst kurumlara bırakacağına”* dair yapılan öngörülerin aksine, günümüz modern toplumlarında da toplumsal ilişkilerin aktif öznesi olmaya devam etmektedir.

Din olgusu, toplumsal ilişkilerin tümünde az veya çok etkili olduğu gibi, AB'nin oluşum, gelişim, derinleşme ve genişleme sürecinde de etkili olmuştur/olmaktadır. AB üyelik sürecinin sağlıklı işleyişi için kültür ve din boyutunun da üyelik sürecinde göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Avrupa Birliği'ne (AB) üyelik süreci, Türkiye'nin modernleşme serüveni içerisinde özel bir yere sahiptir. Ne yazık ki bu süreç, çoğu zaman sadece ekonomik ve siyasi boyutlarıyla değerlendirilmekte; kültürel ve dini boyutları ise yeterince önemslenmemektedir.

Toplumun din konusunda bilgilendirmek, din hizmeti sunmak ve ibadet mekânlarını yönetmekten sorumlu olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın (DİB) konumu ve sunduğu hizmetler, çeşitli platformlarda gündeme gelmekte, bununla ilgili çeşitli eleştiriler dile getirilmekte, Diyanet İşleri Başkanlığı da daha verimli ve etkili bir din hizmeti sunmak adına çaba göstermektedir.

DİB İhtisas Eğitim Merkezleri, Diyanet İşleri Başkanlığı'na kaliteli din görevlileri yetiştirmek ve onları daha üst görevlere hazırlamak amacıyla kurulan ve bünyesinde 30 aylık yoğun bir eğitimin verildiği teşkilat içi en üst eğitim kurumlarıdır. Bu kurumlardan mezun olan kursiyerler, Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde üst görevlere gelmeye aday din görevlileridir. Buldukları etkin konum ve halkın din algısını yönlendirme pozisyonunda bulunan İhtisas Eğitim Merkezi kursiyerleri, özel olarak incelenmeye değer bir kitleyi oluşturmaktadır.

İhtisas Eğitim Merkezi kursiyerlerinin AB'ye bakışlarını incelediğimiz çalışmamız *giriş*, iki bölüm, *sonuç* ve *önerilerden* oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmamızın konusu, amacı, önemi ve sayıtlılarına yer verilmiştir. Çalışmamızın birinci bölümü, AB ve din ilişkisini teorik boyutlarıyla irdeleyen dört ana başlıktan oluşmaktadır. İkinci bölümde ise, kursiyerlere uyguladığımız anketlerden ve yaptığımız gözlemlerden hareketle DİB İhtisas Eğitim Merkezleri kursiyerlerinin AB'ye bakışları ve AB bağlamında sorduğumuz çeşitli sorulara karşı tutumları ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nın

AB çalışmalarına dair bilgileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı hakkındaki düşünceleri değerlendirilmeye çalışılmıştır. Sonuç bölümünde ise çalışmamızın teorik kısımdan ve alan araştırması bölümlerinden elde ettiğimiz bulgular değerlendirilmiş, varsayımlarımız sınanmış, genellemelere gidilmiş ve bu süreçte faydalı olacağına inandığımız önerilerle tezimiz sona ermiştir.

AB, daha çok ekonomik ve siyasi boyutlarıyla anıldığı için AB'nin dini boyutları konusunda Türkçe eser oldukça azdır. Araştırmaya başlamadan önce yaptığımız tarama neticesinde, AB ve din konusuyla ilgili müstakil iki eser, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın düzenlediği iki şûra ve iki sempozyum¹ ile çeşitli makaleler dışında çok fazla dokümana ulaşamadık. Avrupa'da ise bu konunun daha çok Avrupalı kimliği bağlamında tartışma konusu olduğunu, bu konuda pek çok eser ve makalenin yazılmış olduğunu tespit ettik. Bunlardan en önemlisi Hollanda Kamu Politikaları Bilimsel Kurulu'nun (WRR) Hollanda hükümetine sunduğu "Avrupa Birliği, Türkiye ve İslam" adlı rapordur.² Bu raporun çalışmamız esnasında Türkçeye çevrilmesi, tezimize önemli bir açılım sağlamıştır. Fakat gerek yabancı dil bilginin İngilizce ve diğer dillerde yayınlanan eserlerden maksimum derecede faydalanmaya müsait olmaması, gerek Türkçedeki eserlerin sayısının azlığı tezimizin hazırlanma aşamasında karşımıza çıkan önemli problemlerden biri olmuştur. Buna rağmen elden geldiğince İngilizce kaynaklardan faydalanmaya çalışmamız ve bu konuyla doğrudan veya dolaylı yoldan ilgili olan Türkçe eserlerin hemem hemen tümüne ulaşmamız, çalışmamızı bitirme gayretimizde bize yardımcı olmuştur. Bütün bunların yanı sıra, çalışmamızda karşılaştığımız Türkçe kaynak sıkıntısı çalışmamızın Türkiye'de yapılan ilk çalışmalardan olması nedeniyledir.

Şüphesiz hiçbir çalışma, sadece bir kişinin emek ve gayretleriyle tamamlanamaz. Çalışmamız esnasında pek çok kişinin bize katkısı oldu. Tezimizin dikkate değer bir yönü varsa, bu bize eleştirilerini sunan değerli hocalarımızın ve dostlarımızın eleştirileri sonucudur. Bu bağlamda tezimize katkısı olan kişileri zikretmemek, vefasızlık olacaktır. Öncelikle tavsiye, eleştiri ve önerileriyle tezimize büyük katkıda bulunan danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Bayyığıt başta olmak üzere, bölüm hocalarıma teşekkürü bir borç biliyorum. Aynı zamanda sundukları eleştiri ve önerilerle teze önemli katkılarda bulunan değerli hocalarım Doç. Dr. Ejder Okumuş'a, Doç. Dr. Talip Atalay'a, saygıdeğer

¹ Bunlar; Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası, III. Din Şûrası, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişinin Din Boyutu Sempozyumu (Çanakkale 18 Mart ilahiyat Fakültesi'yle birlikte) ve Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet ilişkileri Sempozyumu (İSAM)'dur.

² WRR, *Avrupa Birliği, Türkiye ve İslam*, Başlık Yay., İstanbul 2007.

ağabeyim Mehmet Özyürek'e, vaktinden çalıp tezimi hazırlamaya çalıştığım değerli eşim Nazan hanıma ve tezimi teslim ettiğim günlerde aramıza katılan kızım Azra Leyal'e şükranlarımı sunarım. Aynı zamanda sunduğu eleştiri ve önerilerle tezimize açılım sağlayan Yard. Doç. Dr. Kadir Canatan'a, Hollanda Türkevi Direktörü Veyis Güngör'e, Mehmet Sait Tekin'e, Mehmet Ata Az'a, kaynak temini konusunda yardımcı olan ve sunduğu eleştirilerle teze açılım sağlayan Esra Aslan ve Mehmet Birekul'a, verilerin bilgisayara işlenişi konusunda yardımcı olan kardeşim Cahide Kurt'a, SPSS uygulamaları konusunda büyük faydaların dokunan Yard. Doç. Dr. Adem Şahin'e ve Arş. Gör. Arif Korkmaz'a, yaptığımız mülakatlarda değerli bilgilerini esirgemeyen Diyanet İşleri başkan yardımcıları Prof. Dr. İzzet Er ve Prof. Dr. M. Şevki Aydın'a, Dış İlişkiler Daire Başkanı Prof. Dr. Ali Dere'ye, DİB uzmanlarından Dr. İsmail Hilmi Bilgi ve Dr. Ömer Yılmaz'a, anket uygulama izni konusunda gerekli kolaylığı gösteren Din Eğitimi Daire Başkanı Dr. Ulvi Ata'ya, anketlerin uygulanışı konusunda yardımlarını esirgemeyen İhtisas Eğitim Merkezi müdürleri ve kursiyerlerine ve burada anamadığım/unuttuğum herkese teşekkürlerimi sunuyorum.

Önemine değindiğimiz konunun bütüncül bir şekilde değerlendirilmesi adına, bu türden çalışmaların yapılması önem arz etmektedir. Çalışmamızın bu konudaki eksikliği bir nebze de olsa doldurmasını ve ihtiyaca cevap vermesini umut ederiz.

Mehmet KURT
KONYA – 2008

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	II
KISALTMALAR.....	IV
TABLolar.....	V

GİRİŞ

1.	ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
2.	AMAÇ VE ÖNEM.....	2
3.	SAYILTILAR.....	3
4.	VARSAYIMLAR.....	3
5.	YÖNTEM.....	4
5.1.	Evren ve Örneklem.....	5
5.2.	Sınırlılıklar	5
5.3.	Veri Toplama Araçları.....	6
5.4.	Anketin Uygulanması ve Verilerin Toplanması.....	7
5.5.	Verilerin Değerlendirilmesi.....	8

BİRİNCİ BÖLÜM AVRUPA BİRLİĞİ, TÜRKİYE ve DİN

1.	AVRUPA BİRLİĞİ'NİN TARİHÇESİ	9
2.	TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİNİN TARİHÇESİ	18
2.1.	Ankara Anlaşması ve Katma Protokol	26
2.2.	Gümrük Birliği Anlaşması ve Tam Üyelik Hedefi	29
2.3.	Avrupa Birliği'nin Genişleme Süreci ve Türkiye	30
2.3.1.	Maastricht Kriterleri.....	31
2.3.2.	Kopenhag Kriterleri	32
2.3.3.	Amsterdam Kriterleri.....	33
2.4.	Gündem 2000 Raporu ve Lüksemburg Zirvesi	34
2.5.	Helsinki Zirvesi ve Tam Üyelik Statüsünün Alınması	37
2.6.	Tarama Süreci ve Müzakere Tarihi	38
3.	AVRUPA BİRLİĞİ VE DİN.....	43
3.1.	Avrupa'nın Sınırları	43
3.2.	Avrupa'nın Kimliği	47
3.3.	Birleşik Avrupa Düşüncesinin Önündeki Tehlikeler	51
3.4.	Avrupa Birliği Yasalarında Din	53
3.5.	Avrupa'da Din-Devlet İlişkileri	59
3.5.1.	Tarihsel Çerçeve.....	59
3.5.2.	Avrupa Birliği Ülkelerinde Kilise-Devlet İlişkileri	61
3.6.	Günümüz Avrupa'sında Din ve Toplum	67
3.6.1.	İngiltere.....	69
3.6.2.	Almanya	70
3.6.3.	Fransa	74
3.6.4.	İtalya.....	76
3.6.5.	Hollanda.....	78
3.6.6.	Yunanistan	80

3.6.7.	Avusturya	82
3.6.8.	Danimarka	84
3.6.9.	Belçika	85
3.6.10.	Diğer Avrupa Ülkelerinde Din ve Toplum.....	85
3.6.11.	Sonuç.....	87
4.	TÜRKİYE’NİN AB’YE GİRİŞ SÜRECİNİN DİNİ BOYUTU.....	89
4.1.	Tarihsel Çerçeve.....	91
4.2.	Türkiye’de Avrupa Birliği Algısı.....	97
4.3.	Avrupa Birliği Üyelik Süreci ve Din.....	99
4.4.	Müslümanların Avrupa Tecrübesi ve Karşılaştıkları Problemler.....	107
4.5.	Avrupa’da İslam Algısı ve İslamofobi.....	115
4.6.	Avrupa İslam’ı/Euro İslam	120
4.7.	AB Sürecinde Diyanet İşleri Başkanlığı.....	123
4.8.	Yurtdışı Din Hizmetleri ve DİTİB.....	138

İKİNCİ BÖLÜM
DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI EĞİTİM MERKEZLERİ’NDE ÖĞRENİM GÖREN
KURSIYERLERİN AVRUPA BİRLİĞİ’NE YAKLAŞIMLARI

1.	KURSIYERLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ.....	144
1.1.	Yaş	144
1.2.	Yaşamın Büyük Kısmının Geçirildiği Bölge	145
1.3.	Yaşamın Büyük Kısmının Geçirildiği Yer.....	146
1.4.	Eğitim Durumu	146
1.5.	Görev Süresi.....	148
1.6.	Eğitim Merkezinin Kaçınıcı Sınıfında Bulunduğu	149
1.7.	Avrupa’da Görev Yapmış Olan Kursiyerler.....	150
1.8.	AB Hakkındaki Bilgi Düzeyi.....	151
2.	KURSIYERLERİN AB’YE BAKIŞLARI.....	155
2.1.	Türkiye’nin AB Üyeliğine Destek	155
2.2.	Türkiye’nin AB Üyeliğine Dair Beklentiler	163
2.3.	Türkiye’nin Üyeliğini İsteyenlerin Gerekçeleri.....	167
2.4.	Türkiye’nin Üyeliğini İstemeyenlerin Gerekçeleri	169
2.5.	Avrupa Birliği Nasıl Bir Birliktir.....	172
2.6.	Muhtemel Üyelik Durumunda Türkiye’de Gerçekleşmesi Beklenen Gelişmeler	176
3.	KURSIYERLERİN AB SÜRECİNDE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI VE YURTDIŞI DİN HİZMETLERİNE YÖNELİK DÜŞÜNCE VE TUTUMLARI.....	181
3.1.	Avrupa’da Din Görevliliği	181
3.2.	Yurtdışı Görevi Yapmak İsteme Nedenleri	182
3.3.	Yurtdışı Görevi Yapmak İstememe Nedenleri.....	184
3.4.	Yurtdışı Din Görevliliğinin En önemli İşlevi.....	185
3.5.	Diyanet’in Avrupa’da Din Görevliliği Politikası	188
3.6.	Diyanet’in AB Çalışmaları Hakkındaki Bilgi	190
3.7.	Entegrasyon Konusundaki Görüşler	191

3.8.	AB Süreci Bağlamında Eğitim Merkezlerinin Yapısı ve Programı Hakkındaki Görüşler.....	202
3.9.	AB ve Din Konusuyla İlgili Genel Öneri ve Eleştiriler	205
SONUÇ VE ÖNERİLER.....		207
KAYNAKÇA		213
EKLER.....		224

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı Geçen Eser
a.g.m. : Adı Geçen Makale
a.y. : Aynı Yer
AAET : Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu
AB : Avrupa Birliği
AET : Avrupa Ekonomik Topluluğu
AKÇT : Avrupa Kömür Çelik Topluluğu
AP : Avrupa Parlamentosu
AT : Avrupa Topluluğu
bkz. : Bakınız
C. : Cilt
COMECE : Avrupa Toplulukları Piskoposları Komisyonu
Çev. : Çeviren
DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı
DİTİB : Diyanet İşleri Başkanlığı Türk İslam Birliği
İSAM : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi
s. : Sayfa
S. : Sayı
SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
TESEV : Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı
ts. : Tarihsiz
v.d. : Ve Devamı
WRR : Hollanda Kamu Politikaları Bilimsel Kurulu
Yay. : Yayınları

TABLolar

Tablo 1. Kursiyerlerin Yaşı.....	144
Tablo 2. Yaşamın büyük kısmının geçirildiği bölge.....	145
Tablo 3. Yaşamın büyük kısmının geçirildiği yer.....	146
Tablo 4. Eğitim durumu.....	146
Tablo 5. Görev süresi.....	148
Tablo 6. Eğitim merkezinin kaçınıcı sınıfında bulunulduğu.....	149
Tablo 7. Avrupa'da görev yapmış olan kursiyerler.....	150
Tablo 8. Görev süresi ile Avrupa'da görev yapma arasındaki ilişki.....	150
Tablo 9. AB hakkındaki bilgi düzeyi.....	151
Tablo 10. AB hakkındaki bilgi sorularına verilen yanıtlar.....	153
Tablo 11. Türkiye'nin AB üyeliğine destek.....	155
Tablo 12. Yaş ile Avrupa Birliği üyeliğine destek arasındaki ilişki.....	157
Tablo 13. Yaşamın büyük kısmının geçirildiği bölge ile Avrupa Birliği üyeliğine destek arasındaki ilişki.....	158
Tablo 14. Yaşamın büyük kısmının geçirildiği yer ile Avrupa Birliği üyeliğine destek arasındaki ilişki.....	159
Tablo 15. Eğitim durumu ile Avrupa Birliği üyeliğine destek arasındaki ilişki.....	160
Tablo 16. Görev süresi ile Avrupa Birliği üyeliğine destek arasındaki ilişki.....	160
Tablo 17. Eğitim görülen sınıf ile Avrupa Birliği üyeliğine destek arasındaki ilişki.....	161
Tablo 18. Avrupa'da görev yapma ile Avrupa Birliği üyeliğine destek arasındaki ilişki.....	161
Tablo 19. AB Hakkındaki bilgi düzeyi ile Avrupa Birliği üyeliğine destek arasındaki ilişki.....	162
Tablo 20. Türkiye'nin AB üyeliğine dair beklentiler.....	163
Tablo 21. Türkiye'nin AB üyeliğine destek ile AB üyeliğine dair beklentiler arasındaki ilişki.....	164
Tablo 22. Yaşamın büyük kısmının geçirildiği bölge ile AB üyeliğine dair beklentiler arasındaki ilişki.....	165
Tablo 23. Yurtdışı görevi yapmak isteme ile AB üyeliğine dair beklentiler arasındaki ilişki.....	166
Tablo 24. Kursiyerlere göre Türkiye'nin üyeliğini isteyen Avrupalıların Gerekçeleri...167	
Tablo 25. Kursiyerlere göre Türkiye'nin üyeliğini istemeyenlerin gerekçeleri.....	169
Tablo 26. Avrupa Birliği nasıl bir birliktir.....	172
Tablo 27. Eğitim görülen sınıf ile AB'nin nasıl bir birlik olarak görüldüğü arasındaki ilişki.....	174
Tablo 28. Bilgi düzeyiyle AB'nin nasıl bir birlik olarak görüldüğü arasındaki ilişki.....	175
Tablo 29. Eğitim durumu ile AB'nin nasıl bir birlik olarak görüldüğü arasındaki ilişki.....	175
Tablo 30. Muhtemel üyelik durumunda Türkiye'de gerçekleşmesi beklenen gelişmeler.....	176
Tablo 31. Eğitim görülen sınıf ile muhtemel üyelik durumundaki beklentiler arasındaki ilişki.....	179
Tablo 32. Avrupa'da görev yapmak isteyen kursiyerler.....	181
Tablo 33. Avrupa'da görev yapma durumu ile Avrupa'da görev yapma isteği arasındaki ilişki.....	182
Tablo 34. Avrupa'da görev yapmak isteme nedenleri.....	182
Tablo 35. Eğitim durumu ile yurtdışı görevi yapma nedeni arasındaki ilişki.....	183

Tablo 36. Yurtdışında görev yapmak istememe nedenleri	184
Tablo 37. Yurtdışı din görevliliğinin en önemli işlevi.....	185
Tablo 38. Yaşamın büyük kısmının geçirildiği bölge ile yurtdışı din görevliliğinin asıl işlevinin ne olması gerektiği arasındaki ilişki.....	187
Tablo 39. Diyanet'in Avrupa'da din görevliliği politikası	188
Tablo 40. Diyanet'in AB çalışmaları hakkındaki bilgi.....	190
Tablo 41. Batılı ülkelerin Müslüman ülkelere uyumu konusundaki görüşler	191
Tablo 42. Müslüman ülkelerin batılı ülkelere uyumu konusundaki görüşler.....	191
Tablo 43. Diğer dinleri eleştiren hutbe ve vaazlardan kaçınıp daha esnek bir dil kullanılmasına dair görüşler.....	192
Tablo 44. Yurtdışı görevi esnasında "müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün..." vb. ayetlerle ilgili vaaz vermemeye dair görüşler.....	193
Tablo 45. Avrupa'da Müslümanlara tanınan imkânların Türkiye'de de kilise ve kilise görevlilerine tanınması gerektiğine dair görüşler	194
Tablo 46. Eğitim durumu ile Türkiye'de kilise ve kilise görevlilerine tanınması gereken kolaylıklar arasındaki ilişki	195
Tablo 47. Avrupa hakkındaki bilgi ve görev yapılan ülkenin dilini bilmenin yurtdışı görevine etkileri hakkındaki görüşler	195
Tablo 48. Avrupalılar, onlara tamamen benzemediğimiz sürece bizi kabullenmezler düşüncesi hakkındaki görüşler.....	196
Tablo 49. AB'nin azınlıklar ve azınlık hakları hakkındaki taleplerine dair görüşler	197
Tablo 50. AB üyeliğine destek ile AB'nin azınlık hakları ve Kıbrıs konusundaki taleplerinin Türkiye'yi bölmeye yönelik girişimler olduğu arasındaki ilişki.....	198
Tablo 51. Yaşamın büyük kısmının geçirildiği bölge ile AB'nin azınlık hakları ve Kıbrıs konusundaki taleplerinin Türkiye'yi bölmeye yönelik girişimler olduğu düşüncesi arasındaki ilişki	199
Tablo 52. Türkiye'nin AB'ye üye olamaması durumunda dünyanın sayılı ülkeleri arasına giremeyeceği hakkındaki görüşler.....	200
Tablo 53. Müslüman kadınların gayr-ı müslim erkeklerle evliliği hakkındaki görüşler	200
Tablo 54. AB sürecinde eğitim merkezi programı ve yapısı hakkındaki görüşler	202
Tablo 55. Eğitim görülen sınıf ile AB sürecinde eğitim merkezinin programı ve yapısı hakkındaki görüşler arasındaki ilişki	204
Grafik 1. Avrupa ülkelerinin Türkiye'nin AB üyeliğine bakışları	171

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliği, son 49 yıldır Türk siyasetinin başat unsuru ve hemen hemen her hükümet tarafından gerçekleştirilmek istenen projesidir. 1959 yılında yapılan üyelik başvurusundan bu yana Avrupa Birliği macerası iniş ve çıkışlarıyla yarım asrı geride bırakmıştır. Başvuru esnasında siyasi gerekçeler öncelikli olmuştur. Fakat geçen süreç içinde Avrupa Birliği projesi, siyasi yönü göz ardı edilmeksizin ekonomik bir proje olarak da telakki edilmeye başlanmıştır. Lakin AB projesinin önemli bir sosyo-kültürel unsuru olan ve gittikçe birçok kişinin vurgu yaptığı dini boyutu göz ardı edilmiştir.

Demokrasi ve insan haklarının bayraktarlığını üstlenen, aynı zamanda siyasal birlik anlayışını geliştirme yolunda her geçen gün yeni adımlar atan Avrupa Birliği'nin siyasal birliğini gerçekleştirebilmesi, kaçınılmaz olarak bazı kültürel ve tarihsel referansları benimsemesiyle mümkündür. Bu kaygı ve tartışmaların bir neticesi olarak AB Anayasası'nın giriş bölümünde AB'nin *"Avrupa'nın kültürel, dinsel ve hümanist mirasından ilham aldığı"* vurgusu yer almıştır. Din-devlet-toplum ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda bir oluşumun tarihinden ve diğer kurumlarından tamamen soyutlanması mümkün olmadığına göre Avrupa Birliği de Avrupa tarihinden ve Avrupalılık kavramının önemli oluşturucularından olan Hıristiyanlıktan bağımsız düşünülemez. Kuşatıcı bir incelemeye konu olmayan bir oluşumun ise sağlıklı bir şekilde tahlil edilebilmesi güçtür. Bu bağlamda Avrupa Birliği, sadece ekonomik ilişkilerin oluşturduğu bir yapı olarak düşünülmemelidir.

Türkiye açısından bakıldığında batılılaşmanın önemli bir merhalesi olarak değerlendirdiğimiz Avrupa Birliği üyelik süreci bu nedenden dolayı sadece ilişkilerin yakın tarihi incelenerek veya sadece ekonomi penceresinden bakılarak tam anlamıyla anlaşılamaz.

Bir çalışmada bu sürecin tarihsel arka planından başlanarak tüm boyutlarıyla detaylı bir incelemeye tabi tutulması elbette güçtür. Bu güçlüğün farkında olarak çalışmamızda Avrupa Birliği'ne üyelik sürecinin Türkiye'de pek tartışılmayan, fakat AB ülkelerinde, Türkiye merkezli büyük tartışmalara neden olan, Avrupa Birliği'ne üyelik

sürecinin dini boyutunu ve Diyanet İşleri Başkanlığı İhtisas Eğitim Merkezi kursiyerlerinin AB'ye bakışlarını incelemeye çalıştık.

2. AMAÇ VE ÖNEM

Bu Araştırmanın genel amacı kimine göre ekonomik kimine göreyse siyasi olarak algılanan Avrupa Birliği'nin oluşumunda, gelişiminde, bugünkü yapısında ve genişleme politikasında dinin etkisinin olup olmadığını irdelemek ve eğitim merkezi kursiyerlerinin AB'ye bakışlarını tespit etmeye çalışmaktır. Aynı zamanda Türkiye'nin Avrupa Birliği üyelik sürecini de din boyutuyla incelemek, Avrupa'da kaygı sebebi olarak canlılığını devam ettiren Türkiye'nin Müslüman kimliğinin, AB üyeliği konusunda bir engel olup olmadığını tartışmak da temel amaçlarımızdandır.

Özellikle SSCB'nin dağılmasından sonra Merkezi Doğu Avrupa Ülkeleri'ni içine alan bir gelişme modeli benimseyen AB'nin bu genişleme süreciyle beraber sadece ekonomik bir birlik olmak istemediği, ekonomik birliğin siyasal birliği oluşturmak için bir ara basamak olarak değerlendirildiği pek çok kişi tarafından dile getirilmektedir. Nitekim üye ülkelerin her yıl yapmış olduğu zirvelerde alınan kararlarda da bu durumun önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Yarım asırlık bir adaylık serüveni olan Türkiye'nin de bu değişim sürecinde önemli kararlar vermesi kaçınılmazdır. Üye ve aday ülkelerinin tümüne göre kültürel ve dini bakımdan farklı olan Türkiye'nin bu süreçte kendisini doğru olarak ifade edebilmesi için AB ve din konusunun layığınca irdelenmesine ihtiyaç vardır. Bunun yanı sıra Diyanet İşleri Başkanlığı Eğitim Merkezlerinin AB'ye bakışının uzun vadede çok büyük önem arz ettiğini düşünmekteyiz. Zira İhtisas Eğitim Merkezi mezunu Diyanet personelinin büyük kısmının, memuriyet vazifelerinin bir döneminde Avrupa ülkelerinin herhangi birinde din görevlisi ve daha üst görevlerde bulunduğu değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra Diyanet'in en üst seviyedeki görevlerine gelecek olan personelin halkın din algısını şekillendirme noktasında çok hassas bir konumda olduğu da aşikârdır. Bu anlamda Eğitim Merkezleri kursiyerlerinin AB'ye bakışlarını tespit etmeye çalışmak da gayet önemli bir hususu teşkil etmektedir.

3. SAYILTILAR

Bilindiği gibi bilimsel araştırmalarda, ayrıca incelemeye gerek duyulmadan doğru olarak kabul edilen başlangıç noktalarına, sayılı denir. Her çalışmanın bir zeminden hareketle yapıldığı göz önünde tutulursa bu durum, araştırma sürecinin doğal bir uzantısı olarak kabul edilmelidir. Sayılılar, varsayımların aksine doğrulukları denenmeyen yargılardan oluşur. Bu bağlamda araştırmamız için aşağıdaki sayılılar söz konusudur.

1. Araştırmada kullanılan metot ve teknikler amaçlanan hedefi ve doğrulanmasına/yanlışlanmasına çalışılan varsayımları destekleyebilecek nitelikte kabul edilmiştir.

2. Araştırmada kullanılan kaynaklar bilimsellik ve tarafsızlık vasıfları göz önünde bulundurulmak suretiyle, geçerli ve güvenli olmalarına dikkat edilerek seçilmiştir.

3. Anket formları amaçlanan çerçeveyi ölçebilecek şekilde geçerli ve güvenli olarak kabul edilmiştir.

4. Araştırma sonucunda elde ettiğimiz verileri değerlendirdiğimiz istatistik programı geçerli ve güvenilir olarak kabul edilmiştir.

4. VARSAYIMLAR

Varsayımlar yapılan araştırmanın problemlerine, bu problemleri test etmek amacıyla oluşturulan tasavvurlardır. Araştırma neticesinde bu varsayımlar doğrulanır veya yanlışlanır. Böylece sağlıklı sonuçlara ulaşılmış olur. Varsayımların sadece doğrulanması veya sadece yanlışlanması bir araştırmada temel amaç olmayıp mevcut durumun tespiti, araştırmacının temel amacıdır. Bu kabulden hareketle biz de gözlemlerimiz ve okumalarımız neticesinde aşağıdaki temel ve alt varsayımları sınamaya çalıştık:

1. Kursiyerlerin AB'ye yaklaşımları üzerinde AB hakkındaki bilgi düzeyleri, yurtdışı görevi yapıp yapmadıkları, yaşları, eğitim merkezinin kaçıncı sınıfında oldukları, yaşamlarının büyük kısmını geçirdikleri bölge ve yerin neresi olduğu, eğitim durumları ve görev süreleri gibi değişkenlerin etkisi vardır. Bu ana varsayımdan hareketle şu alt varsayımlar ifade edilebilir.

1.1. Kursiyerler, Türkiye'nin AB'ye üye olması gerektiğini düşünmektedir.

1.2. Kursiyerler Türkiye'nin AB'ye muhtemelen alınacağını düşünmektedir.

1.3. Hizmet süresi arttıkça AB karşıtlığı da artmaktadır.

1.4. Lisansüstü eğitim yapan kursiyerlerde AB karşıtlığı artmaktadır.

1.5. AB karşıtlığı, yaşın ilerlemesine paralel olarak artmaktadır.

1.6. AB karşıtlığı, İhtisas eğitiminin son sınıfına doğru artış göstermektedir.

1.7. AB taraftarlığı, herhangi bir Avrupa ülkesinde görev yapan kursiyerler arasında yapmayanlara göre daha fazladır.

1.8. Kursiyerlerin yaşamlarının büyük kısmını geçirdikleri bölge ve yere göre AB'ye yaklaşımları farklılaşmaktadır. Buna göre yaşamının büyük kısmını Marmara, Ege ve Akdeniz Bölgesinde geçiren, aynı zamanda yaşamının büyük kısmını şehir merkezinde geçiren kursiyerlerin Türkiye'nin AB'ye üye olması konusunda daha çekimser oldukları varsayılmaktadır. Diğer bölgelerde ve yaşamının büyük kısmını ilçe, kasaba ve köyde geçiren kursiyerlerin, daha yüksek oranda AB taraftarı oldukları düşünülmektedir.

2. Kursiyerlerin AB hakkındaki bilgi düzeyleri düşüktür.

2.1. AB hakkındaki bilgi düzeyi arttıkça Türkiye'nin AB üyeliğine taraftar olma oranları düşmektedir.

2.2. Buna paralel olarak bilgi düzeyi azaldıkça Türkiye'nin AB üyeliğine taraftar olma oranları artmaktadır.

5. YÖNTEM

Alan araştırmalarında yöntemin önemi büyüktür. Yapılan çalışmanın doğru sonuçlara varabilmesi ve ulaşılan sonuçların bilimsel olabilmesi için yöntemin, uygulanacak anket formlarının içeriklerinin belirlenmesinin ve bunların değerlendirilmesinin doğruluğu kanıtlanmış yöntemlerle yapılması gerekmektedir.

Bu çalışma Din Sosyolojisi perspektifi esas alınarak yapılmıştır. Genel Sosyolojinin yöntem ve metotlarından yararlanılmakla beraber, yoğunluklu olarak din sosyolojisinin metot ve teknikleri kullanılmıştır.

Araştırmanın teorik temelleri incelenmeye çalışılırken belgesel tarama yöntemi kullanılmış ve konuyla ilgili kitap, dergi, gazete, yazılı bilgi ve belgelerden faydalanılmıştır. Bu çerçevede ele alınan bilgiler "anlama metodu" çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Bunun yanı sıra çalışmanın pratik boyutunu oluşturmak üzere alan çalışması olarak ilgili eğitim merkezi kursiyerlerine anket uygulaması yapılmıştır. Anketin yanı sıra gözlem tekniği de anket uygulaması esnasında ve öğrenim görmeye devam ettiğimiz eğitim merkezinde başvurduğumuz bir yöntem olmuştur. Eğitim merkezi kursiyerlerinin yanı sıra Diyanet İşleri Başkan yardımcıları, daire başkanları, birim müdürleri ve uzmanlarla mülakatlar yapılmıştır.

5.1. Evren ve Örneklem

Çalışmamız tam sayım metoduyla yapıldığı için araştırmamızın örneklemini olmayıp, mevcut evrenin tümüne anket uygulaması yapılmaya çalışılmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı için daha üst görevlere personel yetiştirmek amacıyla kurulan İhtisas Eğitim Merkezleri İstanbul, Konya, Kayseri, Erzurum ve Trabzon olmak üzere 5 ilde bulunmaktadır. Buna göre evrenimizi de anılan eğitim merkezlerinde eğitim gören kursiyerler oluşturmaktadır. İstanbul Pendik Haseki Eğitim Merkezi'nde 110, Konya Selçuk Eğitim Merkezi'nde 138, Kayseri Eğitim Merkezi'nde 93, Erzurum Mehmet Nuri Yılmaz Eğitim Merkezi'nde 107 ve Trabzon Darıca Eğitim Merkezi'nde 77 kursiyer olmak üzere toplam 525 kursiyer bulunmaktadır.³

Araştırma evrenimiz sayı itibariyle oldukça sınırlı bir yapıda olduğu için tam sayım metoduyla⁴ anket uygulaması yapılmasının, sağlıklı sonuçlara ulaşma noktasında daha faydalı olacağı düşünülmüştür. Bu düşünceden hareketle tüm kursiyerlere ulaşılması hedeflenmiştir. Nitekim 525 kursiyerin tümüne ulaşılammış, 444 kursiyere anket uygulaması yapılabilmıştır. Bunun temel nedeni kursiyerlerin anket uygulaması esnasında ilgili eğitim merkezinde bulunmayışıdır. Fakat ulaştığımız sayının kursiyerlerin % 84,5'ine karşılık gelmesi, kursiyerlerin oldukça büyük kısmına ulaşıldığını, dolayısıyla mevcut uygulamanın geriye kalan sayıyı da temsil özelliğine sahip olduğunu göstermektedir.

5.2. Sınırlılıklar

Çalışmamızın alan araştırması bölümünde AB'ye bakışlarını tam sayım metoduyla incelemeye çalıştığımız İhtisas Eğitim Merkezleri, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın en üst eğitim kurumlarıdır. Sadece İstanbul, Konya, Trabzon, Kayseri ve Erzurum illerinde bulunan bu eğitim merkezlerinin kursiyerleri, Türkiye'nin değişik bölgelerinden giriş

³ Sayılar ilgili Eğitim Merkezi Müdürlüklerinden öğrenilmiştir.

⁴ Muzaffer Sencer, *Toplumbilimlerinde Yöntem*, 3. Basım, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul 1989, s. 609-610.

sınavlarını kazanıp gelen İlahiyat Fakültesi mezunu DİB personelleridir. Hem mezuniyet sonrası gelecekleri görevlerinin üst düzeyde görevler olması ve dini algılamının şekillenmesi noktasında aktif bir sürecin öznesi olmaları, hem de Türkiye'nin değişik bölgelerinden olmaları hasebiyle, din görevlilerinin tümünün incelenmesinin doğuracağı güçlüğü ortadan kaldırıp, istatistikî açıdan özel bir imkân doğurmaları, evrenimizi benzersiz kılmaktadır. Bununla beraber araştırma konusu ve amacına uygunluk ve uygulanabilirlik açısından evrenimizin tamamının İlahiyat Fakültesi mezunlarından (dolayısıyla en az üniversite mezunu) olması, ortalama bir yaş aralığı ve sosyal statüden olmaları evrenimizi homojenleştirmektedir. Bu durum çalışmamızın Türk halkını veya tüm din görevlilerini ve Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin tümünü temsil etmediğini göstermektedir.

Halkla birincil türden ve yoğun ilişkiler içerisinde olmaları hasebiyle din görevlilerinin; birçok sorumluluk üstlenmeleri ve halka birebir etkiye bulunabilmeleri hasebiyle vaiz, müftü ve daha üst görevlerdeki Diyanet İşleri Başkanlığı merkez ve taşra teşkilatı personelinin AB'ye bakışları da şüphesiz çok önemlidir. Fakat zaman ve imkân durumu göz önünde bulundurulduğunda bu türden bir araştırma yapmak, çalışma imkânlarımızın sınırlarını aşmaktadır.

Aynı zamanda alan çalışmamız 2008 yılı Mart ayı içinde uygulandığı için bu sonuçlar ilgili zaman ile sınırlıdır. Söz konusu eğitim merkezi kursiyerlerinin her sene mezun verdiği göz önünde tutulursa, çalışmamızın genel geçer tespitler yapmadığı ortaya çıkacaktır.

5.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmamızın veri toplama aracı ankettir.

Çalışmamız boyunca alan araştırması, anket uygulaması ve istatistik konusunda pek çok esere başvurulmasına rağmen⁵ bu eserlerden uygulama esnasında faydalandığı için, dipnotlarda bu eserlere yer verilmemiştir.

Araştırmamızda kullandığımız anket formunun hazırlanması aşamasında dolaylı da olsa bu konuyla ilgili olan araştırmalar incelenmiş, bu çalışmalarda yer alan sorular çalışmamızda ölçmek istediğimiz konuya uygun şekilde düzenlenmiş, ölçmek istediğimiz konuyla ilgili pek çok soru da tarafımızca geliştirilip konusunda uzman

⁵ Remzi Altunışık, Recai Coşkun, Engin Yıldırım, Serkan Bayraktaroğlu, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, 2. Basım, Sakarya Kitapevi, Sakarya 2002; Ezel Tavşancıl, *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2002; Muzaffer Sencer, *a.g.e.*; Zeki Arslantürk, *Sosyal Bilimler İçin Araştırma Metot ve Teknikleri*, Çamlıca Yay., 5. Basım, İstanbul 2001.

akademisyenlerin eleştirilerine sunulmuş, yapılan eleştiriler neticesinde sorular yeniden değerlendirmeye tabi tutulmuş, ön uygulama yapılmış, bazı sorularda anlaşılma problemi olduğu tespit edilip düzeltilmiş ve tez danışmanımızla yapılan tartışmalar neticesinde anketlere son halleri verilmiştir. Anket formumuz, 40'ı kapalı uçlu sorulardan oluşan 41 sorudan oluşmaktadır. 41. soru kursiyerlerin öneri ve eleştirilerini alabilmek için açık uçlu olarak düzenlenmiştir. Soruların büyük bir kısmının kapalı uçlu sorulardan oluşturulmasının nedeni, açık uçlu soruların hem uygulama hem değerlendirme aşamasında ortaya çıkardığı güçlüktür. Evrenin bir eğitim kurumu olması ve yoğun bir programının bulunması nedeniyle uzun bir zaman dilimi içinde uygulanabilecek açık uçlu sorular tercih edilmemiştir. Buna rağmen bu konuya dair tüm düşüncelerin tespiti gayesiyle 9 soruya “diğer” seçeneği eklenmiş, bu konudaki farklı görüşler de tespit edilmiş, ilgili tespitler, genelleştirmeler yapmak ve ortak noktalar tespit etmek suretiyle, değerlendirme tablolarının altına yazılmıştır.

Anket uygulaması dışında çalışmamıza açılım sağlayan bir diğer konu ise yaptığımız gözlem ve mülakatlardır. Hem DİB Konya Selçuk Eğitim Merkezi'nde kursiyer olmamız hem de anket uygulaması esnasında karşılaştığımız durumlara dair gözlemlerimiz, tezimiz için ufuk açıcı olmuştur. Buna göre çalışmamız anketlerden elde edilen veriler üzerine kurulmuş, fakat verilerin değerlendirilmesi esnasında gözlem ve mülakatlarımızdan faydalanılmıştır.

5.4. Anketin Uygulanması ve Verilerin Toplanması

Anketi uygulayabilmek için ilk önce Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne anket sorularıyla beraber yazılı başvuruda bulunulmuştur. Yapılan değerlendirme neticesinde anketlerimizin uygulanabilmesi için Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilgili birimine üst yazı yazılarak izinleri talep edilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın verdiği izin neticesinde de (Ek I) anket uygulamasına geçilmiştir.

Yapılan değişiklikler neticesinde anket uygulaması Konya Selçuk Eğitim Merkezi'nde sınıfları teker teker dolaşmak suretiyle tarafımızca, bizzat yapılmıştır. Aynı zamanda İstanbul Pendik Haseki Eğitim Merkezi'ne de anket uygulaması amacıyla gidilmiş ve burada da aynı yöntemle anket uygulaması yapılmış, kursiyerler ve bazı öğretmenlerle görüşülmüş, gözlemler yapılmıştır. Eğitim merkezlerinin farklı illerde bulunması, bizim de Konya Selçuk Eğitim Merkezi kursiyeri olmamız ve yoğun mesaimiz nedeniyle tüm eğitim merkezlerinde anket uygulaması bizzat tarafımızca

yapılamamıştır. Konya ve İstanbul dışındaki Kayseri, Erzurum ve Trabzon eğitim merkezlerine anketin uygulanma şekli ve karşılaşılabilecek problemlere dair ayrıntılı birer rapor gönderilerek anketlerin doldurulması sağlanmıştır.

5.5. Verilerin Değerlendirilmesi

Anket sorularının tümünün nominal (isimsel/adlandırılmalı) seviyede ölçüm yaptıkları göz önünde tutulmuş ve anket sorularının ancak nominal ölçüm yapan istatistik teknikleriyle değerlendirilebileceği düşünülmüştür. Bu çerçevede anket sorularının frekans, yüzde ve mod değerleri tespit edilmiş, bağımsız ve bağımlı değişkenler arasındaki ilişkiyi ölçmek üzere χ^2 (chi-square) testi uygulanmıştır. Verilerin istatistiksel değerlendirilmesinde kullanılan tüm işlemler “SPSS 10.1 for Windows” isimli paket program ile yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

AVRUPA BİRLİĞİ, TÜRKİYE ve DİN

1. AVRUPA BİRLİĞİ'NİN TARİHÇESİ

Ekonomik ve askeri güç merkezlerinin çeşitliliğine bağlı olarak Avrupa tarihinde her zaman bir bölünmüşlük olmuştur. Bu durum, bölgenin coğrafi yapısının doğal bir sonucu olduğu gibi, hiçbir Avrupa ülkesinin diğerine galebe çalamamasının da bir sonucudur.⁶ Birleşmiş Avrupa ülküsü, gerçek bir siyasi projeye dönüşüp AB üyesi ülkelerin hükümet politikalarında uzun vadeli bir hedef haline gelmeden önce, sadece filozofların düşüncelerinde yaşamıştır. Victor Hugo, birleşik bir Avrupa hakkında şöyle demiştir: *“ABD nasıl yeni bir dünyayı taçlandırdıysa, bir gün gelecek Avrupa Birleşik devletleri de eski dünyayı süsleyecektir. İster benimsensin, ister ret edilsin, birlik fikri, hiç durmadan yakılıp yıkılan, kasılıp kavrulan bir kıtanın bin yıllık hülyası olarak her zaman varlığını sürdürmektedir.”*⁷

Avrupa yüzyıllarca kanlı savaflara sahne olmuştur. 1870–1945 yılları arasında Fransa ve Almanya üç kez savaştır. Bu savafların neticesinde Avrupa büyük bir buhrana sürüklenmiş, ancak iktisadi ve sosyal bir birliğin, bu türden savafları önleyeceği düşünülmeye başlanmıştır.1648 Vestfalya anlaşması, yüzyıllardır savaştan Avrupa ülkelerinde Protestanlığa zemin hazırlamasının yanı sıra iki önemli sonuç doğurmuştur. Birincisi dünyadaki hammadde kaynaklarının istila edilip paylaşılması, ikincisi ise paylaşılan bu sömürgelerde sömürgeci ülkelerin rekabet etmeyip birbirlerinin alanlarına müdahale etmemeleridir.⁸ Dolayısıyla bugünkü yapıdan farklı bir oluşuma işaret ediyorsa da 1648 yılındaki Vestfalya Anlaşması Avrupa Birliği'ne doğru atılmış ilk adım olarak kabul edilir. Bu anlaşmada, Avrupa ülkelerinin aynı kültür ve din birliği içinde bir bütünlük sağlamasının arzu edilen bir ülkü olacağı açıkça ifade edilmiştir. Fakat bu gerçekleşmemiştir. Üstelik bu arzuyu dile getiren

⁶ İbrahim S. Canbolat, *Uluslar Üstü Siyasal Sistem Avrupa Birliği Örneği*, Ezgi Yay., Bursa 1994, s. 36.

⁷ S. Rıdvan Karluk, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, Beta Yay., İstanbul 2002, s. 1.

⁸ Şakir Gözütok, “Küreselleşme, Avrupa Birliği, Türkiye ve Din Eğitimi”, *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişi'nin Din Boyutu Sempozyumu*, DİB Yay., Ankara 2003, s. 97.

lkeler defalarca karşı karşıya gelmiş, bazen bu karşı karşıya gelme, büyük savaşlar şeklinde tezahür etmiştir.⁹

Keşiflerle beraber ortaya çıkan süreç, 20. yüzyılda iki dünya savaşının da yaşanması sonucunda yeni bir görünüme kavuşmuştur.¹⁰ Her ne kadar sömürgecilik faaliyetleriyle ivme kazanan ülkeler arası rekabet ve sömürge çatışmaları, birleşme düşüncesini unutturup Avrupa ülkelerini savaşmaya itmişse de¹¹ Avrupa'da ulusal uzlaşmazlıkları aşabilecek bir örgütlenmenin kuruluşu, İkinci Dünya Savaşı sırasında totaliter yönetimlere karşı savaşıyan direniş hareketlerinden ve ülkelerden kaynaklanmıştır.¹² Bu tarihlerde birleşik bir Avrupa düşüncesiyle hareket eden birçok teşebbüsün olduğu, hatta Komünist tehlikesine karşı yapılan Marshall yardımının da bu birlik düşüncesi için dayanak teşkil ettiği ifade edilmiştir.¹³

Avrupa'da bütünleşme sürecine ivme kazandıran; biri federasyon yanlısı, diğeri işlevselci iki akımın başlıca savunucuları İtalyan federalist Altiero Spinelli ile 1951'de Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun (AKÇT) kurulmasına yol açan Schuman Planı'nın ilham kaynağı ve Avrupa Birliği'nin mimarlarından biri olan Jean Monnet'dir.¹⁴ Jean Monnet Avrupa'nın dünyadaki yerini, etkinlik ve saygınlığını korumak amacıyla birleşik bir Avrupa hayali kurmuş ve bu hayal zemin bularak gerçekleştirme imkânı bulmuştur.¹⁵

Avrupa Birliği, ortak amacı paylaşan ve ortak değerler etrafında toplanan ülkelerin, kendi aralarında meydana getirdiği kapsamlı bir birliktir. İlk olarak AKÇT, AET, AT gibi değişik isimlerle bilinen birlik, Maasricht Kriterleri çerçevesinde AB ismini almıştır.¹⁶ AB ismi ekonomik bütünleşmenin, ortak para birimi kabulünün, ortak güvenlik ve dış politikanın bir uzantısıdır. Bu birliğin amacı önce ekonomik ama sonuçta siyasal birliğini oluşturmaktır. Tarihindeki birçok çatışma göz önünde bulundurulduğunda AB, Avrupa tarihinden gelen askeri birlik düşüncesinin yerine

⁹ Oya Muğisuddin Akgönenc, "AB lkelerinde Kültür ve Dinin Sosyal ve Siyasal Yaşama Etkisi", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. I, Ankara 2000, s. 135-136.

¹⁰ Oya Muğisuddin Akgönenc, *a.g.e.*, s. 137.

¹¹ Ali Bulaç, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, Eylül Yay., İstanbul 2001, s. 17.

¹² Avrupa Topluluğu Komisyonu Temsilciliği, *Avrupa Topluluğu Nedir*, Avrupa Topluluğu Komisyonu Temsilciliği Yay., Ankara 1976, s. 7.

¹³ Şaban H. Çalış, *Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri Kimlik Arayışları Politik Aktörler ve Değişim*, Nobel Yay., İstanbul 2001, s. 25.

¹⁴ T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, Doğuşum Matbaacılık, Ankara 2002, s. 3.

¹⁵ Ali Bulaç, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁶ Çalışmamızda bundan sonra zorunluluk olmadığı sürece, tüm bu oluşumlar için AB ortak ismi kullanılacaktır.

ekonomik bir kalkınma modeliyle birleşme projesinden başka bir şey değildir. AB'ye katılımı düşünülen ülkeler arasındaki ayrım bile bu mantığa dayanmaktadır.¹⁷

Birleşik Avrupa düşüncesi konusunda ilk fiili adım, 1950 yılında Fransa Dışişleri Bakanı Robert Schuman tarafından atılmıştır. Ona göre savaş sanayinin hammaddeleri olan kömür ve çeliğin yönetimi uluslar arası bir birliğe devredilmelidir.¹⁸ Böylece bu öneriyi kabul eden ülkeler ileride savaş sanayilerini birbirlerine karşı kullanamayacaklardır.¹⁹ Bu durum ülkeler arasında var olan gerginliği azaltacak, birlikte hareket etmeyi zorunlu kılacaktır. Fransız Dışişleri bakanının bu çağrısına Federal Almanya, Belçika, Lüksemburg, Hollanda ve İtalya olumlu yanıt vermiş, 18 Nisan 1951 yılında Avrupa Kömür Çelik Topluluğu (AKÇT), savaş sanayisinin hammaddeleri olan kömür ve çeliğin uluslar arası bir kurumun yönetimine devredilmesi amacıyla, 6 üye ile kurulmuştur.²⁰

AB projesinin gündeme geldiği günlerde kömür ve çelik, bir ülkenin iktisadi gücünün göstergesiydi. Bu anlamda uzun süreli savaş tecrübeleri yaşayan Fransa ve Almanya arasında böyle bir birliğin kurulması verdiği mesaj itibarıyla anlamlıdır. Bu oluşum bundan sonraki ortak yazgıya dair de bir algı yaratmıştır.²¹ Bu ülkelerdeki kömür ve çelik sanayi ile ilgili alınan kararlar, bağımsız ve devletler üstü bir kuruma (Yüksek Otorite) devredilmiştir. Söz konusu kurumun ilk başkanı ise Jean Monnet olmuştur.²² Bu gelişme aynı zamanda ilk Avrupa Birliği'nin doğuşunu²³ ve bugünkü AB yapılanmasının temellerini oluşturmuştur.²⁴

AB'nin oluşumu esnasında ya tehlikeli bir yol benimsenip, siyasal birlik merkezli bir yapı benimsenecek ya da daha pragmatik bir anlayışla ekonomik bir yapı kurulacaktı. Bu ikinci yol benimsenmiş, işe de kapasitelerin en simgesel olanları olan ve savaş sanayisinin hammaddesi durumundaki kömür ve çelik birliğiyle başlanmıştır. Buna rağmen kurucularının gönlünde yatan birlik modeli, siyasal olandır ve siyasal emeller bir an dahi unutulmamıştır.²⁵ Bu durum göstermektedir ki

¹⁷ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yay., İstanbul 2004, 19. Basım, s. 534.

¹⁸ Ali Bulaç, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁹ Avrupa Topluluğu Komisyonu Temsilciliği Yay., *a.g.e.*, s. 8.

²⁰ Ali Bulaç, *a.g.e.*, s. 18.

²¹ Jorge Semprun-Dominique de Villepin, *Avrupa İnsanı*, Çev. Aydın Cıngı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2006, s. 74-75.

²² Şaban H. Çalış, *a.g.e.*, s. 15; Ali Bulaç, *a.g.e.*, s. 18.

²³ Avrupa Topluluğu Komisyonu Temsilciliği Yay., *a.g.e.*, s. 8.

²⁴ Sadi Somuncuoğlu, *Avrupa Birliği Bitmeyen Yol*, Ötüken Yay., İstanbul 2002, s. 19.

²⁵ Jorge Semprun-Dominique de Villepin, *a.g.e.*, s. 68-69.

ekonomik birlik, siyasal birlik için bir öncüdür. Siyasal birlik ise sürecin planlanmış bir durağıdır.

II. Dünya Savaşı ertesindeki günlerde savaşın galip ve mağluplarını, “eşitler” olarak işbirliğinde bulunabilecekleri bir kurumsal yapı içinde bir araya getiren AB, temelde barışı güvence altına almanın bir aracı olarak algılanmıştır. Bu nedenle AKÇT üyesi ülkeler, kurdukları birliğin savunma ve dış politika alanında da birlikte hareketi öngören Avrupa Savunma Topluluğu isimli bir tasarı hazırlamışlardır.²⁶ Bu tasarıya göre üyeler ortak bir savunma bütçesine sahip olacak ve ortak bir Avrupa ordusu kurulacaktır. Fakat bu tasarı Fransa'nın vetosuyla karşılaşınca AKÇT üyeleri, siyasal anlamda bir birlik oluşturmak için henüz erken olduğuna karar vermiş ve ekonomik birliği tamamlama yoluna gitmişlerdir.²⁷ Böylece 1957'de Roma'da imzalanan anlaşmayla Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (AAET) ve Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) kurulmuştur.²⁸

Bir anlamda AKÇT, Avrupa'da yeni bir savaşın çıkmasını engellemek isteyen bir hedef taşıırken; AAET/AET, savaş tehlikesi olmayan bir Avrupa'da, geniş anlamda bir birliğin temellerini; ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve ortak politikaların benimsenmesi üzerinden gerçekleştirmek isteyen bir hedef öngörmüştür. Özellikle Roma anlaşmasından sonra AET'nin ekonomik alandaki başarısı diğer Avrupa ülkelerini de üyelik başvurusu yapmaya itmiştir.²⁹

General de Gaulle yönetimindeki Fransa'nın 1961'de ve 1967'de iki kez veto yetkisini kullandığı çetin bir pazarlık dönemini takiben; İngiltere, İrlanda ve Danimarka 1972 yılında üyeliğe kabul edilmiştir.³⁰ Bu Avrupa'nın ilk genişleme dalgasıdır. Bunu sonuncusu Merkezi Doğu Avrupa Ülkeleri'nin bir kısmını kapsayan 4 genişleme daha izleyecektir.³¹

Üye devlet sayısını altıdan dokuza yükselten ilk genişleme ile birlikte AB, sosyal, bölgesel ve çevresel konularda üstlendiği sorumluluklarla yeni bir derinlik

²⁶ Ali Bulaç, *a.g.e.*, s. 20.

²⁷ Avrupa Topluluğu Komisyonu Temsilciliği, *a.g.e.*, s. 179.

²⁸ S. Rıdvan Karluk, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, Beta Yay., İstanbul 2005, s. 15–17; AAET'nin amacı, atom enerjisinin barışçıl amaçlarla kullanılmasını sağlamaktır. AET'nin amacı ise 6 üye arasında kömür ve çelikte başlayan ekonomik birliği, her alana yaymaktır. Bu gelişmeler neticesinde işgücü ile mal ve hizmetlerin serbest dolaşımına dayanan bir ekonomik topluluk kurulmuş oldu. (Şaban H. Çalış, *a.g.e.*, s. 23; Avrupa Topluluğu Komisyonu Temsilciliği Yay., *a.g.e.*, s. 9.)

²⁹ Avrupa Topluluğu Komisyonu Temsilciliği., *a.g.e.*, s. 16; Sadi Somuncuoğlu, *a.g.e.*, s. 20.

³⁰ T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, *a.g.e.*, s. 12; Ali Bulaç, *a.g.e.*, s. 19.

³¹ Suat İlhan, *Avrupa Birliği'ne Neden Hayır Jeopolitik Yaklaşım*, Ötüken Yay., İstanbul 2000, s. 173; Ali Bulaç, *a.g.e.*, s. 27.

kazanmıştır. Avrupa Birliği, gün geçtikçe sadece ekonomik bir birlik olma özelliğinden uzaklaşan; Siyasal, sosyal, kültürel ve dini boyutları olan bir birlik olmaya doğru ilerleyen bir görünüme kavuşmaya başlamıştır. 1969 yılında yürürlüğe giren füzyon anlaşmasıyla³² üye ülkeler birleşmiş ve AB, siyasal bir birlik olarak var olmanın ilk adımını atmıştır. Bu anlaşma ve bu anlaşmayı takip eden süreç içerisinde, birçok alanda farklılıkları bulunan AB üyesi ülkelerin hemen her alanda ve giderek daha fazla birbirine benzediği tespit edilmiştir.³³

AB, 1981'de Yunanistan'ın, 1986'da da İspanya ve Portekiz'in³⁴ katılmalarıyla güneye doğru genişlemiştir. Bu, Birleşik Avrupa düşüncesinin genişleme yolunda attığı ikinci ve üçüncü adımdır. Bu genişlemelerle ekonomik gelişmeleri arasındaki farklılıkları azaltmaya yönelik yapısal programlar uygulanması kaçınılmaz olmuştur.³⁵

1 Ocak 1995'te Avrupa Birliği'ne üç yeni üye katılmıştır. Avusturya, Finlandiya ve İsveç, kendilerine özgü katkılarıyla birliği zenginleştirmiş, Orta ve Kuzey Avrupa'da yeni açılımlar sağlamıştır.³⁶ Bu genişleme, AB'nin dördüncü ve Batı Avrupa'ya doğru son genişlemesidir.

AB için bundan sonraki süreç, 1989 yılında SSCB'nin yıkılmasıyla başlayan doğu Avrupa'ya doğru genişleme şeklinde tezahür edecektir. Çünkü 1989 yılı, Avrupa kıtası için bir dönüm noktası olmuştur. O güne kadar Amerika ve SSCB arasında sıkışan Avrupa, aradığı fırsata SSCB'nin beklenenden önce çökmesiyle bir anda kavuşmuştur. Fakat bu imkân, aynı anda beraberinde bazı problemleri de getirmiştir. Bu özgürlük ne şekilde kullanılacak, SSCB'nin boşalttığı yer ne şekilde doldurulacaktır? Şüphesiz bu sorulara cevap vermek, doğu ülkelerine doğru genişlemeyi, ekonomik bir problemden ziyade, siyasal bir mesele olarak algılamakla ve bu konuda irade beyan etmekle mümkündür.³⁷

SSCB'nin çöküşü ile başlayan süreç, AB için "*genişleme mi derinleşme mi?*" ikilemini beraberinde getirmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde AB'nin,

³² Avrupa Topluluğu Komisyonu Temsilciliği, *a.g.e.*, s. 192.

³³ Ali Bulaç, *a.g.e.*, s. 19.

³⁴ T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, *a.g.e.*, s. 13.

³⁵ Avrupa Topluluğu Komisyonu Temsilciliği Yay., *a.g.e.*, s. 156-163

³⁶ S. Rıdvan Karluk, *a.g.e.*, s. 25.

³⁷ Jorge Semprun-Dominique de Villepin, *a.g.e.*, s. 84.

Merkezi Doğu Avrupa Ülkeleri (MDAÜ) ile ilişkilere başlaması ve ilgili ülkelerin AB'ye olan rağbetleri, AB'nin genişleme yönünde karar verdiğini ortaya koymuştur.³⁸

9 Kasım 1989'da, Berlin Duvarı'nın yıkılışını takip eden süreçte Merkezi Doğu Avrupa ülkeleri (MDAÜ), AB ile ilişkileri yoğunlaştırma girişimlerine başlamış ve üyelik başvurularını yapmışlardır. Bu gelişmeler karşısında AB, yeni bir boyut kazanmıştır. Bu boyut şimdiye kadar büyük çoğunlukla ekonomik bir birlik olarak devam eden oluşumun, artık siyasal ve sosyal boyutlarının da düşünülmesi gerektiğine dairdir. Zira iki dünya savaşı, doğu ve batı Avrupa'nın neredeyse bir yüzyıl kadar ayrı kalmasına, yönetim biçiminden ekonomik anlayışa, dini algılayıştan toplumsal ilişkilere kadar derin farklılaşmaların meydana gelmesine ve halkların birbirinden uzaklaşmasına neden olmuştur.

Bu farklılaşmanın ve derin ayrımın farkında olunarak, 21-22 Haziran Kopengah Zirvesi'nde; aday olacak ülkeler için siyasal, ekonomik kriterler ve müktesebat uyumu ile ilgili şartlar konulmuştur. MDAÜ ülkelerinin uyum sorunlarını aşabilmesi için, AB'nin iç işleyişi içinde yeni mekanizmalar oluşturulmuş ve MDAÜ'ye destekleyici ve yol gösterici olabilmesi için "*Beyaz Kitap*"³⁹ adıyla bir rehber kitap oluşturulması Cannes Zirvesi'nde kabul edilmiştir. Yine 1997 yılında yayınlanan Gündem 2000 raporu başta olmak üzere her yıl bir ilerleme raporu yayınlanmış ve bu raporlarda üyelik başvurusu olan her üye ülke için ayrı ayrı görüşler, öneriler sunulmuştur. Aralık 1997 ile Haziran 1999 yılları arasında AB Konseyi tarafından sırasıyla Lüksemburg, Cardiff, Viyana ve Köln'de olmak üzere 4 zirve yapılmıştır.⁴⁰

2004 yılında on yeni ülke (Güney Kıbrıs, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Letonya, Litvanya, Malta, Polonya, Slovakya ve Slovenya) Avrupa Birliği'ne üye olmuştur.⁴¹ Bu genişleme, AB'nin sonuncu⁴² ve en büyük genişleme dalgası olmasının yanı sıra, AB için, AB projesinin ciddi anlamda sosyal bir proje olarak algılanması,

³⁸ Müjde Oktay, *Avrupa Birliği'nin Lüksemburg, Cardiff, Viyana ve Köln Zirvelerinin Türkiye'deki Toplumsal Akıl Tarafından Değerlendirilmesi*, İstanbul Sanayi Odası Yay., İstanbul 1999, s. 1; Bunun yanında AB kurumlarının yeni yetkilerle donatılması, manevi değerlere ve ortak kültüre daha fazla vurgu yapılması, genişlemeyle beraber derinleşmenin de gözetildiğini göstermektedir. (Suat İlhan, *Avrupa Birliği'ne Neden Hayır 2*, Ötüken Yay., İstanbul 2002, s. 17.)

³⁹ Beyaz Kitap katılım öncesi stratejinin önemli bir unsurudur. Muhtemel geçiş düzenlemeleri gibi katılım müzakerelerinin hiçbir bölümü hakkında kesin bir hüküm içermemesine rağmen, iç pazara ilişkin topluluk mevzuatını ve AB müktesebatının tamamını kapsar.

⁴⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Müjde Oktay, *Avrupa Birliği'nin Lüksemburg, Cardiff, Viyana ve Köln Zirvelerinin Türkiye'deki Toplumsal Akıl Tarafından Değerlendirilmesi*, İstanbul Sanayi Odası Yay., İstanbul 1999.

⁴¹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *a.g.e.*, s. 11.

⁴² 2007 yılında Bulgaristan ve Romanya da AB'ye üye olmuştur.

hatta bunun bir zorunluluk haline gelmesi anlamı da taşımaktadır. SSCB'den boşalan yerin doldurulması anlayışı, Avrupa'ya yeni bir vizyon yüklemekle kalmamış⁴³ duyarsız olduğu savaşlar, şiddet olayları gibi yeni sorumluluk alanları da yaratmıştır. Üstelik bu yeni süreç doğu bloğu ülkelerinin üyelik sürecinin kolay geçmesini sağlarken, Türkiye için ek yükler getirmiş, Türkiye'nin stratejik üyeliğini ve konumunu da belli oranlarda akamete uğratmıştır. Aksi gibi AB karşıtı görüşlerin, Doğu Avrupa ülkeleri başta olmak üzere üye olmayan Avrupa ülkelerinde yayılacağı endişesiyle MDAÜ şartlar olgunlaşmadan AB'ye dâhil edilmiştir.⁴⁴

1995 tarihinde üyelik başvuruları kabul edilen Bulgaristan ve Romanya ile 2000 yılında resmi müzakerelere başlanmış ve 2007'de birlik üyesi olmuşlardır. 1987 yılında tam üyelik başvurusunda bulunmuş olan Türkiye ise 3 Ekim 2005'te müzakere çerçeve belgesinin kabulü ile resmen müzakere sürecine başlamaya hak kazanmıştır. 2003'te adaylık başvurusunu yapmış olan Hırvatistan ile 2005'te müzakerelere başlanmıştır. 2004'te adaylık başvurusu yapan Makedonya ise Aralık 2005'te aday ülke statüsü kazanmıştır. Son olarak da Arnavutluk, Sırbistan-Karadağ, Bosna Hersek⁴⁵ ve bağımsızlığını 2008 yılı içinde ilan eden Kosova, adaylık statüsü bekleyen ülkelerdir.

İncelemeye çalıştığımız AB'nin tarihsel oluşumunu, önemli gelişmeler ve dönemler ışığında ele alırsak; AB'nin gelişimi için üç dönemden bahsedebiliriz. Birinci dönem 1950'lerden başlayıp 1970'lere kadar devam eden ve *iktisadî Avrupa* olarak isimlendirilebilecek dönemdir. Bu dönemin en bariz özelliği ve amacı, bir ortak pazar oluşturma gayesi gütmesidir. Bir diğer özelliği ise hukuki yapılanmada ortak kararlarla beraber hem Avrupa halkları arasında bir güvenin yerleşmesini sağlaması hem de hukuki standart başta olmak üzere, bazı ekonomik alanlarda belli bir standardın oluşturulmuş olmasıdır. Bugünkü duruma bakıldığında bu amacın yerine getirildiği rahatlıkla ifade edilebilir.

İkinci dönem 1970'lerden başlayan ve Maastricht anlaşmasını (1992) da içeren ve *siyasî Avrupa* olarak isimlendirilebilecek dönemdir. Bu dönemde Bakanlar Konseyi ve Avrupa Komisyonu, AB ülküsüne ters düşen birleştirici yasa yapımını kısıtlamış ve

⁴³ Volkan Bozkır, "Avrupa Birliği Üyesi olarak Türkiye-AB için Avantajlar ve Dezavantajlar", *Avrupa Yolunda Türkiye ve Polonya- Değişim Sürecinde İki AB Aday Ülkesi*, Konrad Adenauer Vakfı, Ankara 2001, s. 20.

⁴⁴ Suat İlhan, *Avrupa Birliği'ne Neden Hayır Jeopolitik Yaklaşım*, Ötüken Yay., İstanbul 2000, s. 175.

⁴⁵ <http://www.abgs.gov.tr/indextr.html>, 04.03.2007.

AB ile ilgili karar alma mekanizmasını devletlerarası müzakerelere ve Avrupa bürokrasisindeki müzakere öncesi hazırlıklara kaydırmıştır. Ekonomik ve siyasal birliğini tamamlayan Avrupa'nın girdiği üçüncü ve şimdilik son aşama ise *kültürel ve beşeri kimliğini arayan Avrupa'dır*.⁴⁶

Kısacası ilk dönem savaş sonrası dönemin rüzgârını arkasına alarak bir Avrupa hukukunun oluşturulmak istendiği dönemdir. İkinci dönemse üye ülkelerin yetkilerinin kısıtlanıp, AB komisyonlarına daha merkezi bir yönetimin devredildiği dönemi ifade eder. AB, 1986 yılına kadar ekonomik kaynaklı olmasına rağmen özellikle 1992'den sonra siyasal dönüşümünü gerçekleştirmek isteyen, ekonomik alandaki başarısını ve etkinliğini siyasal alana da taşımak isteyen bir tavır sergiler.⁴⁷

AB'nin ekonomik bir birlik olmanın ötesinde siyasal ve kültürel bir birlik yolunda attığı adımlar doğal olarak Avrupa kimliği ve vatandaşlığı kavramını da tartışılır hale getirmektedir.⁴⁸ Günümüzde gerek Avrupa için gerek dışında yapılabilen tartışmaların özünde bu Avrupalılık Kimliği yatmaktadır.⁴⁹

Gelinen noktada 27 üyeli bir AB, kaçınılmaz olarak sadece ekonomik bir birlik olarak varlığına devam etmeyecek, siyasal, kültürel bir birlik olmak için de çabalamak isteyecektir. Hâlihazırda AB'nin siyasal yönü ekonomik yönü kadar önemli hale gelmiştir.⁵⁰

Avrupa 1960'lı yılların başında 1990'lara kadar dünya siyaseti sahnesinde silik bir dönem yaşamıştır. Etrafında var olan savaşlara ve büyük güçlere karşı bir politikası yok gibidir. Bir anlamda bu ilgisizlik dönemi, AB'nin oluşum sürecidir. Lakin Bosna'da yapılan katliamlarda ve çeşitli savaşlarda Avrupa, burnunun dibindeki bir durumla yüzleşememiştir. 2003 Irak krizi ve savaşı belli oranda tetikleyici olmuş, ilk defa Avrupa'da yüz binlerce insan savaş karşıtı tavırlarıyla sokağa inmiştir. Oysa aynı anda, Avrupa hükümetleri ortak bir tavır göstermekten yine acizdir.⁵¹ Bu haliyle Avrupa tam anlamıyla siyasal bir birlik olmaktan hala çok uzaktır. Avrupa'nın önünde çeşitli riskler vardır. Bu risklerden birincisi teknokrasinin artan ağırlığı ve demokratik gelişimi engelleme tehlikesidir. İkincisi, AB'nin mali bir projeye dönüşme

⁴⁶ Samim Akgönül, "Dinî ve Kültürel Perspektifler Açısından Avrupa Birliğinin İnşası: Din-Devlet-Devlet Üstü Kurumlar", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 93.

⁴⁷ Aykut Çelebi, *Avrupa: Halkların Siyasal Birliği*, Metis Yay., İstanbul 2002, s. 133-134.

⁴⁸ Meryem Koray, *Avrupa Toplum Modeli*, İmge Kitapevi, 2. Baskı, Ankara 2005, s. 379.

⁴⁹ Samim Akgönül, *a.g.m.*, s. 94.

⁵⁰ Mehmet Uğur, *Avrupa Birliği ve Türkiye Bir Dayanak/İnandırıcılık İkilemi*, Everest Yay., İstanbul 2000, s. 3.

⁵¹ Jorge Semprun-Dominique de Villepin, *a.g.e.*, s. 70-71.

riskidir.⁵² Türkiye'nin üyeliği, bu riskin en önemli besleyicisi ve tetikleyicidir. Üçüncü riskse Avrupa'nın kendine yönelip, dünyadan bağımsız bir şekilde kendi *"keyfiyle ilgilenmesidir."*⁵³

Avrupa'nın kimliği, stratejik hedefleri ve yarının dünyasına ilişkin vizyonu üzerine biraz daha odaklanmak ve bahsi geçen sorunlara uygun çözümler bulmak gerekmektedir.

Çalışmamızın bu bölümünde Avrupa Birliği'nin oluşum sürecini, AB'nin oluşumunu zorunlu kılan nedenleri, ekonomik bir birlik olmaktan siyasal, sosyal bir birlik olmaya doğru yol alışı anlatmaya çalıştık.

⁵² Jorge Semprun-Dominique de Villepin, *a.g.e.*, s. 72.

⁵³ Jorge Semprun-Dominique de Villepin, *a.g.e.*, s. 73.

2. TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİNİN TARİHÇESİ

“Avrupa Birliği’nin tek sınırı, demokrasi ve insan haklarının sınırlandırılmasıdır.”⁵⁴

Yaklaşık altı asır, Avrupa kıtasının önemli bir bölümünü bizzat hâkimiyeti altında tutan, geriye kalan kısmını da kurduğu stratejik ortaklıklarla yönlendiren/etkileyen Osmanlı Devleti’nin tarihi anlaşılmasızın Avrupa tarihini, Türkiye-Avrupa ilişkilerinin tarihini anlayabilmek ve bu tarihin içindeki iç değişimleri yorumlayabilmek mümkün değildir. Osmanlı, Avrupa içlerine ilerlerken de, kıtanın merkezinden doğusuna doğru çekilirken de Avrupa siyasi tarihini doğrudan etkileyen en önemli güç olmuştur.⁵⁵ Türkiye-Avrupa ilişkileri, 300 yıllık bölümlere ayrılmak suretiyle 900 yıllık bir tarih dilimi içinde ele alınabilir.

1. İlk 300 yıllık dönem (1071-1335): Bu dönem ön Asya’da, yani Avrupa’nın eşiğinde seyretmiştir. Bu dönemde Selçuklu-Bizans, Haçlı-Selçuklu ve Osmanlı-Bizans ilişkileri, Avrupa’daki Türk imajının ilk tohumlarını atmış, karşılıklı tarihi bilinç karşılıklı şekilde şekillenmeye başlamıştır. Giderek gelişen ve Avrupa dışı bir medeniyet olarak güçlenen İslam Medeniyeti ve onun batıyla ilişkilerinin ana aktörlüğünü yapan Türkler, Avrupa’nın “öteki” tanımlamasına referans teşkil etmiştir.⁵⁶

2. İkinci 300 yıllık dönem (1335-1683): Türklerin Avrupa kıtasına geçişleri ile başlayıp II. Viyana Kuşatması’na kadar süren ikinci 300 yıllık dönemde Osmanlı Devleti, kadim medeniyet havzalarının tümünü kendi bünyesinde barındırarak yükselmiş ve üç kıtaya yayılan hâkimiyet alanıyla Avrupa’yı belirgin anlamda etki altında bırakmıştır. Bu dönemde iç savaşlar, din çatışmalarının yönlendirdiği çatışmalar ve salgın hastalıklarla uğraşan, yükselen ve etkileyen Osmanlı karşısında edilgen konumda olan bir Avrupa vardır. Bu dönem, II. Viyana Kuşatması ve bunun

⁵⁴ Laeken Bildirisi’nin giriş bölümünde yer alan cümle.

⁵⁵ Ahmet Davutoğlu, *a.g.e.*, s. 536.

⁵⁶ Ahmet Davutoğlu, *a.g.e.* s. 537.

neticesinde oluşmaya başlayan Osmanlı karşıtı ortak Avrupa bilinciyle sona ermiştir.⁵⁷

3. Son 300 yıllık dönem (1683'ten günümüze kadar): Bu süreç Avrupa'nın lehine değişen bir dönemdir. Endüstri devrimi ile ekonomik, Fransız İhtilalı ile kültürel ve siyasi bir atılım gerçekleştiren Avrupa, tüm dünyayı sömürgeleştirerek hâkimiyet alanını oluşturmuş, Osmanlı için de yeni bir "öteki" kavramsallaştırması geliştirmiştir. Bu kez de Osmanlı, ilerleyen Avrupa karşısında direnen İslam Medeniyeti'nin son gücünü ve Avrupa ile diğer medeniyetler arasındaki temel ayrım çizgisini oluşturmuştur. Osmanlı ise bu dönemin ilk yarısında (1683-1839) kendi sistemini muhafaza etmeye çalışmakla, ikinci yarısında ise (1839-...) sistemini, Avrupa medeniyetine intibak etmeye çalışarak geçirmiştir. Tanzimat ile başlayan süreçte Osmanlı ve onun devamı niteliğindeki Türkiye, Avrupa'nın bir parçası olmaya çalışmıştır. İntibak ve bütünleşmenin bütün idealist söylemlerine rağmen Avrupa, Türk düşüncesinde hala "öteki" tanımlaması içerisinde, her an ülkeyi parçalayacak/bölecek bir senaryo içerisinde algılanmıştır. Bugün hem Avrupa açısından hem Türkiye açısından bu ikilemin izlerini görmek mümkündür.⁵⁸

Bu temel ayırmadan hareketle Türkiye'nin Avrupa'yla bütünleşme serüveni 160 küsur yıl öncesine kadar götürülebilir. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ve sonraki gelişmeler, yeni bir medeniyet dairesine girildiğinin göstergesidir. Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı'nın aksine topyekûn reformların uygulandığı tarihsel bir sürecin başlangıcıdır. Fermanda devletin güçlü dönemlerinde uyguladığı usullere bir dönüş tavsiye ediliyorsa da fiiliyatta daha çok batılı tarzda yeni kanun ve düzenlemelerin yer aldığı görülmektedir. Ülkenin sıkıntılarının nedeninin Batıya adaptasyon eksikliği olduğunu düşünen dönemin devlet ricali ile kalkınmanın ancak batıyla mümkün olabileceğini düşünen sonraki dönem devlet adamları, bu yöndeki ilk adımları atmışlardır. Osmanlı parasının Avrupa para birimine uydurulması (1844), Viyana sefiri Şekip Efendi'nin Papa IX. Pius'un cülusunu tebrik etmek üzere Roma'ya gönderilmesi (1847), Islahat Fermanı (1856), II. Meşruiyet'in ilanı (1908), Gregoryen takvimin Kabul edilmesi (1917) gibi birçok yenilik hep bu niyetin tezahürleridir.⁵⁹ Bu

⁵⁷ Ahmet Davutoğlu, *a.g.e.*, s. 538.

⁵⁸ Ahmet Davutoğlu, *a.g.e.*, s. 538-539.

⁵⁹ Osman Cilacı, "Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye'deki Dini Hayat ve Sorunları", *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişi'nin Din Boyutu Sempozyumu*, DİB Yay., Ankara 2003, s. 231.

şekilde Osmanlı, yüzyıllardır içinde bulunduğu bir medeniyet dairesinden çıkıp, çoğu zaman mücadele içinde bulunduğu bir medeniyet dairesine girmektedir. Tanzimat ve Islahat Fermanları Osmanlı zihniyet dünyasında dönüşümlerin, kırılmaların yaşandığı bir döneme tekabül etmektedir.

Russel'in ifadesiyle *"batıda teori tatbikatı takip eder, doğuda ise bütün tatbikat teoriden çıkarılmaya çalışılır."* Tanzimat ve Islahat Fermanları'nda da aynı durum söz konusudur. Yönetimin, halkın ihtiyaçlarını kesin bir şekilde tahlil etmeye ve buna göre düzenlemeler yapmaya vakti yoktur. Batılı olmaktan başka çareleri olmadığını düşünmektedirler. Bu anlamda Osmanlı'nın batılılaşma sürecine girmesinden itibaren devlet adamları ve yöneticilerin kendilerine atfettikleri misyon toplum mühendisliği olmuştur.⁶⁰

Türkiye batı ile girdiği cephe ilişkilerini kaybettikten sonra bu medeniyete iltihak etme iradesi gösteren siyasi elitin elinde, tam bir tarihi kırılma ve yüzleşme yaşayan yegâne ülkedir. Bu bağlamda bazı yazarlar; AB'ye entegrasyon sürecini, birçok açıdan tehdit olarak algılanan batıyla bütünleşmek suretiyle ondan gelebilecek zararları bertaraf etme, olarak tanımlarlar. Bu düşünce, tarihte ilk defa bir uygarlığın başka bir uygarlığın tehdidinden onunla bütünleşerek kurtulacağı savına dayanması⁶¹ açısından önemlidir. Bu sürecin en önemli sonucu, Müslüman bir toplumda laik bir devlet oluşturmasıdır.

Her şeyden önce son iki yüzyılın zihin dünyasına damgasını vuran batı merkezli düşünüş yapısı, hem batının bizzat içinde hem de batı dışı toplumlarda ciddi bir meydan okumayla karşı karşıya kalmıştır. Böyle bir dönemde farklı medeniyet birikimlerine sahip, batı dışı son büyük medeniyet tecrübesini içinde barındıran ve stratejik bir noktada bulunan Türkiye için olağanüstü imkânlar söz konusudur. Türkiye bu mevcut potansiyelini kullanabilirse sadece Avrupa'da değil, tüm dünyada önemli bir aktör olarak yerini alabilecektir. Bunun aksine AB ile girilen entegrasyon sürecinde toptam bir tarih reddi ve Avrupalı olma yönünde radikal bir medeniyet kırılması anlayışı benimsenirse veya karşı karşıya kalınan her problemde bir Avrupa karşıtlığı ortaya çıkarsa sağlam ve süreklilik arz eden bir kültürel aidiyet kimliği

⁶⁰ Adem Efe, "Türkiye'nin Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde Din ve kültürel çatışma Sorunu", *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişi'nin Din Boyutu Sempozyumu*, DİB Yay., Ankara 2003, s. 425-426.

⁶¹ Hüsamettin İnaç, *AB'ye Entegrasyon Sürecinde Türkiye'nin Kimlik Problemleri*, Adres Yay., Ankara 2005, s. 167; Bu sürecin doğal bir sonucu olarak din bütünüyle dışlanmamakta ama bireyin özel meselesi haline getirilip devlet yönetimindeki nisbi etkinliği bertaraf edilmektedir. (Adem Efe, *a.g.m.*, s. 430)

oluşturulamayacağı gibi, temasa girilen toplumlar nezdinde de saygın bir konum elde edilemez. Son iki asırlık tecrübeler göstermiştir ki bir toplumun radikal değişimi, sadece uluslararası konjonktürün ve radikal entelektüel bir tercihin ürünü olamaz. Toplumunu istediği anda istediği yöne doğru değiştirebileceğine inanmak ve tek boyutlu bir dogmatizme yöneltmek neo-oryantalist bir tavırdan başka bir şey değildir. AB ile olan ilişkinin tarihsel tecrübelerin ışığında ve yepyeni bir yaklaşım belirlenerek sürdürülmesi gerekmektedir. Bu çerçevede sorulması gereken soru, Türkiye'yi diğer aday ülkelerden ayıran niteliklerin ne olduğudur. Mesela niçin Doğu Avrupa ülkelerinin üyeliği, bir medeniyet tartışması yaratmamaktadır da soğuk savaş döneminde Avrupa ile stratejik ortaklık içinde olan Türkiye'nin adaylığı derin medeniyet tartışmalarını beraberinde getirmektedir? Hatta niçin AB-Çin ve Japonya ilişkileri daha rasyonel bir çizgide seyrederken AB-Türkiye ilişkileri organik bağlara rağmen menfi sonuçlar doğurup, Türkiye'nin medeniyet ve kültür farklılığı, bir dışlama ve ötekileştirme mevzusu olabilmektedir? Bunda tarihten gelen tecrübelerin büyük etkisi vardır. Türkiye, diğer üye ve aday ülkelerin aksine Avrupa'nın yarısına yakın kısmına, mevcut medeniyet düşüncesinden farklı bir tasavvurla sahip olmuş ve Avrupa'nın akışını değiştirmiş bir birikimin varisidir. Öte yandan Avrupa'nın sömürgeci tavrına karşı çıkabilmiş nadir ülkelerden birisi de Türkiye'dir. AB'nin 70'li yıllarda daha çok ekonomik gerekçelerle karşı çıktığı serbest dolaşım gibi konuların, 80'lerden sonra kültürel karşı çıkışlarla devam etmesi, bu tarihsel tecrübenin bir sonucu⁶² olarak yorumlanmaktadır.

Türkiye-Avrupa ilişkisinin tarihi yüzyıllarca geriye götürülebilse de, Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinin yarım asırlık bir geçmişi vardır. Türkiye, AB'nin (o zamanki adıyla AKÇT) 1958 yılında kurulmasından kısa bir süre sonra, Temmuz 1959'da AB'ye üye olmak için başvurmuştur.⁶³ Sovyetler Birliği'nin ideolojik ve bölgesel genişlemeciliği karşısında ulusun bağımsızlığının korunması ve güvenliğinin sağlanması,⁶⁴ Türkiye'nin dış politikasının belirlenmesinde uzun süre, hatta SSCB dağılına kadar temel etmenlerden biri olagelmiştir. Cumhuriyetin kurulmasından bu yana, hatta daha öncesinden beri, batılılaşma ile modernleşmenin eş tutulması⁶⁵ ve

⁶² Ahmet Davutoğlu, *a.g.e.*, s. 540-542.

⁶³ T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, *a.g.e.*, s. 295.

⁶⁴ Kemal H. Karpat, *Türkiye ve Orta Asya*, Çev. Hakan Gür, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s. 227.

⁶⁵ Hasan Hanefi, "İslam ve Batılılaşma", *Değişim Sürecinde İslam*, Çev. İlhami Güler, TDV Yayınları, Ankara 1997, s. 132; S. Rıdvan Karluk, *Avrupa Birliği Dersleri*, Nobel Yay., Ankara 2006, s. 1.

benzeri nedenler özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa kıtasında veya onu merkez alarak kurulan siyasi ve güvenlik kaynaklı oluşumların tümüne katılmaya Türkiye'yi yöneltmiştir. Bu suretle Türkiye, Avrupa Konseyi ve NATO'ya üye olmuştur.⁶⁶ Yunanistan'ın Avrupa Birliği üyeliğine başvurması ve yukarıda bir kısmını andığımız siyasi gerekçeler de Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğine başvurmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Avrupa ile bütünleşme, başlangıçta ülkemiz için ekonomik olmaktan ziyade politik amaçlı olmuştur.

Politik amaçlı AB macerası, geçen süre zarfında Türkiye'de esas politiklardan biri haline gelmiş, neredeyse iktidara gelen her hükümetin birinci önceliği olmuş, zaman ilerledikçe de politik kaygılarla yapılan üyelik başvurusu, ekonomik kaygıların çözümü noktasında da bir çıkar yol olarak düşünülmüştür. Nitekim dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün "*Ne işe yarayacak bu Ortak Pazar?*" sorusuna; "*Ekonomik olarak bir kazancı/kaybı yok. Fakat Türkiye'nin gemisini Avrupa limanına bağlıyoruz*" diye cevap verilmiş, İsmet İnönü'nün beğendiği bu cevap karşısında; "*Türkiye'nin bundan yararlı çıkacağını ve ebediyete kadar Avrupa'ya bağlanacağını*" ifade ettiği nakledilmiştir.⁶⁷

Yunanistan'ın başvurusunu takiben Türkiye'de adeta bir panik havası yaşanmış, durum 30 Temmuz 1959 tarihinde toplanan kabinede tartışılmış ve Adnan Menderes'in; "*Yunanistan'ın Ortak Pazar'a girmesi karşısında Türkiye seyirci mi kalacak? Onların altından kalkıp da bizim başaramayacağımız ne olabilir ki!*" sözüyle de Ortak Pazar'a başvuru kararı alınmıştır.⁶⁸ Bu durum, daha ilk günlerden beri AB üyeliğinin siyasi konjonktürle ilgili olduğunu göstermektedir. Elbette başvuru yapılmasının yegâne nedeni bu kaygılar değildir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Türkiye'nin AB üyelik başvurusunun nedenleri arasında 150-200 yılı aşkın sosyolojik bir alt yapı vardır. Bunun yanında önemli etkenlerden biri de kuru üzüm, fındık gibi önemli ihraç ürünlerine rahat bir şekilde pazar bulmaktır. Türkiye'nin adaylık başvurusunun ilk yıllarındaki durumu dikkate alındığında, tam anlamıyla bir AB üyeliğinin hedeflenmediği, zaman içerisinde ortaya çıkan Gümrük Birliği'nin nihai bir hedef olarak düşünüldüğü, Gümrük Birliği hedefinin dahi, üzerinde çok itinayla

⁶⁶ Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 228; Hasan Karakılıç, "Avrupa Birliği Üyeliği Sürecinde, Batı ve Doğu Arasında Türkiye", *Değişen Dünyada Türkiye'nin Önemi Sempozyumu*, C. II, Bursa 2004, 729-730.

⁶⁷ Ali Bulaç, *a.g.e.*, s. 91.

⁶⁸ Mehmet Ali Birand, *Türkiye'nin Büyük Avrupa Kavgası 1959-2004*, Doğan Kitap, İstanbul 2005, s. 43.

inceleme yapılmadan karar verilmiş bir gelişme olduğu ifade edilmektedir.⁶⁹ Nitekim başvurunun yapıldığı 1959 yılından Ankara Anlaşması'nın imzalandığı 1963 yılına kadar AB hakkında ciddi bir araştırma yapılmamış, dört yıl sonra yapılan tek araştırmanın başlıca gerekçesi de *"Türkiye batı dünyasına mensuptur"* olmuştur.⁷⁰

AB-Türkiye ilişkilerinde 4 dönemden bahsedilebilir.

1. Dönem: 60'lı yıllardan başlayan süreçtir ki bu süreçte taraflar arasında bir denge söz konusudur. Bu dönemde AB'ye alınma konusunda ekonomik kriterler öncelikliken, siyasi kriterler sadece çeşitli hassasiyetler düzeyindedir ve yok denecek kadar azdır.⁷¹ Bu dönemde yoğun ilişkilere rağmen halkların hazır olmadığı görülmektedir. Nitekim Türkiye'de, üyeliğe alınmaya en uygun zaman olmasına rağmen, Ortak Pazar'a karşı yoğun eleştiriler ve yürüyüşler yapılmıştır.

2. Dönem: 1970'lere gelindiğinde Türkiye, Avrupa'yla entegrasyona nispeten hazırdır. Fakat bu sefer de Kıbrıs Harekâtı, Amerika ambargosu sonrasında artan petrol fiyatları sebebiyle oluşan ekonomik dengesizlik, tarafların uyumunu kaybetmesine neden olmuştur.

3. Dönem: 1980'lerde Türkiye, yaşanan askeri darbenin etkisinin yarattığı olumsuzluklar sayılmazsa, toplumsal olarak Avrupa entegrasyonuna hazır hale gelmiştir. Fakat bu dönemde de Avrupa yatay genişlemeden öte dikey genişlemeye önem vermiş, Türkiye'nin tam üyelik başvurusundan netice alınamamıştır.

4. Dönem: SSCB'nin dağılması neticesinde, 1990'larda girilen yeni süreçte doğu bloğu ülkelerinin Avrupa'ya ait olduklarını fark etmesi ve AB'nin de er geç doğu bloğu ülkelerinin üyeliğinin gerçekleşmesi gerektiğine dair ön kabulü, Türkiye'yle ilişkileri yeni bir sürece sokmuştur. Bu süreçte AB, artık sadece ekonomik bir birlik değildir. Kopenhag Kriterleri'yle beraber siyasal bir birlik olma yolunda ilerlemeye başlamıştır.⁷²

AB ilişkileri düşünüldüğünde Türkiye'nin, üyelik konusunun gereklerini yerine getirme konusunda Osmanlı Islahatları'na benzer biçimde sürekli geç kaldığı ve daima önüne yeni kriterler konulduğu görülmektedir. AB ile ilişkilerin derinlikli bir şekilde tahlilini engelleyen en önemli unsur takip edilen yöntemdir. Bu ilişkinin talep edilen bir merkezle talep eden bir merkez arasında gerçekleştiği fikri, doğru bir algı

⁶⁹ Mehmet Ali Birand, *a.g.e.*, s. 41.

⁷⁰ Metin Aydoğan, *Avrupa Birliği'nin Neresindeyiz? Tanzimat'tan Gümrük Birliğine*, Kum Saati Yay., İstanbul 2003, s. 172.

⁷¹ Hasan Karakılıç, *a.g.m.*, s. 729-730.

⁷² Volkan Bozkır, *a.g.m.*, s. 18-19.

doğurmadığı gibi, temel bir yöntem problemini de beraberinde getirmektedir. Buna göre ilişkinin iki statik yapı arasında olduğu varsayımı, problemin ana kaynağını oluşturmaktadır. Tarihi akış dondurulup bakıldığında bu yapı doğru gibi görünse dahi, gerek Türkiye'nin gerek AB'nin yaşadığı dinamik süreç göz önünde bulundurulduğunda, bu düşüncenin doğru olmadığı ortaya çıkmaktadır. Aksine hem Türkiye hem AB, Türkiye merkezli meselelerden mütevellit oldukça dinamik bir yapı içindedirler. Türkiye-AB ilişkileri hedefe doğru ilerleyen, ilerlerken de hem okun hem tahtanın yer değiştirdiği dinamik ve karmaşık bir görünüm arz etmektedir.⁷³

Türkiye ile Avrupa arasındaki ilişkiler yakın bir tarihte başlamamıştır. Yaşanan uzun süreç, Türkiye'nin Avrupa'nın bir parçası olmak istediğinin açık bir göstergesidir. Nitekim Türkiye, Cumhuriyetin ilanı (1923) ve NATO'ya üyelik ile birlikte batı demokrasisinin siyasal modeline olan bağlılığını göstermiştir. Yaşanan birçok olumsuzluğa karşın Türkiye, Avrupa'nın parçası olma yolunda çok büyük mesafe kat etmiştir. İkinci bir gerçeklik de Türkiye ve Avrupa'nın tarihinin iç içe olmasıdır. Bu iççelik bazen politik ittifaklarla, bazen savaşlarla olmuştur. Ayrıca Aydınlanma dönemi düşünürlerinin, "Türkü" bir zulüm sembolü olarak tanımlamalarına bakılarak; bu ilişki, kuşku, güvensizlik ve korku kisvesi altında da devam ede gelmiştir. İşte Türkiye üyeliğinin sorun yaratması onun yüzlerce yıllık tarihi ve Avrupa kıtasının farklı kutupları arasındaki kavgaları bu şekilde tetiklemesi nedeniyledir. Türkiye, Avrupalının zihninde düşmanlık, hayranlık ya da güvensizlik içeren duyguları harekete geçirmektedir. Bu bağlamda müzakerelere başlanması, Avrupalı olma iradesi gösteren bir ülkeye kapıları kapama akılsızlığından çok daha uygun bir tercih olarak görülmekte ve bu vesileyle tarafların daha da yakınlaşması medeniyetler çatışması korkularını ortadan kaldırmak için önemli bir fırsat olarak değerlendirilmektedir. Fransa Başbakanlarından de Villepin, AB-Türkiye ilişkilerinin sadece bu kapsamda değerlendirilmemesi gerektiğini düşünmektedir ve şunları ifade etmektedir:

"Çoğunluğu Müslüman bir halka kucak açılması, Avrupa'nın sınırlarının İran'a, Suriye'ye dayanması, Avrupa ideallerinin Asya'ya taşması ve bu yöndeki kararlılığın Avrupa tarafından sergilenmesi anlamına gelir. Tüm bunlar bir irade meselesi olmakla birlikte, koşulsuz bir irade meselesi de değildir. Türkiye'nin entegrasyon koşullarını

⁷³ Ahmet Davutoğlu, *a.g.e.*, s. 501-502.

yerine getirmesi, geçmişiyile yüzleşmesi gerekmektedir.⁷⁴ Nitekim her şey belirlenen takvime bağlıdır. 10 yıl sonra Türkiye'nin üyeliğinin Avrupa'nın lehine olup olmadığını zaman gösterecektir. Oluşturulan sürecin iyi yönü, bütün ihtimallere açık olmasıdır.⁷⁵

Bu cümleden olarak AB, her şeye rağmen üyelik sürecinde, son kararın kendisine ait olmasını arzu etmektedir. Üyelik sürecinde yaşanan gelişmelere göre karar vermek, Gümrük Birliği Anlaşması'nın imzalanması ve SSCB'nin yıkılması neticesinde doğuya genişleme projesinin hayata geçirilmesi ve bunun Türkiye'nin stratejik önemini belli oranlarda azaltması,⁷⁶ AB için olumlu gelişmeler olarak kaydedilmektedir. Bir anlamda tümünden reddedilmeyen; ama birliğe de bir türlü alınmayan bir Türkiye, stratejik açıdan AB için en doğru yolmuş gibi görünmektedir. AB, üyelik başvurusundan bu yana Türkiye'yi, soğukkanlı bir tavırla bünyesine almaksızın ve büsbütün reddetmeksizin bekleme odasında bekletmeyi başarabilmiştir. Böylece ne üyelik durumunda ortaya çıkabilecek ekonomik ve sosyal sıkıntıları üstlenmiş ne de Türkiye'nin reddinin beraberinde getireceği uluslararası riskleri yüklenmiş, imtiyazlı bir konumda durmayı başarabilmiştir. Bunun en pratik formülü de Türkiye'yi bağlayan, AB'yi ise özgür bırakan bir modeldir ki Gümrük Birliği Anlaşması, doğurduğu sonuçlar itibariyle belli oranlarda bu imkânı yaratmış, AB'nin elini güçlendirirken, Türkiye'nin bekleme süresinin uzatılabilmesine imkân tanımıştır.⁷⁷

Sürecin her ihtimale açık olduğunu belirtmesine rağmen, de Villepin'in Türkiye'nin tam üyelik vizyonuna dair inancı da ilgi çekicidir. Yazar;

"Avrupalının coğrafi sınırlarını belirlemeksizin yaşayabilmesi mümkün müdür? Keyfi olarak dahi, bir sınırın çizilmesi gerekmez mi? Aksi durumda ufuk kaybı yüzünden Avrupa konseptinin kaybolması olasıdır. Fakat bunu yapmak için geç kalınmamış mıdır? Türkiye'ye, Belarus'a, Ukrayna'ya ne söylenecektir? Avrupa kıtasının bir parçası olmadıkları mı?"⁷⁸ diye sormaktadır. Bu sorulardan da Türkiye'nin Avrupa'ya ait olmadığı anlayışını taşıdığı bariz bir biçimde anlaşılmaktadır. Nitekim Fransa Devlet Başkanı Sarkozy'nin, bir Avrupa ülkesi olarak görmediği Türkiye'yi AB'ye, "Akdeniz Birliği" denilen birlik aracılığıyla bağlamak istemesi⁷⁹ de benzer bir tavrın ürünüdür.

⁷⁴ Bu yüzleşmeden Ermeni meselesi kast edilmektedir.

⁷⁵ Jorge Semprun-Dominique de Villepin, *a.g.e.*, s. 85-89.

⁷⁶ Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 229.

⁷⁷ Ahmet Davutoğlu, *a.g.e.*, s. 548.

⁷⁸ Jorge Semprun-Dominique de Villepin, *a.g.e.*, s. 39.

⁷⁹ http://www.qantara.de/webcom/show_article.php/_c-670/_nr-152/i.html, 14.01.2008.

Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinin seyriyle ilgili olarak, daha çok teorik bir tartışma yaptıktan sonra Türkiye-AB ilişkilerinin önemli dönüm noktaları olarak kabul edilen gelişmelere birkaç başlık altında değinmek, süreci sağlıklı bir şekilde tahlil etmemiz açısından faydalı olacaktır.

2.1. Ankara Anlaşması ve Katma Protokol

Türkiye-AB ilişkilerinin ilk, en önemli ve en belirleyici anlaşması Ankara Anlaşması ve onu takip eden Katma Protokol'dür. Türkiye'nin tam üyelik başvurusuna verilen cevapta, Türkiye'nin kalkınma düzeyinin tam üyeliğin gereklerini yerine getirmeye yeterli olmadığı ve tam üyelik koşulları gerçekleşinceye kadar geçerli olacak bir ortaklık anlaşması imzalanması gerektiği ifade edilmiştir. Söz konusu anlaşma 12 Eylül 1963 tarihinde Ankara'da imzalanmıştır.⁸⁰

Türkiye-Avrupa Birliği ülkeleri arasında Gümrük Birliği'nin temellerini atan Ankara Anlaşması'nın önsözünde; Türk halkının yaşam standardının yükseltilmesi amacıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) sağlayacağı desteğin ileri bir tarihte Türkiye'nin Topluluğa katılmasına yardımcı olacağı belirtilmektedir. 28. maddede ise, *"Anlaşmanın işleyişi, topluluğu kuran antlaşmadan doğan yükümlülüklerin tümünün Türkiye tarafından üstlenebileceğini gösterdiğinde, akit taraflar, Türkiye'nin topluluğa katılması olanağını incelerler"* denilmektedir.⁸¹ Birçok kişi bu maddeyi Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne gireceğinin delili olarak kabul etmektedir.⁸² Buna rağmen bu madde yoruma açık olduğu için, Türkiye'nin tüm koşulları yerine getirirse dahi yine üyeliğinin garantilenmediği, şeklinde de yorumlanabilir.

Ankara Anlaşması, AB ile Türkiye arasında bir Gümrük Birliği kurulmasını öngörmektedir. Türkiye-AB ilişkileri hazırlık dönemi, geçiş dönemi ve nihai dönem olarak üç dönem olarak tasarlanmıştır. Hazırlık dönemi Ankara Anlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle başlamıştır. Bu süre 5 yıl olarak ön görülmüş ama gerektiğinde 10 yıla kadar uzatılabileceği anlaşmaya eklenmiştir. Hazırlık dönemi boyunca AB, Türkiye'de çeşitli tarımsal ürünleri sübvans etmiş, bazı ürünlerde kotaları kaldırmış ve gümrüklerde birçok esneklik tanımıştır.⁸³

⁸⁰ S. Rıdvan Karluk, *a.g.e.*, s. 674-676; Mehmet Ali Birand, *a.g.e.*, s. 98-99.

⁸¹ Suat İlhan, *a.g.e.*, s. 187; Ali Bulaç, *a.g.e.*, s. 247.

⁸² <http://www.abgs.gov.tr/indextr.html>, 04.03.2007.

⁸³ Veysel Bozkurt, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, Vipaş Yay., Bursa 2001, s. 262.

1964 yılında devreye giren Anlaşma'ya göre; hazırlık dönemi bitmeden ülkeler karşılıklı denetimlerde bulunacak ve geçiş dönemi için hazır olup olmadıklarını kontrol edecektir. Bir anlamda Türkiye'nin geçiş dönemine rahat bir şekilde entegre olması için ihdas edilen hazırlık dönemi, Türkiye tarafından önemsenmemiş, hatta 5 yıllık kalkınma planı içine bile dâhil edilmemiştir. Bu konu ile ilgili kurumların bünyesinde oluşturulan birimler ise işlerlik kazanamamıştır. Bu dönem Türkiye'nin siyasal ve sosyal dönüşümü açısından da önemli bir dönemdir. CHP-AP koalisyonu bozulmuş, meclise Türkiye İşçi Partisi gibi bazı partiler girmiştir. CHP'nin ortanın solu iddiaları ve Bülent Ecevit'in genel sekreter olarak tayini, Demokrat Parti'nin AP etrafında kenetlenmesi, Demirel'in sanayi hamlesi olarak nitelediği, fakat taklit ürünlerle fazla gelişmenin sağlanamadığı arzi gelişmeler, Türkiye vatandaşlarının Avrupa göçü⁸⁴ bu dönemin önemli gelişmelerindendir. Türkiye'nin aksine bu dönemde Avrupa büyük bir atılım gerçekleştirmiş, çeşitli Akdeniz ülkeleriyle anlaşmalar yapmış ve hammadde sorunu önemli oranda boy göstermiştir. Tam da bu şartlar altında, Türkiye ekonomik anlamda durağan bir dönem yaşarken, AB'nin sanayi hamlesi ve yaptığı anlaşmalar, hazırlık döneminin de AB'nin ekonomik sübvansiyonu neticesinde Türkiye için iyi geçmiş olması, Türkiye'yi Katma Protokol'ü imzalamaya sevk etmiştir.⁸⁵

Geçiş dönemi, hazırlık dönemine göre karşılıklı ve dengeli yükümlülükler öngörmüştür. Gümrük Birliği'ne hazırlık amacıyla, Türkiye ekonomisinin Avrupa ekonomisine yakınlaştırılması öngörülmüştür. Geçiş döneminin sonunda Gümrük Birliği'nin tamamlanması planlanmıştır. Gümrük Birliği'ne geçiş ise bazı mallarda 12, bazılarında ise 22 yılda gerçekleştirilecektir. Anlaşmada öngörülen hazırlık döneminin sona ermesiyle birlikte, 13 Kasım 1970 tarihinde imzalanan ve 1973 yılında yürürlüğe giren Katma Protokol'de geçiş döneminin hükümleri ve tarafların üstleneceği yükümlülükler belirlenmiştir. Ancak Türkiye'nin 1970'li yıllarda içine düştüğü ekonomik kriz ve siyasi sorunlar, Türkiye'nin yükümlülüklerini yerine getirmesini engellemiştir. AB ise çeşitli ürünlerdeki gümrük oranlarını düşürmüştür. Fakat bu dönemde başka ülkelerle yapılan anlaşmalar ve bu anlaşmalar neticesinde Türkiye'ye tanınmış olan imtiyazların bir kısmının bu ülkelere de tanınması,

⁸⁴ Enis Coşkun, *Türkiye-Avrupa Birliği Bütünleşmesinin Yüzyıllık Seyir Defteri*, Cem Yay., İstanbul 2002, s. 88-89.

⁸⁵ Mehmet Ali Birand, *a.g.e.*, s. 139-145.

anlaşmayı belli oranlarda önemsiz kılmıştır. Hatta bazı yönleriyle ilgili anlaşma Türkiye'nin aleyhine sonuçlar da doğurmuştur. Nitekim Türkiye için öngörülmüş olan serbest dolaşım hakkının Katma Protokol'ün 36. maddesine göre, 1986 yılında başlaması gerekirken, AB bundan kaçınmıştır. ⁸⁶Son dönem geçiş döneminin bitmesiyle başlayacak ve Gümrük Birliği'nin yürürlüğe girdiği dönem olarak, tam üyelik yolunda en son dönem olacaktır. Fakat 1980 İhtilalı, Türkiye'nin tam üyelik hazırlıklarını askıya almasına neden olmuştur. Türkiye'nin AB ile ilişkileri oldukça kötüleşmiş, AB'den oldukça sert eleştiriler gelmiştir. 1983 yılında tekrar demokrasiye geçilmesi ile nispeten durağan bir döneme geri dönmüştür.⁸⁷

Ankara Anlaşması, Roma Anlaşması'nın 238. maddesine binaen yapılmış bir çerçeve anlaşmadır. Ayrıntılar ise daha sonra Katma Protokol'le belirlenmiştir. Katma Protokol'de alınan kararlar, bu anlaşmanın ayrılmaz parçaları olarak kabul edilmiştir. Katma Protokol 64 maddeden oluşmakta ve Ankara Anlaşması'nda eksik bırakılan yönler bu protokolde tamamlanmaktadır.⁸⁸

Anlaşmanın ekonomik yönü, belirttiğimiz gibi Türk ekonomisinin kalkınmasını sağlamak üzere bazı yardımları öngörmektedir. Barış ve özgürlüğü koruma ve sürdürme kararlılığı ise, anlaşmanın siyasi yönünü oluşturmaktadır.⁸⁹

Ankara Anlaşması esasında bir ortaklık anlaşması olup, nihai olarak (ilgili madde yoruma açık olsa dahi) Türkiye'nin AB'ye üyeliğini öngörmektedir. Türkiye uzmanlarından olan Dr. Heinz Kramer, Anlaşma'nın, nihai aşamada Türkiye'nin AB'ye üyeliğini öngördüğünü, bunun da Anlaşma'nın 28. maddesinde açıkça ifade edildiğini söylemektedir.⁹⁰ Yine Thomas Oppermann, *Avrupa Hukuku* kitabında, anlaşmanın üyeliğe giden bir süreç içerdiğini ve hedefinin tam üyeliği öngördüğünü belirtmektedir.⁹¹

Anlaşma, gereği gibi yerine getirilmeyen vaatler arasında esas önemini yitirip gitmiştir. Bunun sorumluluğu taraf ülkeler arasında paylaştırılmaktadır. Türkiye, 1970'li yıllarda içinde bulunduğu ekonomik krizler ve bazı siyasi tercihlerle Katma Protokol'den kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmekten kaçınmış, bir kısmını

⁸⁶ Veysel Bozkurt, *a.g.e.*, s. 264.

⁸⁷ Veysel Bozkurt, *a.y.*

⁸⁸ Nurettin Bilici, *Avrupa Birliği Mali Yardımları ve Türkiye*, Akçağ Yay., Ankara 1997, s. 127.

⁸⁹ S. Rıdvan Karluk, *a.g.e.*, s. 675-676.

⁹⁰ Heinz Kramer, *Avrupa ve Amerika Karşısında Değişen Türkiye*, Timaş Yay., İstanbul 2001, s. 239.

⁹¹ Thomas Oppermann, *Europarecht, Verlang C..H.Beck*, 2. Auflage, 1999, s. 819; Naklen: S. Rıdvan Karluk, *a.g.e.*, s. 676.

ise içinde bulunulan siyasi ve ekonomik durum nedeniyle yerine getirememiştir. Türkiye kendi yükümlülüklerini yerine getir(e)memeye ve AB'yle ilişkilere soğuk bakmaya başlayınca, AB de kendi yükümlülüklerini aksatmaya ve ortaklık ilişkisinin geliştirilmesi istikametinde çaba harcamaktan kaçınmaya başlamıştır. Başlangıçta sadece ekonomik olan sorunlar, 12 Eylül döneminde ve Yunanistan'ın 1980'de AB'ye tam üye olmasıyla, siyasi boyutlar da kazanmaya başlamıştır. AB-Türkiye ilişkileri dondurulmuş ve mali işbirliğine son verilmiştir. Katma Protokol'ün ise sadece ticari hükümleri işlemeye devam etmiş, diğer bütün hükümleri atıl kalmıştır.⁹²

2.2. Gümrük Birliği Anlaşması ve Tam Üyelik Hedefi

Türkiye'nin AB üyeliğinin getireceği ekonomik külfet, AB makamlarınca doğal olarak çok tartışılmış, tahmin edilen mali yüküle beraber, işçilerin serbest dolaşımının getireceği problemler de defalarca dile getirilmiştir. Özellikle güvenlik politikası açısından, inanılır bir NATO ortağına duyulan ihtiyaç, Türkiye'nin AB'ye girmesi taraftarı olanların en büyük argümanı olmuştur.⁹³

1983 yılında Türkiye'de sivil idarenin yeniden kurulması ve 1984 yılından itibaren, Türkiye'nin içe kapalı politikalarını hızla terk ederek dışa açılma sürecini başlatması, Avrupa Birliği ile olan ilişkileri yeniden canlandırmıştır. Türkiye, bir taraftan 14 Nisan 1987'de AB'ye tam üyelik müracaatında bulunmuş, diğer taraftan ertelenmiş bulunan gümrük vergileri, uyum ve indirim takvimini 1988 yılından itibaren hızlandırılmış bir şekilde yeniden yürürlüğe koymuştur. AB Konseyi, Türkiye'nin müracaatını Komisyona havale etmiş, Komisyon da yirmi ayı bulan derinlemesine analiz ve incelemeler neticesinde; Türkiye'nin olası AB üyeliğinin, AB'ye ve AB'nin işleyişine ne gibi etkileri olabileceğini tespit etmeye çalışmıştır.⁹⁴

AB Komisyonu Türkiye'nin tam üyelik müracaatına 1989 yılında verdiği yanıtta, Türkiye'nin AB'ye üyelik konusundaki ehliyetini kabul etmekle birlikte, AB'nin kendi içindeki derinleşme sürecini tamamlamasına ve gelecek genişlemesine kadar beklenmesine ve bu arada Türkiye ile Gümrük Birliği sürecinin tamamlanmasına karar vermiştir.⁹⁵ Bu öneri Türkiye tarafından da olumlu değerlendirilmiş ve Gümrük

⁹² Şaban H. Çalış, *a.g.e.*, s. 97-119; Veysel Bozkurt, *a.g.e.*, s. 264.

⁹³ Nurettin Bilici, *a.g.e.*, s. 128.

⁹⁴ Nurettin Bilici, *a.y.*

⁹⁵ Harun Gümrükçü, *Türkiye ve Avrupa Birliği İlişkinin Unutulan Yönleri, Dünü ve Bugünü*, Avrupa-Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Yay., İstanbul 2002, s. 106-108.

Birliği'nin Katma Protokol'de öngöröldüğü şekilde 1995 yılında tamamlanması için gerekli hazırlıklara başlanmıştır. İki yıl süren müzakereler sonunda 5 Mart 1995 tarihinde yapılan Ortaklık Konseyi toplantısında alınan karar uyarınca, Türkiye ile AB arasındaki Gümrük Birliği 1 Ocak 1996 tarihinde yürürlüğe girmiştir.⁹⁶

Gümrük Birliği, işlenmemiş tarım ürünleri dışındaki tüm sanayi mallarının Türkiye ile AB ülkeleri arasında serbest dolaşımını öngören bir anlaşmadır. Gümrük Birliği'nin tamamlanmasıyla Türkiye, AB ülkeleriyle entegrasyon istikametinde çok önemli bir merhale kat etmiştir. Ticaret açığının önemli ölçüde büyümesine rağmen ekonomi, Gümrük Birliği'nden kaynaklanan yükü rahatlıkla kaldırabileceğini göstermiştir. Gümrük Birliği, Türkiye'nin ekonomik anlamda kendini ispatı, üyelik durumunda ekonomik uyum konusunda sıkıntı yaşamayacağını açık bir taahhüdü olarak yorumlanmıştır.⁹⁷ Ancak, Gümrük Birliği'nin sorunsuz yürüdüğü de söylenemez. AB, Gümrük Birliği ile birlikte Türkiye'ye karşı üstlendiği bazı yükümlülükleri yerine getirmemiştir. AB, Gümrük Birliği kararının kabul edildiği Ortaklık Konseyi toplantısında üstlendiği ve Türkiye'ye 4-5 yıllık bir dönem içinde 2,5 milyar EURO'ya varan mali yardım yapma yükümlülüğünü yerine getirmemiş, aynı şekilde kurumsal alanda entegrasyonu kolaylaştırmak amacıyla öngörülen bazı tedbirleri almamıştır. Bu yükümlülüklerin yerine getirilmemiş olmasının başlıca iki nedeni vardır. Bu nedenlerden biri Yunanistan'ın, diğeri Avrupa Parlamentosu'nun muhalefetidir. Türkiye, tabiatıyla bu taahhütlerin yerine getirilmesi üzerinde ısrar etmeye devam etmektedir. Zira bunlar Gümrük Birliği Anlaşması'nın bir parçasıdır ve yerine getirilmemeleri, ilişkilerin dengesini bozacak niteliktedir.⁹⁸

Gümrük Birliği Anlaşması'nın imzalanması esnasında diplomasi kurallarına aykırı bazı yönler de bulunmaktadır. Anlaşma hiçbir ülkeye uygulanmadığı şekilde AP'ye onaylatılmış, Anlaşmayı Genel Kurmay başkanının da imzalaması istenmiştir.⁹⁹

2.3. Avrupa Birliği'nin Genişleme Süreci ve Türkiye

AB anlaşmaları çerçevesinde alınan kararlar her ne kadar ekonomik mahiyet arz ediyor olsa dahi, bu kararların her zaman siyasi yönleri, politik amaçları da olmuştur. Avrupa'da kalıcı bir barışı sağlama düşüncesi Birinci Dünya Savaşı'nda bazı

⁹⁶ T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, *a.g.e.*, s. 303.

⁹⁷ Volkan Bozkır, *a.g.e.*, s. 19.

⁹⁸ Enis Coşkun, *a.g.e.*, s. 236-237.

⁹⁹ Metin Aydoğan, *a.g.e.*, s. 182.

kesimlerce dile getirilmiş, İkinci Dünya Savaşı'nda ve onun hemen akabindeki süreçte ise bu durum sürekli tartışılan bir düşünce haline dönüşmüştür.¹⁰⁰

AB'nin bu yöndeki oluşumuna giriş bölümünde yeterince yer vermiştik. Burada ise AB'nin oluşum sürecinden sonraki genişleme dalgalarına, özellikle MDAÜ'yü kapsayan genişleme dalgasına, bu süreçte yapılan anlaşmalara, konulan kriterlere ve Türkiye'nin süreç içerisindeki yerine bakmaya çalışacağız.

1976–1991 yılları arasındaki süreç, Avrupa'nın ulus devlet ile birleşik Avrupa düşüncesi arasında gidip geldiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde birçok zirve ve toplantı yapılmış, siyasal yetkilere sahip bir AB için çalışmalar devam etmiştir.¹⁰¹ Bu süreçten sonra AB'nin yapmış olduğu bazı zirveler ve koyduğu bazı kriterler genişleme ve derinleşme yolunda önem arz etmektedir. En önemlilerine ana hatlarıyla değinmemiz faydalı olacaktır.

2.3.1. Maastricht Kriterleri

10 Aralık 1991 tarihinde Hollanda'nın Maastricht kentinde yapıldığı için bu adı alan zirve, AET'nin ilk defa Avrupa Birliği ismini alması¹⁰² ile ekonomik ve parasal birliğin sağlanmasına yönelik alınan kararlar itibariyle önem arz eder.¹⁰³ Alınan kararlar uyarınca; ekonomik ve parasal birliğin yanı sıra, siyasal birliğin sağlanması amacıyla Roma Anlaşması'nda bazı düzenlemelere gidilecektir. İlk hedef 1992 yılında tek pazar olma amacına ulaşmaktır. Maastricht Anlaşması, yeni müdahale alanlarını benimseyerek ve topluluğun var olan yetkilerini genişleterek derinleşme sürecini hızlandırmış, federal yapılanmanın önemli bir unsuru olarak Avrupa yurttaşlığının varlığını kabul ve ilan etmiştir.¹⁰⁴

Zirvede karara bağlanan hedefler şu şekilde özetlenebilir; ekonomik ve parasal birliğin tamamlanması, fakir ülkelere yardım fonu, ortak dış politika, ortak savunma ve güvenlik politikası, federalizm yerine sıkı birlik, sosyal konular, AP'nin yetkilerinin artırılması ve ortak vize uygulaması... Nihayetinde ise tek pazar uygulamasına geçmek ve tek para birimi gibi hedefler öngörülmüştür.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Harun Gümrükçü, *a.g.e.*, s. 154–155.

¹⁰¹ Veysel Bozkurt, *a.g.e.*, s. 139–144.

¹⁰² Nurettin Bilici, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁰³ Ali Bulaç, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁰⁴ Enis Coşkun, *a.g.e.*, s. 226.

¹⁰⁵ S. Rıdvan Karluk, *a.g.e.*, s. 75–76.

Bu zirvenin genişleme ve Türkiye ile ilgili bölümüne gelince; AB'nin genişlemesi ile ilgili Roma Anlaşması'nın 237. maddesi iptal edilmiş, onun yerine "tüm Avrupalı devletler üyelik talebinde bulunabilirler" maddesi eklenmiştir. Bu madde ile beraber üyelik talebi üyelik sonucunu doğurmayacaktır. Bundan anlaşılan Avrupalı olmanın gerekli ama yeterli şart olmadığıdır. Bu minvalde üyelik için gerekli kriterler yerine getirilecek, ondan sonra üyeliğin kabulü, ilgili birimlerin onayına sunulacaktır. Bu ilkeler, üyelik sürecinin zorlaştığını göstermektedir. NATO üyesi olup AB'ye üye olmayan ülkelere "ortak üye" adı altında bir konum önerilmiştir ki bu konumun mahiyeti tam olarak belli değildir. Bu anlaşma, bir başka açıdansa Türkiye'yi dış politika açısından önemli bir konuma getirmiş ve Avrupa dış politikasının bir parçası olarak algılamaya başlamıştır.¹⁰⁶

2.3.2. Kopenhag Kriterleri

22 Haziran 1993 tarihinde yapılan Kopenhag Zirvesi'nde AP, AB'nin genişlemesinin Merkezi Doğu Avrupa Ülkeleri'ne (MDAÜ) doğru olacağını kabul etmiş ve üyelik sürecinde karşılanması gereken bazı kriterler belirlemiştir. O dönemde fark edilemese de Kopenhag Zirvesi'nde doğrudan ve dolaylı olarak Türkiye'nin AB üyelik sürecini ciddi anlamda etkileyen kriterler belirlenmiştir.¹⁰⁷ Fakat özü itibariyle bu kriterler, SSCB'nin dağılmasından sonra MDAÜ'nün AB üyelik ve entegrasyonu ile ilgili kriterlerdir.¹⁰⁸

Kriterler siyasi, ekonomik ve topluluk mevzuatının benimsenmesi olarak üç bölüme ayrılmıştır. Siyasi kriterler; demokrasiyi, hukukun üstünlüğünü, insan haklarını ve azınlık haklarını güvence altına alan kurumların varlığı ve işlerliği ile ilgilidir. Ekonomik kriterler; işleyen ve birlik içindeki rekabetçi piyasaya ve baskılara güç yetirebilen, serbest piyasa güçlerine dayanabilecek piyasa ekonomisinin varlığıyla ilgilidir. Topluluk mevzuatının benimsenmesi ile ilgili kriterler ise; siyasi, ekonomik ve parasal birliğin hedeflerine bağlı kalmak koşuluyla, üyelik hedefleri için gerekli yükümlülükleri yerine getirebilme kapasitesine sahip olmakla ilgilidir.¹⁰⁹

Bu zirve öncesinde Türkiye, kendisi hakkında olumlu bir karar çıkması için büyük bir diplomatik atak gerçekleştirmiştir. Zirve sonucunda çıkan anlaşma

¹⁰⁶ İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Türkiye ve Avrupa Birliği*, Ümit Yay., Ankara 2000, s. 242-243.

¹⁰⁷ Mehmet Ali Birand, *a.g.e.*, s. 363.

¹⁰⁸ Murat Yetkin, *Avrupa Birliği Bekleme Odasında Türkiye*, İmge Kitapevi, Ankara 2002, s. 41.

¹⁰⁹ Ali Bulaç, *a.g.e.*, 48-49.

metninde yukarıdaki kriterlerin yanı sıra, aday ülkelerin bu kriterleri gerçekleştirebilmesi için AB kurumlarının da emek sarf edeceği, destekte ve yardımda bulunacağı vurgulanmıştır. Zirve bildirisinde Türkiye için, öngörülen Gümrük Birliği sürecinin işletilmesi gerektiği, bu konuda çaba sarf edileceği şeklinde bir karar yer almıştır. Türkiye'nin beklediği doğrultuda çıkmayan karar, diğer MDAÜ için söz konusu olan “tam üyelik” vurgusunu Türkiye için yapmamıştır. Türkiye, üyelik için başvuran aday ülkeler arasında ilk ülke olmasına rağmen, kendisinin bahsedilen Doğu Avrupa ülkelerinin gerisinde kalışına içerlemiştir. Buna rağmen bildiri, fazlasıyla iyimser bir bakışla okunarak, bildirinin “sıcak bir ses” taşıdığı ifade edilmiştir.¹¹⁰ Bunun nedeni ise Yunanistan'ın Türkiye aleyhine yapmış olduğu lobi faaliyeti ve Kıbrıs'ın aday ülke olarak kabul edilmesine dair kararlardır. Yunanistan'ın isteklerini elde edememiş olması, Türkiye tarafından başarı olarak algılanmıştır. Fakat durum Türkiye perspektifinden bakınca hiç de öyle değildir. Birincisi, Türkiye tam üyelik dışında bırakılarak daha önce bahsedilmemiş/önemsenmemiş insan hakları gibi şartlar öne sürülmüş¹¹¹ ve 10 yeni ülkenin üyelik perspektifinin belirlenmesiyle AB yakın tarihteki genişleme dalgasını belirlemiştir.

Kopenhag Kriterleri'nden sonra TBMM değişik tarihlerde birçok uyum paketi çıkarmış ve bunları uygulamaya koymuştur. Türkiye'nin kısa, orta ve uzun vadede yapmayı taahhüt ettiği değişikliklerin bir kısmı uygulamaya konulabilmiş, bir kısmı ise AB raporlarının da belirttiği gibi; kanuni düzenleme yapılmış olsa dahi uygulamada bazı sıkıntılarla karşı karşıya kalmış ve uygulanamamıştır.¹¹²

2.3.3. Amsterdam Kriterleri

Avrupa Birliği devlet ve hükümet başkanları 16–17 Haziran 1997 tarihinde bir araya gelmiş ve Amsterdam Anlaşması'na imza atmışlardır. Maastricht Anlaşması'nın yürürlüğe girmesinden sonra, son genişleme sürecinin de beraberinde getirdiği çalışmalar, özellikle karar alma sürecinin giderek karmaşıklaşan yapısına bağlı sorunları ön plana çıkarmıştır. Bunun yanında insan hakları, mülteci sorunları gibi problemler de yeni bir düzenlemeyi gerektirmiştir. AB, özellikle Kopenhag Zirvesi'nden sonra, kendisini insan haklarının koruyucusu ve hukukun üstünlüğü için

¹¹⁰ İlhan Tekeli, Selim İlkin, *a.g.e.*, s. 279–280.

¹¹¹ Mehmet Ali Birand, *a.g.e.*, s. 364.

¹¹² Abdullah Özkan, *Küreselleşme ve Avrupa Birliği ile Bütünleşme Sürecinde Türkiye*, Tasam Yay., İstanbul 2004, s. 87–90.

mücadele eden bir kurum olarak tanımlamak istemiştir. Bu anlamda Amsterdam Anlaşması, öncelikle AB kurumlarını güçlendirmiş ve AP'ye önemli boyutta yasa koyma misyonu yüklemiştir. Bu anlaşma özetle dört büyük hedef gözetmiştir: istihdam ve yurttaşlık haklarının geliştirilmesi, serbest dolaşım özgürlüğü önündeki engellerin kaldırılması, uluslararası ilişkilerde etkin rol oynama ve yeni üyelerin katılımı öncesinde AB'nin kurumsal yapısının daha işlevsel hale getirilmesi.¹¹³

Bu anlaşmanın diğer AB anlaşmalarından temel farkı, ilk defa AB üyeliği için yeni şartların getirilmiş olmasıdır. Buna göre Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne uymak, temel şartlar arasında yer almıştır. İkinci değişiklik ise sözleşmeye uymayan veya sözleşmeye uymakta gevşeklik gösteren ülkelere yapılacak yaptırımlarla ilgilidir. Uyumsuzluk gösteren ülkenin AB üyesi olmakla kazandığı bazı haklar geçici olarak askıya alınmakta veya kullanımı kısıtlanmaktadır. Ayrıca bu anlaşma AP'nin yetkilerinin arttırıldığı bir anlaşmadır.¹¹⁴

Bu zirve, Türkiye'nin AB üyesi diğer ülkelerle beraber zirveye davet edilmesi ve bazı ön yargıların aşılması itibariyle Türkiye için önem arz etmektedir.¹¹⁵

2.4. Gündem 2000 Raporu ve Lüksemburg Zirvesi

AB Komisyonu'nun genişlemeye ilişkin stratejisine esas teşkil etmek üzere hazırladığı öneriler, 16 Temmuz 1997 tarihinde "Gündem 2000" başlıklı 1300 sayfalık bir raporda açıklanmıştır. Bu raporda dört temel hedef belirlenmiştir: genişleme, ortak tarım politikası reformu, yapısal fonlar ile ekonomik ve sosyal fonlardaki ekonomik değişimler ve AB finansmanı. Raporda MDAÜ (Merkezi Doğu Avrupa Ülkeleri) ve GKRY'nin (Güney Kıbrıs Rum Kesimi) iki dalga şeklinde, 2000'li yıllarda AB'ye tam üye olmaları öngörülmüştür. İlk dalgada Kopenhag Kriterleri denilen kriterlere -demokrasi, insan hakları, ekonomik gelişme, topluluk müktesebatını benimseme- en fazla uyum gösterebilme yeteneğine sahip olduğu değerlendirilen, Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Slovenya ve Estonya; söz konusu kriterlere göre daha geri durumda bulunan ikinci dalgada ise Slovak Cumhuriyeti, Litvanya, Letonya, Bulgaristan ve Romanya yer almıştır. Güney Kıbrıs Rum Yönetimi de daha önce alınan bir kararla söz konusu genişlemenin içine dâhil

¹¹³ Enis Coşkun, *a.g.e.*, s. 270.

¹¹⁴ S. Rıdvan Karluk, *a.g.e.*, s. 104-105.

¹¹⁵ Mehmet Ali Birand, *a.g.e.*, s. 376.

edilmiştir. Türkiye ise genişlemenin kapsamına alınmamış,¹¹⁶ Türkiye için ayrılan 1,5 sayfalık bölümde; Türkiye'nin sadece üyeliğe ehil olduğu, belirtilmiştir. Zirveden 10 ay önce Dışişleri Bakanlığı'nın hazırlatmış olduğu raporda Lüksemburg Zirvesi ile ilgili ciddi bir hazırlık yapılmış, bu rapor 24 Şubat 1997'de TBMM'de tartışılmıştır. Üstelik AB Komisyonu "*Düşünceler Bütünü*" adı altında bir rapor hazırlamış ve Türkiye'nin MDAÜ'ne göre üyeliğe daha ehil olduğunu vurgulamıştır. Böyle bir ortamda Türkiye için sadece "*ehildir*" vurgusu yapılması, Türkiye'yi hayal kırıklığına uğratmıştır.¹¹⁷ Ekonomik vurgunun raporda beklenildiğinin aksine fazla yer tutmaması, belli bir memnuniyet yaratmasına rağmen; Güneydoğu sorunu, Kıbrıs, Yunanistan'la olan anlaşmazlıklar ve insan hakları gibi konulara yapılan sık vurgu,¹¹⁸ sorunların askeri çözümden öte siyasi çözüme ihtiyaç duyduğu vurgusu ve Türkiye'nin insan haklarına saygı noktasında daha dikkatli olmasının istenmesi, Türkiye'yi zor durumda bırakmıştır.¹¹⁹ Bunun yanında Türkiye ile ilgili olarak, Gümrük Birliği'nin tatminkâr bir biçimde işlediği ve AB ile Türkiye arasında ilişkilerin geliştirilmesi için sağlam bir dayanak teşkil ettiği,¹²⁰ ancak siyasi ve ekonomik durumun ideal bir düzeyde olmadığı ifade edilmiştir.¹²¹

Gündem 2000 raporunun açıklanmasını izleyen dönemde Türkiye, AB üyesi ülkeler ve AB Komisyonu düzeyinde yoğun ikili temaslar gerçekleştirmiştir. Bütün bu görüşmelerde Türkiye, komisyonun Türkiye'nin AB'ye giriş sürecine dair olumsuz bir nitelik taşıyan Gündem 2000 raporunu kabul etmiş olmasını eleştirmiş ve Lüksemburg Zirve toplantısından beklentilerini şu şekilde ortaya koymuştur:

1. Türkiye'nin AB'nin genişleme sürecine dâhil olduğunun resmen ilanı,
2. Türkiye'nin uygun bir katılma öncesi stratejisi ile desteklenmesi,
3. Türkiye'nin Avrupa Daimi Konferansı'na diğer adaylarla eşit statüde katılması...¹²²

12-13 Aralık 1997 tarihlerinde Lüksemburg'da yapılan Avrupa Birliği Zirvesi'nde kabul edilen sonuç bildirisinin en önemli bölümü genişleme konusuna

¹¹⁶ S. Rıdvan Karluk, *a.g.e.*, s. 119-122; Ali Bulaç, *a.g.e.*, s. 33.

¹¹⁷ Metin Aydoğan, *a.g.e.*, s. 205-206.

¹¹⁸ Mehmet Ali Birand, *a.g.e.*, s. 376.

¹¹⁹ *Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, DPT Yay., Ankara 2000, s. 141.

¹²⁰ S. Rıdvan Karluk, *a.g.e.*, s. 122.

¹²¹ <http://www.abgs.gov.tr/indextr.html>, 04.03.2007.

¹²² Şaban H. Çalış, *a.g.e.*, 297-313.

ayrılmıştır. Bu bildirin genelinde komisyon, birçok konuda Gündem 2000 raporunu tasdik eder nitelikte kararlar almasına rağmen, Türkiye için bunun ötesinde bazı kararlar alması itibarıyla farklılıklar arz etmektedir. Lüksemburg Zirvesi'ne Türkiye açısından bakıldığında şu unsurlar ön plana çıkmaktadır.

1. Türkiye'nin tam üyeliğe ehliyeti teyit edilmiştir.

2. Avrupa Birliği, Türkiye'yi tam üyeliğe hazırlamak için bir strateji tespitini kararlaştırmıştır. Bu stratejide, Ankara Anlaşması'nda öngörülen ilişkilerin geliştirilmesi, Gümrük Birliği ilişkilerinin daha iyi noktalara vardırılması ve aksak işleyen noktalarının iyileştirilmesi, mali işbirliği ve mevzuat uyumu gibi unsurlara yer verilmesi ve gelişmelerin düzenli olarak Ankara Anlaşması'nın 28. maddesi, Kopenhag Kriterleri ve AB'nin 29 Nisan 1997 tarihli deklarasyonu çerçevesinde gözden geçirilmesi öngörülmüştür.

3. Buna karşılık Türkiye ile Avrupa Birliği ülkeleri arasındaki ilişkilerin sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi için Yunanistan ile ilişkilerin daha da düzeltilmesi, insan haklarının daha iyi korunmasına yönelik kanunlara işlerlik kazandırılması, Kıbrıs sorununun BM gözetiminde çözüme kavuşturulması gerektiği gibi Türkiye'nin hassas noktalarını oluşturan problemlere de değinilmiştir.¹²³

Türkiye, Lüksemburg Zirvesi'nin ertesi günü 14 Aralık 1997 tarihinde yaptığı açıklamada, AB'nin Türkiye'ye yönelik yanlı ve ayırıcı tutumunu kınamış,¹²⁴ bununla birlikte Türkiye'nin tam üyelik hedefini muhafaza ettiğini ve AB ile var olan ortaklık ilişkilerinin sürdürüleceğini, ancak bu ilişkilerin geliştirilmesinin AB'nin yükümlülüklerini yerine getirmesine bağlı olacağını, AB'nin mevcut zihniyet ve yaklaşımı değişmedikçe ilişkilerin, ahdi çerçevesi dışındaki konuların AB ile ele alınmayacağı vurgulanmıştır. Müteakiben yapılan açıklamalarda, AB ile siyasi diyalogun, ilişkilerin gelişmesine engel olduğu iddia edilen Kıbrıs sorunu, Türk-Yunan ilişkileri ve insan hakları dâhil olmak üzere Türkiye'nin iç meselelerini bundan böyle kapsamayacağı belirtilmiştir.¹²⁵ Ayrıca, ilk oturumunu 12 Mart 1998 tarihinde Londra'da yapan Avrupa Konferansı'na Türkiye'nin katılmayacağı, bu arada Gümrük Birliği'nin ortaklık anlaşmalarında öngörüldüğü şekilde sürdürüleceği, AB tarafının Lüksemburg Zirvesi'nin sonuç bildirisinde yapmayı üstlendiği, Gümrük Birliği'nin

¹²³ S. Rıdvan Karluk, *a.g.e.*, s. 128-129.

¹²⁴ Suat İlhan, *a.g.e.*, s. 17.

¹²⁵ S. Rıdvan Karluk, *a.g.e.*, s. 132-134.

derinleştirilmesine ve Ankara Anlaşması'nın sağladığı imkânların kullanılmasına yönelik tekliflerin beklendiği ifade edilmiştir. Bu suretle ilişkilerin içinde bulunduğu durumdan çıkış yolunun, AB'nin göstereceği siyasi iradeye bağlı olduğu, AB'ye açık bir şekilde yansıtılmıştır.¹²⁶

Avrupa Birliği ile Türkiye ilişkileri, Lüksemburg Zirvesi'nden sonraki dönemde yukarıda belirtilen Hükümet açıklaması çerçevesinde yürütülmüştür. Bu dönemde Komisyon, Lüksemburg Zirvesi'nde kendisine verilen yönerge gereğince 4 Mart 1998 tarihinde Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesini konu alan bir strateji belgesini açıklamıştır. Söz konusu raporun giriş bölümünde, bu stratejinin uygulanmasıyla, Türkiye'nin AB'nin genişleme sürecinde yer alacağı bildirilmiştir. Aynı bölümde, mali işbirliği konusunda yapılan taahhütlerin yerine getirilmesi için komisyonun üzerine düşeni yapması gerektiği ifade edilmiştir.¹²⁷

Bu süre ile 1999 Helsinki zirvesi arasındaki dönem, yukarıda çerçevesini çizmeye çalıştığımız şekil üzere devam etmiş,¹²⁸ aşağıda ayrıntısıyla belirteceğimiz gibi Türkiye lehine olumlu gelişmeler yaşanmıştır.

2.5. Helsinki Zirvesi ve Tam Üyelik Statüsünün Alınması

Lüksemburg'daki olumsuz gelişmeler neticesinde Türkiye'nin kararlı tepkisel tavrı, olumsuz tavrın ana nedenlerinden olan Almanya'da yönetimin, Yunanistan'da dışişleri bakanının değişmesi,¹²⁹ Başbakan Bülent Ecevit'in Almanya Başbakanı'na yazdığı mektupta Türkiye'nin AB entegrasyonuna dair verdiği güvence, ABD'nin de aynı nedenlerden dolayı Türkiye'nin AB dışında kalışını tehlikeli bulması neticesinde AB'ye yaptığı ciddi baskı,¹³⁰ AB'nin, Kosova krizi sonrasında Türkiye'nin güvenlik noktasında kilit ülke olduğunu bir kez daha anlamış olması,¹³¹ 17 Ağustos depremi neticesinde yakalanan olumlu hava ve yoğun lobi faaliyetleri neticesinde Türkiye, 10-11 Aralık 1999 tarihlerinde Helsinki'de yapılan AB Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi'nde oybirliği ile Avrupa Birliği'ne aday ülke olarak kabul ve ilan edilmiş, diğer aday ülkelerle eşit konumda olacağı açık ve kesin bir dille ifade edilmiştir.¹³² Bunun

¹²⁶ Metin Aydoğan, *a.g.e.*, s. 206-208; <http://www.abgs.gov.tr/indextr.html>, 04.03.2007.

¹²⁷ Şaban H. Çalış, *a.g.e.*, s. 300-306.

¹²⁸ Şaban H. Çalış, *a.g.e.*, s. 314.

¹²⁹ Suat İlhan, *a.g.e.*, s. 17-18; Şaban H. Çalış, *a.g.e.*, s. 321.

¹³⁰ Mehmet Ali Birand, *a.g.e.*, s. 391-392.

¹³¹ Metin Aydoğan, *a.g.e.*, s. 213.

¹³² T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, *a.g.e.*, s. 306.

üzerine o dönemin Başbakanı Bülent Ecevit ile Dışişleri Bakanı İsmail Cem, Helsinki'ye giderek, ortaklığı öngören anlaşma metnine imza atmışlardır.¹³³

Bu sürecin hemen öncesinde alınacak karar, Ankara'nın eline ulaşmış, hükümet de bazı yönleriyle olumsuz olan kararı kabul etmeyeceğini ve yapılmasını istediği değişiklikleri Helsinki'ye bildirmiştir.¹³⁴ Bunun üzerine yoğun bir diplomasi hareketi başlatılmış, Türkiye'nin arzu ettiği biçimde değişiklikler yapılmış, Yunanistan'ın onayı alınmaksızın ve Yunanistan'dan habersiz bir şekilde Almanya ve Fransa'nın Finlandiya başbakanı eliyle Ecevit'e gönderdikleri mektup ve verdikleri taahhütler,¹³⁵ ABD'nin AB tarafından metnin kabulü için devreye sokulması ve Türkiye'nin konuyla ilgili devlet ve hükümet yöneticilerinin yoğun müzakereleri neticesinde, Helsinki kararları kabul edilmiştir.¹³⁶

Helsinki Zirvesi'nin olumlu yönleri olsa dahi Kıbrıs sorunu, Ege ve azınlık sorunlarıyla ilgili verilen kararlar Lüksemburg Zirvesi'ndeki kararlardan çok da farklı değildir. Bu kararlara göre Türkiye'nin anılan problemleri 2002 ve 2004 yılına dek çözmesi gerekmektedir.¹³⁷ Bunun dışındaki Helsinki Zirvesi kararlarına göre Türkiye, diğer aday ülkeler gibi bir katılım öncesi Stratejisinden yararlanacaktır.¹³⁸

Helsinki kararlarından sonra TBMM, bazı Anayasa değişikliklerine gitmiş, büyük bir kısmı kabul edilen Anayasa değişiklikleri, sürekli problem teşkil eden sorunların çözümünü içermiştir. Bunun yanında ekonomik krizin atlatılmasına yönelik de birçok program yürürlüğe sokulmuş, krizin etkisi nispeten hafifletilmeye çalışılmıştır. Ayrıca AB Genel Sekreterliği kurulmuş ve belirlenen program çerçevesinde çalışmalarına devam etmektedir.¹³⁹

2.6. Tarama Süreci ve Müzakere Tarihi

Helsinki Zirvesi'nden sonra Ankara, Kopenhag Kriterleri başta olmak üzere birçok yeniliği gerçekleştirme ihtiyacıyla/zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıştır.

¹³³ Ali Bulaç, *a.g.e.*, s. 34.

¹³⁴ Murat Yetkin, *a.g.e.*, s. 29.

¹³⁵ Metin Aydoğan, *a.g.e.*, s. 215–216.

¹³⁶ Mehmet Ali Birand, *a.g.e.*, s. 391–405; Şaban H. Çalış, *a.g.e.*, s. 327.

¹³⁷ Metin Aydoğan, *a.g.e.*, s. 216.

¹³⁸ S. Rıdvan Karluk, *a.g.e.*, s. 136–137.

¹³⁹ Mehmet Ali Birand, *a.g.e.*, s. 410–416. Helsinki Zirvesi kararlarının yayınlandığı dönemde iç ve dış basında yer alan haberler ve karşılaştırma imkânı için bkz. Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, *İç Basında Helsinki Zirvesi*, Ankara 1999; Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, *Dış Basında Helsinki Zirvesi I-II*, Ankara 1999.

Nitekim hükümet de 2000'li yılların Türk demokrasisi ve yurttaşlığı için özgürlük dönemi olacağını ve bunun "AB istiyor diye değil", Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları hak ediyor diye yapılacağını ifade etmiştir.¹⁴⁰ Bu dönemde, AB'den de reformların hız kazanması gerektiği ile ilgili çeşitli açıklamalar gelmiştir.¹⁴¹ Bu gelişmeler ışığında 11 Nisan 2000 tarihinde, Türkiye-Avrupa Birliği Ortaklık Konseyi, Lüksemburg'da 39. toplantısını yapmıştır. Alınan kararlar uyarınca, AB müktesebatının analitik incelemesini gerçekleştirmek amacıyla 8 alt komite kurulmuştur.¹⁴²

Türkiye'nin AB uyum yasalarını ağır aksak da olsa çıkarmaya çalıştığı bu dönemde, AB üyesi ülkeler Fransa'nın Nice Kentinde toplanmıştır. Hazırlanan belgede Türkiye'nin 2010 yılına kadar tam üyeliğe uygun olmadığını ifade edilmesi, Türkiye'nin tepkisine neden olmuş, netice itibariyle taslak metinde bulunan tarih asıl metne girmemiş; fakat AB'nin Türkiye'nin üyelik tarihine nasıl baktığını da göstermiştir.¹⁴³

Kamuoyunda Türkiye'nin 2004 yılı gibi müzakerelere başlayabileceği, 2010'u fazla geçmeyecek bir zaman sürecinde de üye olacağı tahmin edilmesine rağmen, Türkiye'nin girdiği ekonomik kriz ve 11 Eylül olayları tahminleri alt üst etmiştir. Bu süreçte Türkiye'yle ilgili 2001 İlerleme Raporu, Komisyon tarafından 13 Kasım 2001 tarihinde yayınlanmıştır. Bu raporda da anayasal değişikliklerin olumlu karşılandığına ama uygulama sıkıntılarının aşılması gerektiğine vurgu yapılmıştır.¹⁴⁴

Komisyonca daha önce hazırlanan çeşitli belgelerde, tarama sürecinin amacı: "müzakerelere başlamamış olan aday ülkeler açısından, AB müktesebatının daha iyi anlaşılması ve kademeli olarak benimsenmesini kolaylaştırarak, bu ülkelerin katılım hazırlıklarını hızlandırmak" şeklinde tanımlanmıştır. Buna karşılık 2001 İlerleme Raporu, Türkiye için tarama sürecinin başlatılması yerine: "mevcut yapı (alt komiteler) içerisinde belirli sektörel konulara odaklanması, bu alanlarda AB müktesebatının uyarlanması, uygulanması ve güçlendirilmesi konusunda daha ayrıntılı bir diyalog içine girilmesi ve taslak Türk mevzuatının AB uzmanları tarafından gözden geçirilmesi..." şeklinde farklı bir yöntem ortaya koymuştur. Türkiye'yle tarama sürecine geçilmeyişine gerekçe olarak; birçok AB üyesinin, tarama sürecinin

¹⁴⁰ Murat Yetkin, *a.g.e.*, s. 41

¹⁴¹ Murat Yetkin, *a.g.e.*, s. 51-52.

¹⁴² Enis Coşkun, *a.g.e.*, s. 302.

¹⁴³ Murat Yetkin, *a.g.e.*, s. 104.

¹⁴⁴ Murat Yetkin, *a.g.e.*, s. 181-186.

başlatılmasını üyelik müzakereleri ile eşdeğer gördüğü, Türkiye müzakerelere başlamak için siyasi kriterleri yerine getirmediği için tarama sürecine de başlayamayacağı ifade edilmiştir. Oysa diğer adayların durumu incelendiğinde, tarama sürecine geçiş için yeknesak bir uygulamanın mevcut olmadığı bilinmektedir. Bir grup adayla (Slovakya, Litvanya, Letonya, Romanya, Bulgaristan) üyelik müzakerelerine başlanmadan önce tarama yapılmış, ikinci bir grup adayla (Macaristan, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Slovenya ve GKRY) ise, önce müzakerelere başlama kararı alınmış, bilahare tarama sürecine geçilmiştir. Hatta Slovakya, tarama sürecine geçildiğinde siyasi kriterleri karşılayamamıştır. Dolayısıyla komisyonun, tarama süreciyle müzakerelere başlanmasını irtibatlandıran yaklaşımının uygulamada dayanağı bulunmamaktadır. Bu çerçevede, ilerleme raporunda Türkiye için önerilen ve diğer adayların tabi tutulduğu uygulamalardan farklılık arz eden süreç, teknik anlamda müktesebata uyum konusunda daha fazla derinleşmeye imkân tanıyacak olsa bile, siyasi açıdan Türkiye'nin beklentilerinin uzağında kalmıştır.¹⁴⁵

Helsinki Zirvesi'nden sonra AB organları, 2001 İlerleme Raporu gibi birçok ilerleme raporu yayınlamıştır. Bu raporlarda Türkiye ile ilgili genel temayül, anayasal değişikliklerin olumlu karşılandığı, fakat uygulama konusunda sıkıntıların yaşandığıdır.¹⁴⁶

2002 yılında yapılan erken seçimler neticesinde tek partili iktidar, Türkiye'nin AB süreci içinde önemli adımlar atmıştır. Yaşanan ekonomik gelişmeler, ekonomik istikrar neticesinde yabancı sermayenin Türkiye'ye yönelişi ve siyasi değişim, Türkiye'nin AB'den müzakere tarihi almasına vesile olmuştur. Bununla beraber müzakereler başlamasına rağmen, 15-20 yıllık süreçte Türkiye'nin üyeliği mümkün görünmemektedir. AB'nin her önemli karar arifesinde Yunanistan vetosuyla Türkiye'den imtiyaz koparma şansı varken¹⁴⁷ Türkiye'nin AB'yi ciddi anlamda bağlayabilecek bir kozu bulunmamaktadır. Bu ilişki biçiminin belirsizliğinin sürmesi, Türkiye'nin ekonomik tercihlerinin sınırlanmasına ve gittikçe Avrupa'ya ortak değil bağımlı olmasına neden olabilecektir.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Murat Yetkin, *a.g.e.*, s. 186-188.

¹⁴⁶ İlerleme raporları hakkında daha geniş bilgi için bkz. S. Rıdvan Karluk, *a.g.e.*, s. 782-800.

¹⁴⁷ 2004'teki 10 üyeli genişleme dalgasıyla beraber bu veto yetkisine Güney Kıbrıs da kavuşmuştur.

¹⁴⁸ Ahmet Davutoğlu, *a.g.e.*, s. 549.

Hülasa, Türkiye-AB ilişkilerinde rasyonalite dışında gerçekleşen davranışlar taraflar arasında samimiyeti engellemektedir. AB'yi bir Hıristiyan kulübü olarak takdim eden Avrupalı bir takım siyasetçiler de, AB sürecindeki değişimleri Sevr'in hortlaması olarak düşünen Türkiyeli siyasetçiler de rasyonaliteden kopuşun tipik davranışlarını sergilemektedir. 1959 yılında çok fazla tartışılmadan ve Yunanistan'la politik rekabete dayanan başvuru, 60'lı ve 70'li yıllarda çağdaşlaşma ve sömürge retorikleri arasında esas mevki dışında tartışılmış, 1987 yılında yapılan tam üyelik başvurusuyla yeni bir sürece girilse dahi, bu süreçte de psikolojik refleksler öncelikli olmuştur. Türkiye'nin her iki taraf için de beklenmeyen tam üyelik başvurusu, kısa bir süre içinde rasyonaliteden uzak iyimser beklentilerin gelişmesine sebep olmuştur. 80'li yıllardaki iyimser hava, bekleme odasındaki Türkiye'nin durumunun belirsizliğini koruması neticesinde 90'lı yıllarda sukut-ı hayale uğramıştır. Gümrük Birliği "ya gireceğiz ya gireceğiz" retoriği altında imzalanırsa dahi, Türkiye'nin AB nezdindeki hassas konumunu, AB lehine değiştiren bir görünüme kavuşmuştur. Bu bağlamda Helsinki Zirvesi'nde alınan kararlar da benzer bir iyimserlikle karşılanmıştır. Konuyla ilgili iki bakanın birbirine zıt açıklamaları (biri tamamen olumlu diğeri tamamen olumsuz) da duruma dair tabloyu göz önüne sermektedir.¹⁴⁹

Türkiye'nin AB üyeliği çoğu zaman renkli ve düşündürücü bir şekilde devam etmektedir. Bu süreçte Türkiye, üç defa üyelik sevinci yaşamıştır. Birincisi 1995'te Ankara Anlaşması ve Gümrük Birliği'nin gelişimiyle siyasetçiler tarafından üyelik olarak lanse edilen Gümrük Birliği Anlaşması'dır. Fakat AB'ye girmeden Gümrük Birliği'ne giren tek ülke de Türkiye'dir. Kimi yorumlara göre bunun bedeli 80 milyar dolar kayıp olmuştur.¹⁵⁰ Bu da her vatandaşın cebinden 1200 USD çıkması demektir. Aralık 1999 Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin aday ülke olarak kabulü, Türkiye'de ikinci defa üyelik sevincinin yaşanmasına neden olmuştur. Aralık 2004 Brüksel Zirvesi'nde müzakerelerin başlamasının kabulü ise Türkiye'de AB'ye üçüncü defa üye olma sevincini yaşatmıştır.¹⁵¹

Davutoğlu'nun da dediği gibi, üyelik sürecinin rasyonaliteden uzak bir şekilde ve tarihsel reflekslerle sürdürülmesi,¹⁵² Türkiye'nin üyeliği için olumlu bir hal teşkil

¹⁴⁹ Ahmet Davutoğlu, *a.g.e.*, s. 504-506.

¹⁵⁰ Gümrük Birliği'nin ekonomik kazanımları ve kayıplarıyla ilgili bkz. Mehmet Kurt, "Gümrük Birliği: Kazanım mı Kayıp mı?", *EskiYeni Dergisi*, Sayı 5, Ankara 2007.

¹⁵¹ Kâmrân İnan, *İnce Uzun Yol*, Başkent Üniv. Stratejik Araştırmalar Merkezi Yay., Ankara, (tarih yok), s. 55-57.

¹⁵² Ahmet Davutoğlu, *a.y.*

etmemektedir. Türkiye'nin, AB üyelik sürecini ekonomik ve siyasi boyutlarıyla bütüncül bir şekilde değerlendirmesi, üyelik yolunda önemli bir açılım sağlayacaktır.

3. AVRUPA BİRLİĞİ VE DİN

"Eğer bugün Avrupa'yı kurmaya girişecek olsaydım, buna kültürden başlardım."

Jean Monnet

3.1. Avrupa'nın Sınırları

Coğrafi anlamı dışında Avrupa, tarihî ve felsefî anlamı çok geniş ve zamanla artan bir çağrışım zenginliği içinde günümüze gelmiş bir kavramdır. İlk çağlarda birçok anlamı olan bu kavram, milâttan sonra 400'lerde Akdeniz havzasının yazılı kaynaklarında Roma İmparatorluğu'nun Akdeniz bölgesinin kuzey kısımları için kullanılırken, Roma İmparatorluğu dışında farklı anlamlar yüklenmiştir. Avrupa kavramı, VI. yüzyılda genel olarak Galya-Kuzey Alpler havzası için kullanılmıştır. Bu dönemlerde Avrupa kavramı, zihinlerde "Roma dünyası" ve "imparatorluk" kavramlarına yakın bir yer işgal etmektedir. Roma İmparatorluğu bünyesinde doğu ve batı kavramı bilinmekte ve kullanılmaktadır. Lakin bu iki kelime VI. yüzyıla kadar derin bir farklılığa değil, birbirini tamamlayan bir bütüne işaret etmektedir. Zaman içerisinde kilisenin siyasi emelleri neticesinde birbirinden uzaklaşan bu iki kavram, VIII. yüzyıldan sonra birbirine zıt, hatta düşman alanları ifade etmeye başlamıştır. Kelime ortaçağ boyunca zaman zaman kullanılsa ve hatırlansa dahi, Avrupa kıtasının Türk/Moğol tehdidi altına girmesi bu kelimeyi yeniden akıllara getirmiş ve ötekileştirme üzerine bina edilen bir kimlik tanımlama aracı haline getirmiştir. Özellikle XV. yüzyıldan itibaren baş gösteren Osmanlı/Türk tehdidi, Avrupa tabirinin günümüze kadar yaygın olarak kullanılmasını sağlamış ve popülerize etmiştir.¹⁵³

"Manevî ve felsefî" anlamdaki Avrupa'nın sınırları ise, 1. Grek-Latin dünyasına ve medeniyetine mensup olup, bu dünyanın dili, felsefesi, edebiyatı, mitolojisi ile yoğrulmuş bulunmak, 2. Katolik Hıristiyan olmak, 3. Rönesans'ı, Reform'u ve karşı-reformu yaşamış olmak şeklinde çizilmiştir. Coğrafi Avrupa, bu üç kıstasa göre değerlendirildiğinde bunun, Garp âlemi de denilen günümüz Batı Avrupa ülkelerini içine aldığı görülür. Bu coğrafi alan dışında kalan Yunanistan dâhil bütün Balkanlar ve Rusya, dolayısıyla bütün Ortodoks dünyası (Doğu Avrupa), Avrupalılarca bu kültür bütünlüğünün dışında kalan ve bu dünyaya yabancı (barbar) olan bölgeler olarak kabul

¹⁵³ DİA, "Avrupa", C. 4, s. 135-136.

edilir. Bu anlamda Avrupa, Roma İmparatorluğu'nun enkazı üzerine kurulan Katolik Hıristiyan dininin ruh verdiği, kuzeyden gelen ve Akdeniz kültürüne giren çeşitli kavimlerin karışımıyla oluşan bir küçük devletler dünyası olarak ortaya çıkar.¹⁵⁴

*“Avrupa nedir? Belli sınırların tanımı ile daha kapsamlı bir proje arasında tereddüt eden halkların serüveni, bir toprağın savunusu ile farklı düşünce ve dinlere açılım arasında bir sarkacın gidiş gelişi, bir bütünlük içinde erimeyi kabul etmeyip kapılarını farklılıklara kapatmayan ulusların kararsızlığı...”*¹⁵⁵ Avrupa kimliğinin etrafındaki tartışmalar yeni sayılmaz. Yapılmış pek çok Avrupa tanımı, coğrafi olduğu kadar, hatta daha fazla dini ve kültürel bir içerik taşır. Ortaçağda Avrupalılar kendilerini Avrupalı olarak değil Hıristiyanlık coğrafyasının ve kilise krallığının bir parçası olarak addetmekteydiler. Bu tanımlama o kadar kabullenmeye başlanmıştır ki; başkalarını yok sayan, etnik-dini dışlayıcılık derecesine varan boyutlar içermeye başlamıştır.¹⁵⁶ Avrupa her zaman bir hayal, bir ideal olmuş, hiçbir zaman coğrafi sınırlarını tam olarak çizememiştir. Kimi zaman Kafkasları bile Avrupa olarak kabul etmiş, kimi zaman Balkanları bile Avrupalı sayamamıştır. Köklerini Orta Doğu ve Akdeniz'den alan bu ideal zamanla kendi köklerini beğenmemiştir.¹⁵⁷ Avrupa'nın tam olarak neresi olduğu ve ne olduğu, oldukça tartışılmıştır. Avrupa, bir kıta, bir din, bir medeniyet, bir ideal midir? Avrupa'nın bittiği yer, Napolyon ve Hitler'in düşlerinin bittiği yer midir? Avrupa neden sürekli doğuya doğru genişleme ihtiyacı duymuştur? Avrupa'da dahi Avrupalılığı savunanlar olduğu gibi Avrupalılık kavramına şiddetle karşı çıkan reaksiyoner gruplar mevcuttur. Bu süreçten geriye sabit bir kimlik değil, dinamik bir sosyal yapı, durumlara ve siyasi liderliğe bağlı olarak değişebilme özelliğine sahip *bir imge toplumu* kalmıştır.¹⁵⁸

Avrupa, kimi zaman sınırların ötesindeki kültürlerin kendisine uygun olup olmadığını düşünmeden savaşıyor, seyahatlere girişen hareket halinde bir vücuttur. O İskender'le Asya'nın büyük bölümünü, Napolyon'la Mısır'ı, Haçlı seferleriyle Kudüs'ü kendi vücudundan bir parça olarak algılamış ve ona sahip olmak istemiştir. Nitekim alevler içinde Moskova'yı terk eden Napolyon'un, Stalingrad'da yenilen Almanların

¹⁵⁴ DİA, “Avrupa”, a.y.

¹⁵⁵ Jorge Semprun-Dominiquede Villepin, *a.g.e.*, s. 32.

¹⁵⁶ Bülent Şenay, “Avrupa Birliğinin Dini kimliği Var mıdır? Avrupa Birliğinde Dinlerin Tarihine ve Bugününe Bir Bakış”, *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişi'nin Din Boyutu Sempozyumu*, DİB Yay., Ankara 2003, s. 406.

¹⁵⁷ Sedat Laçiner, *Türkiyeli Avrupa*, Hayat Yay., İstanbul 2004, s. 11; Sedat Laçiner, “Yaşlı Avrupa, Avrupa Birliği'ne Karşı”, <http://www.turkishweekly.net/turkce/basyazi.php?id=2>, 24.12.2007.

¹⁵⁸ İbrahim S. Canpolat, *Avrupa Birliği, Uluslarüstü Tarihsel, Teorik, Kurumsal, Jeopolitik Analizi ve Genişleme Sürecinde Türkiye ile İlişkiler*, Alfa Yay., İstanbul 2002, s. 2; WRR, *Avrupa Birliği, Türkiye ve İslam*, Başlık Yay., İstanbul 2007, s. 41-42.

içindeki his, hep aynı genişleme duygusudur.¹⁵⁹ Avrupa'nın batıdaki sınırları ne kadar kesinse, doğudaki sınırları bir o kadar tartışmaya açık ve belirsizdir.¹⁶⁰ Bu devingen anlayış, sınırların kesin olmadığı Avrupa düşüncesi, akla Türkiye'nin de, bu yapının hem coğrafi, hem kültürel ve iktisadi bir parçası olabilmesi mümkün müdür, sorusunu getirmektedir. Ortaçağ penceresinden bakıldığında Türkler, Avrupa coğrafyasında yaşamış olsa dahi Avrupalılığı temsil etmezler. Zira Avrupa kimliğinin oluşumunda Türklerin öteki olarak kabulü büyük önem taşır. Avrupa kavramının siyasi ve ayırıcı bir medeniyet projesi olarak ortaya çıkışı, nispeten İslam'ın ortaya çıkışından sonradır. İslam'ın yayılışı ile Avrupa kendi kıtasına sıkışmış, hiçbir dönemde olmadığı kadar birbirlerine yaklaşan halklar, yeni bir medeniyetin inşasının nüvelerini oluşturmuşlardır.¹⁶¹ Bu düşünceden hareketle bu denli muğlâk sınırları olan Avrupa'nın değişmez sınırları ve ilkeleri de vardır. Bu anlayış, Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı savaşında koşulsuz desteklenmesini beraberinde getirmiştir. Papa II. Pius'un¹⁶² 1458'de yazdığı *de Europa* adlı eserde Avrupa'nın dinsel bir bütün olduğunu ifade etmesi, kimliğini böyle tanımlaması gerektiğini söylemesi yersiz değildir. Ona göre İstanbul kaybedilmiş değildir. Fatih Sultan Mehmed'in Hıristiyanlığı kabul etmesi durumunda İstanbul yine Hıristiyan coğrafyasının bir parçası olacaktır. Pius, Avrupa'yı böylece coğrafi olmaktan öte manevi sınırlarla tanımlamıştır.¹⁶³ Hıristiyanlık, tohum halindeki Avrupa'nın ruhu olmuş ve sınır sorununu ikinci plana itmiştir.¹⁶⁴

Avrupa tarihsel olarak daha çok bir coğrafyaya işaret ederken bugün, daha çok bir refah alanına ve ekonomik bir sürece işaret etmektedir. Nitekim Batının ben ve "öteki" tanımlaması önceleri dini ve siyasi bir tanımlamayken ardından ekonomik alanda Avrupa merkeziliği yaygınlaştırmak için kullanılmıştır. Edgar Morin'e göre Avrupa'nın kökeninde özgün bir ilke yoktur. Eski Yunan ve Latin uygarlıkları ve onların temelindeki değerler Avrupa'nın kenarına aittir.¹⁶⁵ Bunun yanında Avrupalılık kavramı bir kimlik tanımlama aracı ve bir medeniyet ifadesi olarak çok uzun bir geçmişe sahip değildir. Avrupalılık yukarıda değindiğimiz şekliyle ortaçağda formüle edilmiş olsa dahi, Hıristiyanlığın yardımıyla ve daha çok sömürgeciliğin yaygınlaştığı 19. yüzyılda derin

¹⁵⁹ Jorge Semprun-Dominique de Villepin, *a.g.e.*, s. 33-34.

¹⁶⁰ Jorge Semprun-Dominique de Villepin, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁶¹ Sedat Laçiner, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁶² Sözü edilen Papa, Fatih'e Hıristiyan olması için mektup yazdığı rivayet edilen Papa'dır.

¹⁶³ Jorge Semprun-Dominique de Villepin, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁶⁴ Jorge Semprun-Dominique de Villepin, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁶⁵ Adem Efe, *a.g.m.*, s. 427.

anlamlar kazanmıştır. Hatta derin köklere sahip bir Avrupalılık fikri Avrupa'da da yoğunluklu olarak mevcut değildir. Avrupa'yı Avrupa yapan miras, kimine göre Hıristiyanlık ve Babil sürgünü sonrasında Avrupa'ya yerleşen Yahudi kültürü, kimine göre Yunan-Roma medeniyetidir. Hâlbuki ne Hıristiyanlık ne de Yunan-Roma medeniyeti Avrupa'nın özüne/merkezine dair bir anlam taşır. Hıristiyanlık orta doğu kökenli olduğu gibi, Yunan-Roma medeniyeti de Akdeniz medeniyetidir. Dolayısıyla bu kavram tarihten gelen bir kavram olmayıp Avrupa'nın siyasi elitlerinin eliyle son iki asırlık süreçte ivme kazanan bir kavramdır.¹⁶⁶ Bunun yanında Avrupa'nın kuruluşunda haçlı seferlerinden itibaren Hıristiyanlığın etkin olduğunu, Hıristiyanlığın yine Avrupa'da yayılma imkânı bulduğunu unutmamak gerekir. Avrupa hangi evrensel ilkeler uyarınca kurulabilir? Dinin kimlik kazandırma boyutu da göz önünde bulundurulduğunda¹⁶⁷ bu konuda en eski olma avantajını kullanan şey, Hıristiyan Avrupa programıdır. Bu savın en önemli iddiası Hıristiyanlığın, batı Avrupa'yla birlikte Avrupa kavramını yarattığı iddiasıdır. Milli devlet anlayışının ortaya çıkması ve keşiflerin başlaması döneminde Hıristiyanlığın zayıfladığı iddiaları ortaya atılıyorsa da Hıristiyanlık bu dönemde de çok güçlüdür. Zira keşifler ve sonrasında güç kazanan sömürge faaliyetleri, kilise adına kutsal bir amaç güdülerek/gerekçe gösterilerek yapılmıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa, gittikçe teknolojik ve siyasi bir merkez olmuş, reformasyonun ve şüpheciliğin etkisiyle Hıristiyanlık sarsılmasına rağmen yine de sosyal hayatta etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Hatta başka kültürlerle/medeniyetlere/dinlere bakışta bile Hıristiyanlığın Avrupa tezahürü olan dışlayıcılık, ötekileştirme ve benmerkezci bir kibir kendini belli etmektedir.¹⁶⁸

Papa'nın 1982 yılında yaptığı bir konuşmada "Avrupa kimliğinin Hıristiyanlık olmadan anlaşılamayacağını" ifade etmesi, yine bu yönde gerek papanın, gerek Avrupa'daki dini önderlerin, siyasetçilerin açıklamalar yapması, Avrupa'nın dini kökenlerine dair fikir vermektedir.¹⁶⁹ AB'nin kurucularından olan Robert Schuman bile Avrupa'nın demokratik idealinin ve geleceğinin, Hıristiyanlığın kökleri üzerinde

¹⁶⁶ Ayhan Kaya-Ferhat Kentel, *Euro-Türkler Türkiye ile Avrupa Birliği Arasında Köprü mü, Engel mi?*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2005, s. 125; Sedat Laçiner, *a.g.e.*, s. 11; Bülent Şenay, *a.g.m.*, s. 420.

¹⁶⁷ Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, İnsan Yay., İstanbul 2003, s. 76-78.

¹⁶⁸ Bülent Şenay, *a.g.m.*, s. 407; daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Akgül, *Türkiye'de Din ve Değişim*, Ötüken Yay., İstanbul 2002, s. 31 vd.

¹⁶⁹ Ahmet Çiğdem, "Avrupa: "Yer" ile "Yasa" Arasında", *Avrupa Günlüğü Dergisi*, İstanbul 2001, s. 193-197; Ferenc Feher, Agnes Heller, *Doğu Avrupa Devrimleri Totaliter Toplumlardan Sivil Toplumlara*, Çev. Tarık Demirkan, YKY, İstanbul 1995, s. 147; Adem Efe, *a.g.m.*, s. 429.

yükseleceğini söylemiştir. Nitekim AB tarafından referans gösterilen Avrupa Tarihiyle ilgili kitapta bile Avrupa'ya katkı sunan dinler arasında İslam ve Yahudilik hiç sayılmamıştır.¹⁷⁰ Demek oluyor ki Avrupa'nın oluşumunda Hıristiyanlık birebir etkiye sahipken, Avrupalılık kavramının formüle edilmesinde Hıristiyanlığın etkisi yine bakidir ama bu durum daha geç bir döneme denk gelmektedir.¹⁷¹

Hülasa Avrupa'nın sınırları konusunda ne söylenirse söylensin, sorun uluslararası ilişkiler bağlamında değerlendirildiğinde Avrupa'nın sınırları ve Avrupalılık kimliği sadece coğrafya ve tarih merkezli bir bakış açısıyla çözülememektedir. Nitekim her biri kendi ülkelerinde saygın siyasetçilerden olan Jorge Semprun ve Dominique de Villepin bu konuya temas etmektedir:

*"Çevremizdeki dünya dev güç alanları şekline örgütleniyor. 450 milyon kişiyiz. Fakat bu nüfus Çin ve Hindistan'a kıyasla ne anlam ifade eder. Üstelik aradaki fark Avrupa aleyhine büyüme eğilimindedir. O halde sorun AB'nin nasıl bir model olacağından öte uluslararası dengelerde bir ağırlık oluşturmak isteyip istemediği sorunudur."*¹⁷²

3.2. Avrupa'nın Kimliği

AB anayasasının oluşum sürecinde en çok tartışılan konu tanrıya, Hıristiyanlığa, daha doğrusu Yahudi-Hıristiyan değerlere atıf yapıp yapılmayacağı olmuştur.¹⁷³ AB'yi oluşturan temel sözleşmelerin hiçbirinde kiliseden ve dinin AB'nin oluşumuna etkisinden söz edilmediği için dini gruplar tarafından "*dinsel âmâ*" olarak nitelenmiştir. AB anayasasında Hıristiyanlık vurgusunun yer alması gerektiği konusunda en büyük çabayı Avrupa kiliseler Konferansı (CEC) yapmıştır.¹⁷⁴ Vatikan, COMECE gibi bir takım kuruluşlar ve kilise örgütleri, bu süreçte aktif rol almış ve anayasada açık bir biçimde tanrıya ve Hıristiyanlığa atıf yapılması için çalışmışlardır.¹⁷⁵ Temel yasalarda tanrıya atıf yapılmasının Türkiye'yi ve Müslümanları dışlamak gibi anlamlar taşıyabileceğini düşünenler olduğu gibi, Müslümanların entegrasyonunu hızlandıracağını,

¹⁷⁰ Bülent Şenay, *a.g.m.*, s. 407-408.

¹⁷¹ Vahap Sağ, Mehmet Aslan, "Ulus, Uluslaşma ve Ulus Devlet", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Sivas 2001, C. 25, S. 2, s. 181.

¹⁷² Jorge Semprun-Dominique de Villepin, *a.g.e.*, s. 159.

¹⁷³ İsa Kuyucuoğlu, "Avrupa Birliği ve Din",

<http://www.haber.dk/anasayfa/modules.php?name=News&file=article&sid=1536>, 21.01.2008.

¹⁷⁴ İsa Kuyucuoğlu, "Avrupa Birliği ve Din", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 314.

¹⁷⁵ İsa Kuyucuoğlu, Avrupa Birliği ve Din,

<http://www.haber.dk/anasayfa/modules.php?name=News&file=article&sid=1565>
21.01.2008.

fundamentalizmi belli oranlarda önleyebileceğini söyleyenler de olmuştur.¹⁷⁶ Başta Fransa olmak üzere bazı ülkelerin ise laiklik vurgusunun güçlenmesini talep etmesi neticesinde AB Anayasası'nın giriş bölümüne "*Avrupa'nın kültürel, dinsel ve hümanist mirasından ilham aldığı*" vurgusu yapılarak orta yol bulunmuştur. Temel Haklar Beyannamesi'nde yapılan din vurgusu, Nice Zirvesi'nde bu beyannamenin kabulü ile AB temel metinlerine girmiştir.¹⁷⁷

Avrupa'da AB organları ve kilise arasında yapılan çok sayıdaki toplantıda konuşulan konulardan biri de kimlik meselesidir. Avrupa'da insanların gittikçe kimliklerini kaybettikleri, bir üst kimliğin oluşturulması gerektiği ve kimliği korumanın yolunun kimliğin tanımlamasında dini, kültürel unsurların bulunmasıyla mümkün olabileceği konuşulmuştur. Ancak bu şekilde tanımlanan Avrupalı kimliği, diğer dinlerle diyalog içerisine girerek gittikçe anlamsızlaşan hayata bir anlam katabilecektir.¹⁷⁸

Birçok dilin ve kültürün yaşadığı Avrupa kıtasında ortak bir Avrupalılık kimliğinden bahsetmek elbette güçtür. Üstelik ortak bir kimlik tanımı, geniş ve çoğulcu olduğunda halklar üzerinde etkisini yitirmekte; dar ve belirleyici olduğunda ise dışlayıcı olmaktadır. Kimliğin oluşum süreci canlı, devingen ve değişken bir süreçtir. Üstelik aynı kavram altında farklı kesimler farklı kimliklerden bahsetmektedir. Farklı Avrupa kimliği tartışmalarının temel değişkeni ise yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Hıristiyanlıktır.¹⁷⁹

Avrupalılık kimliğinin oluşumunda birçok çelişkinin var olduğu ve bu konudaki iddiaların kaçınılmaz olarak bir sonuca varmadığı kabul edilmelidir. Avrupa bir dönem kaynaklarını sömürdüğü ülke insanların akınına uğramak suretiyle her geçen gün daha da kozmopolit bir yapıya kavuşmaktadır. Bu durum, Avrupa kimliğinin daha esnek tanımlamalarla yapılmasını zorunlu kılmaktadır.¹⁸⁰ Bu noktada iki senaryodan bahsedilebilir. Birinci senaryoda, kimlik probleminin aşılması suretiyle yeni bir Avrupalılık tanımlamasının yapılması ve kutsal Roma-Germen prototipine dayalı kimlik tanımından daha evrensel bir tanıma yol alış bulunmaktadır ki bu, AB'nin uluslararası bir güç olabilmesi noktasında önemli bir parametre olacak, Türkiye'nin üyeliği de ancak bu görüşün yaygınlık kazanmasıyla mümkün olabilecektir. İkinci senaryoda ise kutsal Roma-Germen prototipinin korunması neticesinde AB'nin uluslararası bir denge unsuru

¹⁷⁶ Mehmet Emin Köktaş, "Avrupa Birliği Süreci ve Din", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 105.

¹⁷⁷ Gazi Erdem, *a.g.m.*, s. 74-75.

¹⁷⁸ Hasan Köni, "Avrupa Birliği Müktesebatında Din ve Kültür", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. I, Ankara 2000, 93-94.

¹⁷⁹ Faruk Şen, *Euro-Türkler: Sayılar, İstemler, Analizler ve Yorumlar*, Günizi Yay., İstanbul 2007, s. 128.

¹⁸⁰ Ahmet Davutoğlu, *a.g.e.*, s. 544.

olmaktan vazgeçmesi, Hıristiyanlık, kültürel birlik ve ulusal sınırlar üzerinden bir Avrupa kimliği oluşturacağı yaklaşımdır. Bu tutum, Avrupa kökenli olmayan yapıların Avrupa'dan tasfiyesine yol açabilecek, ırkçı teamüllerin hortlamasına da zemin hazırlayabilmektedir. Bu çerçevede AB'nin Türkiye'nin üyeliği ile ilgili tavrı çok daha derinden seyreden medeniyet bunalımını da ortaya çıkaracaktır.¹⁸¹ İslamofobi, İslam karşıtı söylem ve davranışların, insan hakları ve ifade özgürlüğü bağlamında değerlendirilmesi, Avrupa kimliği konusunda Hıristiyanlık vurgusunun gün geçtikçe daha sık yapılması, kanaatimizce ikinci senaryoyu doğrular niteliktedir. Bununla beraber karakteri ve ilham kaynağı itibariyle AB'nin Hıristiyan kültürü üzerine inşa edilen bir yapı olduğu AB yetkilileri ve Avrupalı siyasetçilerce hiçbir zaman saklanmamıştır. Bu gerçek birçok yerde bazen ince göndermelerle, bazen sarih ifadelerle açıklanmaktadır. AB'nin büyük ortaklarından Almanya, Fransa gibi ülkelerin ve AB üyesi tüm ülkelerin muhafazakâr siyasetçilerinin, din adamlarının ve halkın önemli bir yekûnunun açıklamalarında bu gerçeği görmek mümkündür. Bu ülkeler Türkiye'yi İslam kültürüyle yetişmiş, Hıristiyanlığa dayalı ahlaki ve kültürel değerlerden oluşan batı kültürüne yabancı bir unsur olarak görmektedirler. Türkiye'nin NATO üyeliğini ve NATO'daki etkinliğini şiddetle savunan muhafazakârlarda dahi bu düşünce kendini ele vermektedir. Sosyalist ve radikaller ise dini vurgu yerine "*insan haklarının ve demokrasinin eksikliği*" vurgusunu yapmayı tercih etmektedirler.¹⁸²

Türkiye'nin üyeliği etrafında yapılan Avrupa kimliği tartışmaları son yıllarda daha da yoğunlaşmıştır.¹⁸³ Nitekim Türkiye'nin üyeliğiyle ilgili muhafazakâr veya çoğulcu yaklaşımın referansları da birebir Avrupa kimliğinin ne olması gerektiğiyle ilgilidir. Bu bağlamda Avrupa kimliği, farklı insanlar için farklı anlamlara gelir ve yekdiğerinin anlamını ortadan kaldırmak için uğraşır.¹⁸⁴ Bunun yanı sıra Avrupa, hem fikir hem süreç olarak geleneği olmayan bir yapılanmadır. Her şeyden önce kendisine duygusal bir süreklilik ve tarihsel bir derinlik sağlayabilecek bir tarih öncesinden yoksundur.¹⁸⁵ Lakin Avrupalıların en azından kendilerini Müslüman olmayanlar ve Yahudi olmayanlar olarak

¹⁸¹ Jean-Paul Willaime, "Protestanlık", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Haz. Jean Bauberot, Çev. Fazlı Arabacı, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003, s. 216; Ahmet Davutoğlu, *a.g.e.*, s. 545; Meryem Koray, *a.g.e.*, s. 380-381; Ayhan Kaya-Ferhat Kentel, *a.g.e.*, s. 107.

¹⁸² Ali Bulaç, *a.g.e.*, s. 102-104.

¹⁸³ Faruk Şen, *a.g.e.*, s. 129.

¹⁸⁴ P. C. A. Pocock, "*Avrupa'yı Yıkma*", *Avrupa Sorunu*, Der. Peter Gowan, Pery Anderson, Aykırı Yay., İstanbul 2005, s. 108.

¹⁸⁵ Anthony D. Smith, *Ulusal Kimlik ve Avrupa'nın Birleşme Fikri*, *Avrupa Sorunu*, Der. Peter Gowan, Pery Anderson, Aykırı Yay., İstanbul 2005, s. 143.

gördüğü de aşikârdır. Avrupalılar için bazı hukuki ve politik ortak gelenekler ile dinsel ve kültürel ortak bir mirastan bahsedilebilir. Kimi ülkeler bunu daha derinlikli bir şekilde hissederken, kimi Avrupa ülkeleri için bu ortaklık derinlikli bir hissiyat yaratmamaktadır. Bu nedenle Avrupalılar için ortak olan şeyin ne olduğu sorusuna tam anlamıyla cevap verilemez. Avrupalı olmayanlar gibi Avrupalıların da kendi aralarında dil, toprak, din (Katolik, Ortodoks, Protestan), ekonomik ve politik sistem olarak farklı oldukları unutulmamalıdır.¹⁸⁶

Avrupa insanı tarihsel olarak Avrupa'nın hiçbir yerinde kendini gurbette hissetmemiştir ama kimi yerleri kendisine daha yakın bulmuştur. Peki, kendi ulusuna bağlı ama kıtasının diğer ülkelerinde kendinden bir parça bulan Avrupalının kimliği nasıl açıklanabilir? Şüphesiz tüm farklılıklara rağmen yüzyıllar içinde ortak bir duygu ve düşünüş oluşmuştur. Bu ortak his, fetihler, ticaret ve çeşitli nüfus hareketlilikleri sayesinde olmuştur. Böylece Avrupalıda bu ortak his, üç taşıyıcı sütunun üzerine bina edilmiştir: bireyin önceliği, ticaretin gelişmesi ve demokrasinin icadı. Birey merkezli bir dünya görüşünün oluşmasında, seçilmiş halk düşüncesi yerine birey ile tanrı arasında dolaysız bir ilişkiyi savunan Hıristiyanlığın etkisi büyük olmuştur. Özellikle Rönesans sonrası artan ticari ilişkiler ve hareketlilik, Protestanlıktan destek alan kapitalizmin önlenemez yükselişi de ticaretin gelişmesi suretiyle Avrupalı kavramına anlam katmıştır. Avrupalı kavramına anlam katan üçüncü sacayağı ise demokrasidir.¹⁸⁷ Demokrasi, bugün Avrupalının zihninde hem Protestanlığı ve kapitalizmi besleyen bir dine dönüşmekte, doğal olarak da dogmatik bir görünüme kavuşmaktadır.

Avrupa insanı ifadesi, esas anlamını siyasal anlamda birleşik bir Avrupa projesinde bulur. Avrupa insanı Maastricht'te (1992) imzalanan anlaşma ile bugün siyasal bir gerçekliğe dönüşmüştür.¹⁸⁸ Kimine göre Avrupalılaşmak, *"elit tabakanın sürüklediği bir toplumun bütünüyle ve bilinçli olarak sürekli eşitlikçi ve gelişmenin maddi koşullarını araması ve hukuk devletinin demokratik normlarını bir ölçüde dondurulan toplumsal ve dinsel yapılar üzerine kurmayı amaçlayan bir yapıdır."* Aynı zamanda Avrupa ruhunun, etnik temele dayanmayıp kültürel olduğu, bu ruhun doğal değil, tarihsel olduğu ifade edilmektedir. Avrupa, ilk önce antik Yunan'ın mirası olan eleştirel akıldan beslenir. Beslendiği ikinci kaynak, kadim Hıristiyanlığın İncil ruhudur. Bu ruh Avrupalıya tanrısıyla dolaysız bir ilişkiyi ve bu ilişkinin ölçülerini kazandırmıştır. Avrupa ruhu aynı

¹⁸⁶ Anthony D. Smith, *a.g.e.*, s. 154-156.

¹⁸⁷ Jorge Semprun-Dominique de Villepin, *a.g.e.*, s. 20-22.

¹⁸⁸ Jorge Semprun-Dominique de Villepin, *a.g.e.*, s. 24.

zamanda Roma Hukuku'ndan, Aydınlanma'dan ve Fransız Devrimi'nden beslenmiştir.¹⁸⁹ Bu nedenlerden ötürü Avrupa için hem bunların toplamı hem de tam olarak hiç biri değil denilebilir. Zira Avrupa, çoğu zaman bir ideali sembolize etmiştir.¹⁹⁰ Fakat bugün, Avrupa tek tek coğrafyaların esas alınmadığı, değişen, zenginleşen bir projeye ön plandadır. Bu proje, ekonomik işbirliği gibi kısıtlı amaçlarla ortaya çıkmış ama Avrupa bütünleşmesini ve yurttaşlığını hedeflemiş bir süreci ifade eder. Avrupa yurttaşlığının ortaya çıkması bir şekilde yurttaşlık ile milliyetin birbirinden ayrıldığına da göstergesidir.¹⁹¹

Avrupa, genişleme halinde, bir çekirdek etrafında ışıldayan bir yapı olarak görülse de bütün bunalmaları esnasında toparlanmak, kimliğini bulmak veya yeni serüvenlere atılıp yeni keşifler yapmak için devamlı içine kapanmıştır.¹⁹² Türkiye'nin muhtemel adaylığı da Avrupa'da böyle bir içe kapanma ve sorgulama sürecini başlatmıştır. Bu süreçte; ya dünyada Rusya'da boşalan yeri doldurmak için egemen bir güç haline dönüşecek ya da ekonomik bir yapı olarak varlığına devam etmeye çalışacaktır.

Avrupa Birliği de Avrupa'nın kendisiyle yüzleşmesinin bir sonucu ve birçok açıdan kendini reddi sayılabilir. Bunun için AB, eski Avrupa'yı yaşatmak için değil, eski Avrupa'yı yıkıp küllerinden yeni bir Avrupa'yı yaratmak için kurulmuştur, yorumları yapılmaktadır. İşte Türkiye'nin üyeliği bu iddiaların doğrulanması veya yanlışlanması adına büyük bir imkân yaratmaktadır.¹⁹³ Zira Türkiye'nin AB üyeliği ya AB'nin eski Avrupa'yı temel referans olarak kabul etmesini ya da eski Avrupa'yı reddedip yeni ve güçlü Avrupa'yı kabulünü beraberinde getirecektir.¹⁹⁴

3.3. Birleşik Avrupa Düşüncesinin Önündeki Tehlikeler

16. yüzyılda başlayan sömürge faaliyetleri, bilimsel gelişmelerle beraber Avrupa lehine oluşan dengeler, 19. yüzyılı bir Avrupa yüzyılı yapmıştır. II. Dünya Savaşı'yla beraber ortaya çıkan çift kutuplu yapılanma ve soğuk savaş dönemi, Avrupa'yı tarihinin en marjinal kutuplarına itmiştir. Biri Amerika diğeri Rusya'da oluşan güç dengeleri Avrupa kavramının dönüşümüne ve Avrupa'nın Batı Avrupa ile sınırlı bir anlam yüklenmesine sebep olmuştur. Doğu Avrupa dahi genel bir doğu kavramı içinde

¹⁸⁹ Jorge Semprun-Dominique de Villepin, *a.g.e.*, s. 26-30.

¹⁹⁰ Sedat Laçiner, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁹¹ Ayhan Kaya-Ferhat Kentel, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁹² Jorge Semprun-Dominique de Villepin, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁹³ Hüseyin Kocabıyık, *Avrupa Birliği, Türkiye ve İslam*, Politika Merkezi Yay., Ankara 2004, s. 73-76.

¹⁹⁴ Sedat Laçiner, *a.g.e.*, s. 13-15.

anılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda Avrupa Birliği fikri, sadece Batı Avrupa'nın Avrupa olduğu algısını güçlendirmiştir. Soğuk savaşın sona ermesinden sonra en büyük gelişme, Avrupa kıtasının bütün boyutlarıyla tarih sahnesine geri dönüşüdür. Bu süreçte Avrupa kültürel, tarihi ve siyasal konumu ile ilgili yeni sorgulamalar içine girmiştir.¹⁹⁵ Avrupa'nın sadece Batı Avrupa'dan ibaret olduğu fikri ne kadar yaygın olsa dahi AB, MDAÜ'yü kabullenmekte çok zorluk yaşamamıştır. Türkiye bağlamıyla yürütülen tartışmaların büyük kısmı doğu Avrupa ülkeleri bağlamında bahse konu olmamıştır. Zira medeniyetler hegemonik dönemlerinin sonlarına yaklaştıklarında değer mekanizmasına bağlı iç uyumları sarsıntıya uğrar ve kendi içlerine ve merkezi coğrafyalarına kapanma temayülü göstermeye başlarlar. Bugün Doğu Avrupa cihetine doğru genişleyen Avrupa, Türkiye'nin üyeliği konusunda takına geldiği tavırlarda bir tür içe kapanma temayülü göstermiş bulunmaktadır.¹⁹⁶

Ortaçağ Avrupa'sı ile 21. yüzyıl Avrupa'sı arasında çok temel ayrımlar vardır. Bu nedenle Ortaçağ Avrupa'sı idealize edilmemeli, kendi haline bırakılmalıdır. Aksi takdirde oluşumu büyük yıkımlara neden olmuş 21. yüzyıl Avrupası'na büyük zararları olacaktır. Aslında bugünkü Avrupa'nın da idealize edilmemesi, sorgulanıp ileriye dönük bir projeye dönüştürülmesi gerekir. Türkiye, AB'ye üye olsun olmasın Avrupa, bahsettiğimiz durumla mücadele etmedikçe büyük ve köklü bir projeye dönüşemez.¹⁹⁷ Bugün çabaların büyük kısmı ortak bir Avrupa ideali güdülerek harcanmaktadır. Fakat Avrupa'ya bakıldığında her şeyin çok rahat olduğu da görülmemektedir. Etnik terör, ırkçılık, kendini üstün görme, Yahudi düşmanlığı, İslam korkusu ve düşmanlığı Avrupa'nın ruhuna sinmiş durumdadır. Avrupa'yı sarsabilecek derecede ilk sosyal krizde Avrupa'daki bu ayrışma belki de kendini belli edecektir. Avrupa vatandaşlar Avrupa'sı olmaktan uzaklaşmış; bankerler, tüccarlar ve bürokratlar Avrupa'sı olmaya başlamıştır. Bu bağlamda Avrupa medyasına bakmak yeterlidir. Avrupa medyası da tıpkı Türkiye medyası gibi insan hakları, vatandaşın medyaya katılımı, eğitim, kültür işleri ve vatandaş çıkarı bağlamında birçok eleştiri almakta ve belli bazı ekonomik güçlerin elinde bir rant aracı olmakla itham edilmektedir. Medyanın işsizlik, sosyal ilişkileri güçlendirme ve Avrupa'nın tipik sorunlarına basmakalıp düşüncelerle yaklaştığı, çözüme dair bir politika benimsemediği eleştirileri yapılmaktadır. Nitekim insanların

¹⁹⁵ Ahmet Davutoğlu, *a.g.e.*, s. 200-201.

¹⁹⁶ Ahmet Davutoğlu, *a.g.e.*, s. 533.

¹⁹⁷ Sedat Laçiner, *a.g.e.*, s. 22.

zihninde etnik grup ve azınlık tanımlamalarının artmasında medyanın etkisi olduğu iddia edilmektedir.¹⁹⁸

Sovyetlerin yıkılmasından sonra doğuya doğru gelişen genişleme ivmesi Türkiye'yi de etkilemektedir. Zira Türkiye, geçmişten gelen "öteki" damgasından kurtulup bu oluşum içinde yer edinmek, belki bu yolla modernleşme yolunda son büyük adımlardan birini atmak istemektedir.¹⁹⁹

Türkiye'ye karşı coğrafya merkezli Avrupa tanımlamalarında coğrafyanın bahane olduğu, esas kaygının ise din olduğu ifade edilmiştir.²⁰⁰ Yürünülen bu yolda Türkiye'nin artık AB'nin ne olduğunu tartışması gerekir. Her ne kadar görüldüğü kadarıyla AB, bir yasal ilişkiler ağı olarak görülse dahi onun gerisinde bir sosyal yaşantı, bir tarih mevcuttur.²⁰¹ İtiraf etmek gerekir ki bu tarihin önemli bir dönemi Osmanlılarla mücadele içinde geçmiştir.

3.4. Avrupa Birliği Yasalarında Din

Avrupa Birliği'nin klasik uluslararası kuruluşlardan en önemli farkı Avrupa Topluluklarıyla birlikte bir hukukun doğmasıdır. Bu hukuk Avrupa Birliği hukuku olarak isimlendirilmektedir.

Bu hukukun kaynaklarını;

1. Birincil hukuk olarak adlandırılan ve Avrupa Birliği'ni kuran temel antlaşmalar, ekler, protokoller, planlar ve bunları değiştiren veya bunlara ekleme yapan antlaşmalar,

2. İkincil hukuk olarak adlandırılan, topluluk tarafından konulan kurallar, topluluğun hukuki tasarrufları yani organların görevlerini yerine getirebilmeleri ve konulan hedeflere ulaşabilmeleri için, antlaşmaların kendilerine verdiği yetkiler dahilinde koydukları çeşitli etkilere haiz kurallar,

3. Avrupa Toplulukları Adalet Divanı (Avrupa Toplulukları Mahkemesi) tarafından tanınan hukukun genel ilkeleri; yani eşitlik, ölçülülük ve hukuki güvenlik ilkeleri ve ATAD'ın kararları, oluşturur.²⁰²

¹⁹⁸ Şermin Tekinalp, "Avrupa'nın Öteki Yüzü", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. II, Ankara 2000, s. 352.

¹⁹⁹ Meryem Koray, *a.g.e.*, s. 11.

²⁰⁰ Philip Stephens, "Turkey's loss will be another strategic defeat for the west" *Financial Times*, 16.12.2006, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=207514>, 17.12.2007; Bahadır Kaleağası, *Radikal Gazetesi*, 30.01.2006.

²⁰¹ Meryem Koray, *a.g.e.*, s. 12.

²⁰² İsmail Hilmi Bilgi, *Avrupa Birliği-Din İlişkileri Dini Arabirim Olarak Avrupa Toplulukları Piskoposları Komisyonu (COMECE) Örneği*, Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları Uygulama ve Araştırma Merkezi, Yayınlanmamış Bitirme Tezi, Ankara 2003, s. 12.

Avrupa Birliği uluslar üstü bir kuruluş olup üye ülkelerin bir takım yetkilerini devretmesiyle oluşmuştur. Avrupa Birliği'nin çeşitli yasama, yürütme ve yargı organları vardır. Aldıkları kararlar, üye ülkelerde gerekli düzenlemelerden sonra yürürlüğe konmak zorundadır. Avrupa Birliği'ne devredilen alanlarda üye ülkelerin karar alma yetkileri olmayıp, tek karar mercii ilgili AB organlarıdır. AB'nin yetki alanına girmeyen konularda ise ülkeler egemenliklerini kullanmaya devam ederler. İnsan hakları ve onun bir parçası olarak kabul edilen din özgürlüğü de bu türden bir egemenlik alanına dahildir. Bununla beraber AKÇT anlaşmasının ikinci yasası, dinsel boyutu tanıyarak bu unsuru göz önünde bulundurmayı yeğlemiştir. Öte yandan Avrupa Konseyi'nin de üyesi olan AB üyesi ülkeler, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni ve burada güvence altına alınan hakları temin etmek zorundadırlar. Avrupa Birliği'nde ise insan hakları başta olmak üzere bir takım haklar Amsterdam Anlaşması'yla güvence altına alınmıştır. Bu bağlamda din de AB üyesi ülkelerin tümünde insan haklarının bir parçası olarak güvence altındadır. AB temel anlaşmalarında din ile ilgili ayrıntılı bir düzenleme olmadığından bu konudaki düzenlemeler üye ülkelerin kendi iç hukuklarıyla bağlantılı bir görünüm arz eder. Bu tür ilişkiler üye devletlerin kendi geleneklerinden ve tarihlerinden bağımsız düşünülmez. AB'de din hürriyeti, sadece dindarların özgürlüğünü değil, aynı zamanda inanmayanların inanmama özgürlüğünü de içine alır.²⁰³

AB anayasasının giriş bölümünde dine yapılan atıf, Hıristiyanlığın burada özel olarak belirtilip belirtilmemesi yönünde sürdürülen tartışmaların ve Vatikan'ın bu konudaki yoğun ısrarının sonucudur.²⁰⁴ Halen mevcut olan ve ilham kaynağı olarak gösterilen '*dini, kültürel ve insani değerler*' yerine, Hıristiyan geleneğinin daha keskin ifadelerle refere edilmesi gerektiğini ifade eden bir kitle de mevcuttur.

İnsan hakları evrensel beyannamesi din-devlet ilişkilerine değinmemekte, bu ilişki ne olursa olsun din özgürlüğüne vurgu yapmaktadır. Böylece devlet karşısında insan haklarını önceleyen bir tutum sergilemektedir. Aynı zamanda laikliği, din hürriyetinin gerçekleştirilmesi için bir fırsat olarak görmektedir. Bu beyannamedeki din anlayışı

²⁰³ Aslan Gündüz, "Türkiye'nin AB Üyeliği ve Din Özgürlüğü", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. I, Ankara 2000, s. 61; Gazi Erdem, "Avrupa Birliği Anayasasında ve Hukuk Müktesebatında Dinin Yeri", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 61-62; Kadir Arıcı, "Avrupa Birliği ve Türk Hukukunda İş Yerlerinde Din İbadet Hürriyeti", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. I, Ankara 2000, s. 73; Noel Treanor, "Kiliseler ile AB Arası ilişkiler", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. I, Ankara 2000, s. 98.

²⁰⁴ Ahmet Yükleyen, Ahmet T. Kuru, *Avrupa'da İslam Laiklik ve Demokrasi*, TESEV Yay., İstanbul 2006, s. 14.

dinin farklı tezahürlerini, biçimlerini, ferdi ve kolektif olarak yaşanmasını kapsar. Ayrıca kişinin kabul ettiği dinini değiştirme hürriyeti de tanır.²⁰⁵

AB anayasa ve yasalarında, anlaşmalarında din konusuyla ilgili bazı temel maddeler bulunmakta ve bu maddeler din konusundaki ana çerçeveyi çizmektedir. Avrupa Birliği anayasasında 51. madde kiliselerin ve dini cemaatlerin statüsüyle ilgilidir. Bu maddeye göre;

“1. Birlik, üye devletlerde bulunan kiliselerin ve dini örgütlerin veya toplulukların ulusal yasa çerçevesindeki statülerine saygı gösterir ve ihlal etmez. 2. Birlik, felsefi ve dini cemaatlerin statülerine karşı eşit ölçüde saygılıdır. 3. Bu kiliselerin ve örgütlerin kimliklerinin ve özel katkılarının farkında olan Birlik, bunlarla açık, şeffaf ve düzenli diyalogunu sürdürür.”

Düşünce, vicdan ve inanç özgürlüğüyle ilgili II-10. maddeye göre;

“Herkes düşünce, vicdan ve inanç özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, tek başına ya da başkalarıyla birlikte topluluk halinde ve herkesin önünde veya özel olarak, din ya da inanç değiştirme özgürlüğünün yanı sıra, ibadette, öğretimde, uygulamada ve törenlerde dinini veya inancını açıkça ortaya koyma özgürlüğünü de içerir.”

Ayrımcılık yapmama ile ilgili II-21/1. maddeye göre;

“Cinsiyet, ırk, ten rengi, etnik veya toplumsal köken, genetik özellikler, dil, din veya inanç, Siyasi veya herhangi başka bir görüş, bir ulusal azınlığın üyesi olma, mülkiyet, doğum, özür, yaş veya cinsel tercih gibi gerekçelere dayanan her türlü ayrımcılık yasaklanmıştır.”

Eğitim hakkıyla ilgili II-14/3. maddeye göre;

“Demokratik ilkelere gereken saygı gösterilerek eğitim kurumları kurma özgürlüğüne ve ebeveynlerin kendi çocuklarının eğitimi ve öğretimini kendi dini, felsefi ve eğitim kanaatlerine uygun şekilde sağlama haklarına, söz konusu özgürlüğü ve hakkı yönlendiren ulusal yasalara uygun olarak saygı gösterilecektir.”

Kültür, din ve dil çeşitliliği ilgili II-22. maddeye göre:

“Birlik, kültür, din ve dil çeşitliliğine saygı gösterecektir.”

Genel Uygulamaya Yönelik Maddeler arasında III-3. maddeye göre;

²⁰⁵ Fazlı Arabacı, “Avrupa’da Türk İslam Kültürünün Muhafazası ve Entegrasyon Sorunu (Fransa Örneği)”, *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. II, Ankara 2000, s. 450.

“Bu bölümde belirtilen politika ve faaliyetlerin tanımlanması ve uygulanmasında Birlik, cinsiyet, ırk veya etnik köken, din ya da inanç, özürlülük, yaş veya cinsel tercihe dayalı ayrımcılığa karşı savaşmayı amaçlayacaktır.”

Ayrım Yapmama ve Vatandaşlık başlığı altında III-8. maddeye göre;

“Anayasa’nın diğer hükümlerini ihlal etmeyecek şekilde ve Anayasa tarafından Birlik’e verilen yetkiler dâhilinde, bir Avrupa yasası veya Bakanlar Konseyi’nin çerçeve yasası, cinsiyet, ırksal ya da etnik köken, din veya inanç, özürlülük, yaş veya cinsel tercih gerekçelerine dayanan ayrımcılıkla savaşılmaması için gereken tedbirleri alabilir. Bakanlar Konseyi, Avrupa Parlamentosu’nun rızasını aldıktan sonra oybirliğiyle hareket eder.”²⁰⁶

Türkiye’nin 1954 yılında imza attığı ve teminat altına aldığı²⁰⁷ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 9. maddesi de din ve vicdan özgürlüğüyle ilgilidir.²⁰⁸ Buna göre;

“1. Herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne hakkı vardır. Bu hak din ya da inancını değiştirme özgürlüğüyle, din ya da inancını tek başına veya topluca ve açık ya da özel olarak ibadet, öğrenme, uygulama ve gözetme yoluyla açıklama özgürlüğünü de kapsar. 2. Din ve inancı açıklama özgürlüğü, ancak demokratik bir toplumda kamu güvenliğinin, kamu düzeni, genel sağlık veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli olan ve yasayla konulan sınırlamalara bağlıdır, denilmektedir.”²⁰⁹

Yine aynı sözleşmenin 1. protokolünün 2. maddesi, ebeveynlerin çocuklarına din eğitimi vermesine yasal dayanak teşkil eder. İlgili maddeler de göz önünde bulundurulduğunda Avrupa’da inanç özgürlüğünün yasal olarak sınırsız olduğu görülecektir. Lakin bazı noktalarda inanç özgürlüğünü kullanma kamu yararına binaen sınırlandırılmıştır.²¹⁰

AB anayasasının ilgili maddelerinden anlaşılmaktadır ki Bireysel din özgürlüğü AB ve AİHM kuralları tarafından garanti altına alınırken, grupların din özgürlüğü konusu üye ülkelerin anayasal gelenekleri ışığında çözümlenmeye çalışılmaktadır.²¹¹ Bunun temel nedeni AB’nin dini konularda yetki devriyle ilgili herhangi bir yaptırıma gitmemiş

²⁰⁶ <http://www.consilium.europa.eu/igcpdf/en/04/cg00/cg00087-re01.en04.pdf>, 11.04.2008.

²⁰⁷ Koray Düzgören, Kerim Yıldız, *AB Yolunda Türkiye*, Bumerang Yay., İstanbul 2002, s. S. 44.

²⁰⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Ömer Yılmaz, “Avrupa Birliği Üye Ülkelerinin Ulus Anayasalarında Din ve Vicdan Özgürlüğü”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 11, S. 1, Sivas 2007, s. 299-315.

²⁰⁹ Kadir Arıcı, *a.g.m.*, s. 75.

²¹⁰ Aslan Gündüz, *a.g.m.*, s. 63-64.

²¹¹ Silvio Ferrari, “AB Hukuk Sisteminde Din ve Dini Cemaatler”, *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, İSAM, İstanbul 2006, s. 325.

olmasıdır. Var olan maddeler ana uygulamaya ve genel ilkelere yöneliktir. Yine de zamanla belli bir standardın oluşması, ortak bazı kararlara varılması beklenmektedir.²¹²

Din ve inanç özgürlüğüyle ilgili sorunlar ortaya çıktığında, sorunu çözmek üzere Adalet Divanı konuyu ele almakta ve genellikle insan hakları bağlamında davayı mütalaa etmektedir.²¹³ Çünkü AB hukuk sistemi dini konularla kapsamlı bir şekilde ilgilenmemektedir. AB hukuku, ancak iş hukuku, gümrük hukuku, eğitim gibi konularla ilgili olarak ve dolaylı yollardan dini konularla ilgili düzenlemeler yapar.²¹⁴ Amsterdam Anlaşması'nın 11. maddesi: "AB, üye devletlerdeki kiliseler ile dini dernek veya cemaatlerin ulusal hukuktaki konumlarına saygı göstermekte ve bu konuya ön yargıyla yaklaşmamaktadır." demektedir.²¹⁵ Bu maddeden anlaşılıyor ki AB, üye devletlerde herhangi bir standartlaştırmaya gitmeyecek, ulusal düzeydeki mahkemeler, bu konularda yetkili olacaktır.²¹⁶

Bütün bunlara rağmen hukuki sürecin, dini alanı tamamen kendi başına bıraktığı da iddia edilemez. Nitekim siyasi ve hukuki düzenlemelerin getirdiği ve getireceği yapılar, insanların toplumsal konumlarını etkileyebileceği gibi dini yapılarını da etkileyebilecektir. AB süreciyle bağlantılı olarak din alanının dolaylı veya doğrudan bir tesir altında olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.²¹⁷ Muhtemelen kültürel ilişkinin artması, bu alandaki problemleri de görünür kılacak, bazı düzenlemelere ihtiyaç olduğunu ortaya çıkaracaktır.

AB anlaşmaları, genelde ekonomik anlaşmalar olduğundan 1992 Maastricht Anlaşması'na kadar din ve inanç konusu, yoğunluklu olarak gündeme getirilmemiştir. 90 sonrasında bu konuların gündeme getirilmesi ise doğu bloğu ülkelerinin dağılması²¹⁸ ve AB üyelik başvuruları sonrasında ortaya çıkan zorunlu durumdur. Bu anlaşma neticesinde "Avrupa vatandaşlığı" adı altında sosyal ve siyasi haklar gündeme gelmiş ve AB organları ile vatandaşlar arasında daha doğrudan bir ilişki kurulmuştur. Söz konusu haklar Amsterdam Sözleşmesi'nde daha da geliştirilmiştir. Bu süreçten sonra AB kurumları temel haklara saygı göstermekle kalmamış, bu konunun takipçisi de olmuştur.

²¹² Richard Potz, "Avusturya", *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, İSAM, İstanbul 2006, s. 403.

²¹³ Aslan Gündüz, *a.g.m.*, s. 61.

²¹⁴ Silvio Ferrari, *a.g.e.*, s. 326.

²¹⁵ Noel Treanor, *a.g.m.*, s. 102.

²¹⁶ Silvio Ferrari, *a.g.e.*, s. 327.

²¹⁷ Ertuğrul Şahin, "Avrupa Birliği ve Din: Siyasi ve Ekonomik Birlik İçinde Kültürel ve Dini Çeşitlilik", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 50.

²¹⁸ Abdulhamit Kırmızı, "AB Müzakere Süreçlerinde Yükselen Milliyetçilikler ve Türkiye'de Yaklaşan Seçimler", *Birikim Dergisi*, S. 202, 2006, s. 69.

Bu bağlamda temel hak ve özgürlükler içinde din özgürlüğü de gündeme getirilmiştir.²¹⁹ 1 Mayıs 1999 tarihinde kabul edilen Amsterdam Sözleşmesi'nde ilk defa AB'nin kiliseye, dini cemaatlere, felsefi ve hümanist organizasyonlara saygı duyduğu ifade edilmiştir.²²⁰ Din teriminin temel anlaşmalarda yer aldığı ilk metin olma özelliğini taşıyan Amsterdam Anlaşması (16-17 Haziran 1997) tüm ayrımcılıklar gibi din ayrımcılığının da ortadan kaldırılması gerektiğini ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde yer alan kurallara uyulması gerektiğini vurgulamaktadır. Amsterdam Anlaşması sonrasında belirlenen yeni modelde göze çarpan özellikler şu şekilde sıralanabilir. 1. Dinini istediği anda değiştirme ve açıkça belirtme noktasında devlet, vatandaşa tarafsızca yaklaşır. 2. AB üyesi ülkelerde farklı dinlere sahip insanlar, bir dine ait olmayan insanlara nazaran farklı muamelelere maruz kalmazlar. 3. Hem bireysel hem topluluk düzeyinde devletin vatandaşa müdahalesi ancak kuralları koyma ve dini özgürlüklerin sınırlarının korunması boyutundadır.²²¹

Nice Zirvesi'nde (7-9 Aralık 2000) Avrupa Birliği Temel Haklar Beyannamesi kabul edilmiştir. Bu beyannamenin II. bölümünde düşünce, vicdan ve din hürriyeti, III. bölümünde eşitlik prensibi ve ayrımcılığın ortadan kaldırılması konuları yer almıştır. Söz konusu beyannamenin II. Bölümü 10. maddesi din ve vicdan özgürlüğünden ve bunların temininden bahsetmektedir. Beyannamenin III. bölümünde ise eşitlik ve ayrımcılığın yasaklanması konuları 14 ve 21. maddelerde ele alınmıştır. Bu maddelerde AB'nin bu konulardaki ortak kanaati ifade edilmektedir. AB'nin ikincil hukuk müktesebatında din 100'e yakın yerde geçmektedir. Din kelimesinin aynı metinde birden fazla defa geçmesi göz önünde bulundurulursa 15 kadar yerde din konusu yer almaktadır. Bu maddelerde her türlü ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmalar, iş ve mesleğe eleman alımında eşit muamele, eğitim programlarında ayrımcılığın yasaklanması, sığınmacılarla ilgili yasalarda din ve eşit muamele gibi konular ele alınmıştır.²²²

AB'nin ikincil hukuk mevzuatında yer alan bazı dokümanlar, üçüncü ülkelerle ilişkilerde dine yer verildiğini ve ilgili ülkelerde bu konudaki durumun düzeltilmesinin talep edildiğini göstermektedir. 1994 yılında üçüncü ülkelerle olan ilişkilerde takip edilmesi gereken prensipler belirlenirken bu prensipler arasına ilgili ülkelerdeki din

²¹⁹ Gazi Erdem, *a.g.m.*, s. 62-63.

²²⁰ Aslan Gündüz, *a.g.m.*, s. 62.

²²¹ Noel Treanor, *a.g.m.*, s. 103.

²²² Gazi Erdem, *a.g.m.*, s. 63-72; İsmail Hilmi Bilgi, *a.g.e.*, s. 15.

özgürlüğü ve eşitlik prensibinin de takip edilmesi gerektiği kuralı da konulmuştur. Aynı zamanda yardım yapılacak ülkenin dini durumunun da yardım için bir kriter olmaması gerektiği prensip olarak benimsenmiştir.²²³

AB'nin yargı erki Adalet Divanı'nda zaman zaman din ile ilgili davalar görülmektedir. Divana yansıyan bu davalarda genelde her çeşit ayrımcılığın yasak olduğu ve din hürriyetinin vazgeçilmeyecek bir hürriyet olduğunu vurgulayan kararlar verilmektedir.²²⁴

AB'nin politika, hukuk, iktisat, finans, tarım, güvenlik gibi birçok alanda ortak normlara sahip olduğu, değilse bile bunun için çabaladığı ortadadır. Avrupa Birliği'nin ekonomik temeller üzerine kurulduğu²²⁵ fakat gittikçe siyasal, ekonomik ve kültürel bir birlik olmaya doğru ilerlediği ve bunun için ciddi adımlar attığı²²⁶ bilinmektedir.

AB'nin kökleri ve referanslarıyla ilgili tartışmalarda birlik ve bütünleşme sürecinin din alanı için de geçerli olup olmadığı, böyle bir şeyin arzu edilip edilmediği akla gelmektedir. Bu durumu sadece teolojik boyutlarıyla düşünmemek gerekir. Diyalog, ortak örgütlenmeler ve çalışmalar AB'nin pekala böyle bir vizyon edineceğini de gösterebilir. Fakat hali hazırda dini uygulamaların tek tip bir yasayla belirlenmesi gerektiği görüşleri var olsa da ağırlıklı görüş, din alanının ülkelerin hukuk egemenliğine bırakılması gerektiği yönündedir. Bunun önemli bir sebebi de birçok farklı mezhep ve dinin var olması, çok çeşitte dini yorumun bulunması ve her ülke anayasasının din konusunda çok farklı yasalara sahip olmasıdır. AB ülkelerindeki dini durum için laiklik ve sekülerlik ana başlıkları altında bir sınıflandırma yapılabilse dahi, bu iki yaklaşımın da kendi aralarında ve kendi içinde farklı yorumlarının bulunduğunu unutmamak gerekir.²²⁷

3.5. Avrupa'da Din-Devlet İlişkileri

3.5.1. Tarihsel Çerçeve

Avrupa tarihi, pek çok Hıristiyanlık biçiminin var olup geliştiği veya yok olduğu bir yapı arz eder. Hıristiyanlığın resmi din olarak kabulüne kadar bu farklı inanışlar büyük bir çatışmaya girmeden yaşamıştır. Fakat Hıristiyanlık, resmi din olarak kabul edildikten

²²³ Gazi Erdem, *a.y.*

²²⁴ Gazi Erdem, *a.y.*

²²⁵ İbrahim S. Canbolat, *a.g.e.*, s. 247-255.

²²⁶ İlhan Tekeli, Selim İlkin, *a.g.e.*, s. 574; Kâmrân İnan, *a.g.e.*, s. 75.

²²⁷ Ertuğrul Şahin, *a.g.m.*, s. 48-49; Ahmet Ünalın, "AB Sürecinde Dinin Konumu", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 38.

sonra aristokratların elinde bir iktidar aracına dönüşmüştür. Bundan sonra da ülkeler arasındaki siyasi mücadele, mezheplerdeki farklılıkları büyük çatlaklara ve çatışmalara çevirmiştir. Batı, Hıristiyanlığı dönüştürdüğü için batı Hıristiyanlığının ve dolaylı olarak batı kimliğinin zafiyetler arz etmesi doğaldır.²²⁸

Ortaçağda kralların dahi papaların onayıyla göreve geldiği, taç giyme törenlerinin krallığın meşruiyet kaynağı olarak değerlendirildiği ve papaların kralları görevden alma yetkilerinin bulunduğu, kiliselerin çok geniş tarım alanlarına sahip olduğu, toplumsal tabakada en güçlü sınıflardan birinin din adamları sınıfı olduğu bilinmektedir. Bu etki Fransız İhtilalı'yla beraber nispeten azalsa da Hıristiyanlığın baskın etkisi hiçbir zaman yok olmamıştır. Avrupa'da Hıristiyanlığın baskın ve uzun dönemli varlığı hala her yerde hissedilmektedir. Bununla birlikte, Hıristiyanlık Avrupa'da her zaman bağlayıcı ve bütünüleyici bir rol oynamamıştır. Avrupa Hıristiyanlığının tarihi, tarikatçı grup ve hareketlerle yerleşik kiliseler arasındaki çatışmalardan derin yaralar almıştır. Katolik, Ortodoks ve Protestan kiliselerinin her biri, laik otorite ile kendi bağlarını geliştirmiş, dolayısıyla da meşruiyetlerini kazanmışlardır. Aynı zamanda, üç Hıristiyanlık mezhebi, uzun yıllar boyunca devlet ve kilisenin arasındaki mücadelelerde/rekabetlerde de rol oynamıştır.²²⁹ Avrupa'nın tarihi çeşitli dini çatışmalarla bölünmüştür. Heretik akımlar kilise tarafından aforoz edilmiş, mensupları çarmıha gerilmiş ve türlü işkencelere maruz kalmıştır. Avrupa'da gerçek bölünme ise 16. yüzyılda olmuştur. Dinsel otorite tarafından yasaklanan mezhepler, diller, kültürler; edebiyatta, günlük hayatta kullanılmaya başlamış, Avrupa'nın Roma'dan beri gelen merkez dışındakileri küçümseme/hakir görme düşüncesi, kendini muhasebeye çekmek zorunda kalmıştır. Bugün Avrupa'nın insan hakları bağlamında geliştirdiği kriterler, kendi kültürel kodları gereği bireysel ve indirgemecidir. İnteraktif değildir. Yani tüm ülkelerin değer yargılarının insancıl geleneklerinin etkileşimi sonucunda ortaya çıkmamıştır.²³⁰

16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadarki dönem, Avrupa'nın dünyayı sömürgeleştirdiği dönemdir. Bu dönemde Avrupa, dünyadaki ırksal farklılıkları keşfetmiş, bu farklılıklar karşısında kendi üstünlüğünü pekiştirmiştir. Köle ticareti bu dönemin eseridir. Kristof Kolomb Amerika'yı haçlı ruhuyla keşfetmiş, ticaret ise korsanlıkla İncil'i öğretme güdüsünün iç içe girdiği karmaşık bir Avrupa ruhuyla yapılmıştır. Avrupa'nın büyümesini sağlayan 1650-1850 arasındaki dönemde Avrupalı dünyanın her yerine

²²⁸ Kemal Kahraman, *Çağdaş Sömürge İmparatorluğu*, Seha Neşriyat, İstanbul 1989, s. 13.

²²⁹ WRR, *a.g.e.*, s. 51.

²³⁰ Şermin Tekinalp, *a.g.m.*, s. 350.

yerleşmiş ve sömürgelerini kurmuştur. Bir yandan da oradaki halkları, ilkel halklar olarak görmüş ve sürekli saldırılarla nüfuslarını azaltmış ve köle ticareti için sermaye olarak kullanmıştır.²³¹ Bugün Fransa’da, Paris’te ve büyük Avrupa şehirlerinin tümündeki banliyö kültürü bu esir ticaretinin neticesidir. Din-devlet ilişkilerine dair tartışmaların kökeni batıda Fransız İhtilali ile başlamıştır.²³²

3.5.2. Avrupa Birliği Ülkelerinde Kilise-Devlet İlişkileri

AB, gerçekleştirilmek istenen siyasi yapı itibarıyla ne şekilde tanımlanacağı konusunda ihtilafa neden olan, değişik kavramlarla açıklanan bir oluşumdur. Örneğin AB tanımlanırken “amaç birliği”, “milletler birliği”, “devletler birliği”, “devletlerarası yoğun ilişki”, “yeni tarzda siyasi süper yapı” kavramlarına rastlamak mümkündür.²³³

AB ülkelerinde din-devlet ilişkileri genel anlamıyla Katolik ülkelerde laiklik, Protestan ülkelerde sekülerleşme şeklinde tezahür etmektedir.²³⁴ AB’nin yasal anlamda bir Hıristiyan kulübü olduğu iddiası sık sık dile getirilse²³⁵ de bu iddiaların arkasında derin sosyolojik çözümlenmelerden çok siyasal/ideolojik bir söylem yatmaktadır. Müslüman bir ülke olan Türkiye’nin dini yapısından dolayı AB’ye alınmadığı da sık sık iddia edilmekte, aynı tartışmalar Avrupa’da da yapılmaktadır. Yaygın görüşün aksine AB ülkeleri, tek tip din-devlet ilişkisi modeline sahip değildir. 27 AB üyesi ülkenin her biri kendi tarihsel deneyimleri, toplumsal yapıları ve siyasal tercihleri doğrultusunda kurgulanmış ve kurumsallaşmış din-devlet ilişkisi biçimine sahiptir.²³⁶ Fakat üzerinde çok tartışılmaya gerek olmayan bir gerçek vardır ki o da, AB üyesi tüm ülkelerin Hıristiyan olduğu ve Hıristiyanlığın onların ortak mirası olduğudur.²³⁷ Hatta AB’de bir takım siyasetçiler AB’nin geleceğini Hıristiyanlıktan bağımsız düşünmemektedir. Fakat AB’nin Hıristiyan bir çizgide var olduğu iddia edilemez. AB daha çok seküler/çoğulcu/plüralisttir ve pek çok konuda olduğu gibi din konusunda da çok seslidir. Bu yapının arkasında ise binlerce yıllık birey, toplum ve siyaset anlayışı

²³¹ Şermin Tekinalp, *a.g.m.*, s. 351.

²³² Fazlı Arabacı, “AB Ülkelerinde Din-Devlet ilişkileri ve Türkiye”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Haz. Jean Bauberot, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003, s. 8.

²³³ Mehmet Emin Köktaş, *a.g.m.*, s. 101.

²³⁴ Fazlı Arabacı, “Avrupa’da Türk İslam Kültürünün Muhafazası ve Entegrasyon Sorunu (Fransa Örneği)”, *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. II, Ankara 2000, s. 448.

²³⁵ Cavid Kalpaklıoğlu, *A.T. Gerçeği*, Memleket Yay., İstanbul 1992, s. 31.

²³⁶ Talip Küçükcan, “Zorunlu Din Eğitime AB Modeli”,

http://www.setav.org/index.php?option=com_content&task=view&id=320&Itemid=29, 14.12.2007.

²³⁷ Mehmet S. Aydın, “Avrupa Birliği ve Din”, *Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, Değişim Yay., Adapazarı 2002, s. 4; İngmar Karlsson, “Avrupa Bir Hıristiyan Birliği Değildir”, *Zaman Gazetesi*, 16.12.2004.

yatmaktadır.²³⁸ Avrupa'da din çok ön planda değildir. Ama Avrupa'nın dini tamamen dışladığı da söylenemez. Kendi içinde çoğulcu bir yapı olsa dahi üst yapı Hıristiyan görünümünü korumaktadır. Üye ülkelerde din, toplumsal ve kültürel hayatta önemli görevler ifa etmektedir. Kiliseler görece boş olsalar da toplumsal hayatın aktif aktörleri olup saygın kurumlar olarak kabul edilirler.²³⁹ AB ülkelerinde TV ve radyo programlarında dini yayınların sıklıkla bulunduğu, her akşam dini kisvesiyle papazların ekranlarda yer aldığı, düşüncelerini ifadede çok rahat oldukları, hastanelerde birçok görev ifa ettikleri bilinmektedir. Yine rahibelere büyük önem verildiği, onların hemşire, doktor ve öğretmen olarak görev yapabildiği bilinmektedir. Rahibelerin görev içinde ve dışında siyah çarşaf giyip saçlarının bir teli bile görünmeyecek derecede örtünmeleri değil tepki, ilgi bile çekmez. Yine ıslah yuvaları olması gereken cezaevlerine psikoloji, sosyoloji, pedagoji gibi alanlarda eğitim almış ilahiyat kökenli elemanların atanması, AB ülkelerinde fert ve toplum huzuru için dinin ve din adamının konumunu ortaya koymaktadır.²⁴⁰

Hıristiyan geleneği Avrupa'nın teşekkülünden çok önemli bir yere sahiptir. Dinin siyaset üzerinde belirleyiciliği eskisi kadar olmasa dahi bugün kilisenin sosyal alan üzerindeki etkisi çok eksilmemiş, hatta bazı alanlarda artmıştır. Örneğin bugün dini bayramlar halk üzerindeki etkisini yitirmiş olsa bile zaman hesaplaması, Hıristiyan geleneklerine göre yapılır. Avrupa'nın bazı yerlerinde Pazar günleri alışveriş yapıp yapılamayacağı bugün dahi tartışılıyorsa bu Hıristiyanlığın kültürel anlamda etkisinin belirgin biçimde devam ettiğini gösterir.²⁴¹

Hıristiyan dünyasında din ile dünya hiçbir zaman birbirinden ayrılmamış, sadece dinin siyaset ve idari yapı üstündeki etkinliği azalmıştır. Kendini tanrıya adanmak için kilisede inzivaya çekilen keşişlerin ticaretle de oldukça ilgilenmeleri, ortaçağda iktisadi hayatın kiliseden bağımsız düşünülmemeyeceğini göstermektedir.²⁴²

Günümüzde kiliseler, siyaset dâhil olmak üzere her türlü ulusal ve uluslararası faaliyetlerde aktif bir şekilde yer almaktadırlar. Bu tür çalışmaların bir kısmını doğrudan kiliseler üstlenmekte, bir kısmını ise lobi faaliyetleriyle etkilemeye çalıştıkları siyasi

²³⁸ Ahmet Yükleyen, Ahmet T. Kuru, *a.g.e.*, s. 11-12; Mehmet S. Aydın, "Avrupa Birliği, Din ve Diyanet", *İslamiyat*, C. IV, S. 1, Ankara 2001, s. 11-12.

²³⁹ Mehmet Emin Köktaş, *a.g.m.*, s. 104.

²⁴⁰ Osman Cilacı, *a.g.m.*, s. 233-234.

²⁴¹ Grace Davie, "Din ve Toplum: Avrupa Deneyimi Bir İstisna mı?", *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, İSAM, İstanbul 2006, s. 338.

²⁴² Cavid Kalpaklıoğlu, *a.g.e.*, s. 107-108.

partiler vasıtasıyla yapmaktadırlar. Bu yüzden parti politikaları kiliseleri yakından ilgilendirmektedir. Hıristiyan partilerin programlarında kiliselerin etkisi açık bir biçimde görülmektedir. Diğer partilerde ise dini değerlere saygı duymak, temel bir prensip olarak kabul edilmektedir.²⁴³ Kiliseler AB'nin oluşum sürecinde ve Avrupa Anayasası'nın şekillenmesinde aktif rol almışlar, adeta sivil toplum kuruluşu anlayışıyla çalışmışlardır.

Avrupa'da din-devlet ayrımı benimsenmiş olmakla birlikte, din-devlet ilişkileri ülkeden ülkeye farklılıklar göstermektedir. Bu anlamda Avrupa'da herkesin anladığı tek tip bir laiklik teorisi ve pratiği yoktur.²⁴⁴ Kilise-Devlet ilişkileri üye devletler düzeyinde gerçekleşmekte ve ilişkilerin özelliğini ve kapsamını; üye devletlerin tarihsel ve kültürel yapılarının oluşturduğu biçimler şekillendirmektedir.²⁴⁵

Kilise-Devlet ilişkilerinde üç modelden bahsedilebilir:

1. model kilise ile devletin birbirine bağımlılığına dayanmaktadır. Anayasal monarşinin korunduğu Protestan ülkelerde, özellikle İngiltere, Danimarka, 2000 yılına kadar İsveç'te ve Ortodoks Yunanistan'da olduğu gibi bu yapıda devlet kilisesi modeli mevcuttur.²⁴⁶ Örneğin İngiltere'de Anglo-Saksonlar imtiyazlı konumdadır. Devlet başkanı bu mezhepten olmak zorundadır. Nitekim eski başbakanlardan Tonie Blair, bu nedenden dolayı benimsediği Katolik mezhebine resmi olarak ancak başbakanlığından sonra geçebilmiştir.

2. model Avusturya, İtalya, İspanya, Portekiz ve nüfusunun yarıya yakını Protestan olan Almanya gibi geleneksel olarak Katolik olan ülkelerde geçerlidir. Bu modelde devlet-kilise ayrımı dostane ayrım olarak nitelenebilir. Devlet ile kilise arasında çeşitli alanlarda anlaşmalar vardır. Devlet, kendisini bir inanç sistemiyle özdeşleştirmeyi, dinlerin inanç ve ibadet özgürlüğünü temin eder, çoğu zaman kilise ağırlıklı kuruluşları çeşitli şekillerde finanse eder.

3. model devletin dünyeviliğini vurgulamaya yönelik bir modelin benimsendiği modeldir. Devlet ve kilise arasında katı bir ayrım vardır. Fransa bunun en belirgin örneğidir. Laiklik, bu ülkede devletin din ve mezheplere karşı kesin tarafsızlığını ifade eder. Devlet, dinin kamusal alandaki etkisini sınırlamaya ve kontrol altında tutmaya

²⁴³ Mehmet Emin Köktaş, *a.g.m.*, s. 104.

²⁴⁴ Ahmet Yükleyen, Ahmet T. Kuru, *a.g.e.*, s. 16; Mehmet Emin Köktaş, *a.g.m.*, s. 107.

²⁴⁵ İsmail Hilmi Bilgi, *a.g.e.*, s. 16.

²⁴⁶ Jacques Robert, *Batı'da Din-Devlet ilişkileri*, Çev. İzzet Er, İz Yay., İstanbul 1998, s. 25; İsmail Hilmi Bilgi, *a.g.e.*, s. 16.

özen göstermektedir. Bununla beraber din ve vicdan özgürlüğü ve bireysel dini uygulama, devlet garantisi altındadır.²⁴⁷

Birçok papa sayısız konuşmalarında birleşik bir Avrupa fikrine atıflar yapmış, bu birliğin dini temeller üzerine inşa edilen bir yapı olması gerektiğini belirtmiştir.²⁴⁸ Papa II. Jean Paul'a göre; *Avrupalılar Hıristiyanlığın esaslarını unuttur ya da önemsemezlerse daha büyük sapmalar kültürlerini tehdit edecektir.*²⁴⁹

1970 yılında Vatikan, Avrupa topluluklarıyla ilişki kurmuştur. Bu ilişkilerin geliştirilmesi neticesinde Katolik, Protestan ve Ortodoks kiliseleri Avrupa Birliği'yle ilişkilerini sürdürecektir arabirim ofisleri kurmuşlardır. Görüş alışverişinin kurumsal hale gelmesi adına 1980 Mart ayında Avrupa Toplulukları Piskoposları Komisyonu²⁵⁰ (COMECE) yaşama geçirilmiştir. COMECE'nin amacı, AB politikalarının oluşturulma aşamasında arabirim görevi üstlenmek ve üyeler adına gerekli yakından izlemeyi yapmaktır. AB kurumlarında Katolikliği temsilen *Office Catholique d'Information et d'Initiative Pour l'Europe (OCIPE)* ile *Spiritualites, Cultures et Societe en Europe (ESPACES)* gibi kuruluşlar gösterilebilir. Bunlardan ikincisi Avrupa'nın yapılandırılması yönünde ortaya çıkan konular üzerinde çalışmalara yönelik merkezler oluşturmaktadır. Katolikler gibi Protestanlar veya diğer kiliseler de AB kurumlarıyla ilişkilerini geliştirmek üzere çeşitli kuruluşlar kurmuştur.²⁵¹ Fakat kurulan tüm ofisler, Avrupa'da kiliselerin resmi temsilcisi olarak kabul edilmiş değillerdir.²⁵² Her ne kadar AB'de bu kuruluşların politikada, AB kurumlarında bağlayıcı bir kurumsal yapıları yoksa da yaptıkları çalışmalarla, lobi faaliyetleriyle politikalara etki edebilmektedirler. Nitekim bu yapıların görüşlerini benimsemiş çok sayıda siyasi oluşum vardır.

Elbette ki kilise-devlet ilişkileri sadece, ifade ettiğimiz kanuni çerçeve boyutuyla ele alınamaz. Kilise yetkilileri ve siyasetçiler, AB ülküsünün siyasal ve sosyal bir proje olarak başarılı olabilmesi için her iki tarafın da üzerine düşen görevi yapması gerektiğini

²⁴⁷ Mehmet Emin Köktaş, *a.g.m.*, s. 108; Jacques Robert, *a.g.e.*, s. 23-28. Hamit Er, "AB ve Gelişmiş Ülkelerde Din Eğitimi", *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişi'nin Din Boyutu Sempozyumu*, DİB Yay., Ankara 2003, s. 125.

²⁴⁸ İsmail Hilmi Bilgi, *a.g.e.*, s. 17; Noel Treanor, *a.g.m.*, s. 98-99.

²⁴⁹ Avrupa'nın Hıristiyan köklerine dair kilisenin ve din adamlarının açıklamaları için bkz. Edmond Vandermersch, Jean Weydert, "Katoliklik", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Haz. Jean Bauberot, Çev. Fazlı Arabacı, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003, s. 192.

²⁵⁰ COMECE hakkında kapsamlı bilgi için bkz. İsmail Hilmi Bilgi, *Avrupa Birliği-Din İlişkileri Dini Arabirim Olarak Avrupa Toplulukları Piskoposları Komisyonu (COMECE) Örneği*, Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları Uygulama ve Araştırma Merkezi, Yayınlanmamış Bitirme Tezi, Ankara 2003 ve Noel Treanor, "Kiliseler ile AB Arası ilişkiler", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. I, Ankara 2000.

²⁵¹ Daha geniş bilgi için bkz. Noel Treanor, "Kiliseler ile AB Arası ilişkiler", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. I, Ankara 2000; İsmail Hilmi Bilgi, *a.g.e.*, s. 17.

²⁵² Noel Treanor, *a.g.m.*, s. 98-99.

düşünmektedir. Bundan dolayı Avrupa Topluluğu başkanlarından J. Delors, J. Santer, R. Prodi ve daha pek çoğu, kiliselerle çeşitli görüşmeler yapmış ve ortak kararlar almışlardır. Nitekim R. Prodi; *"kısa bir süre içerisinde Avrupa'ya ruhsal ve ahlaki bir kimlik kazandırılmazsa, projenin başarısız olabileceğini"* belirtmiştir. Prodi dışındaki diğer dönem başkanları da bu minvalde çalışmalar yapmış, buna benzer açıklamalar yapmışlardır. Nitekim 1990'lı yıllarda başlayan bir gelenek neticesinde İleri Araştırmalar Grubu (FSU), Avrupa Topluluğu Piskoposlar Komisyonu Sekreterliği (COMECE) ve Avrupa Kiliseleri Konferansı (CEC), yetkili makamlarla her yıl ikili toplantılar yapmakta, bu toplantılarda AB'nin temel gündem maddeleri konuşulmakta ve kilise yetkilileri burada AB üst düzey yetkilileri ve AP üyeleriyle ilgili konuları değerlendirmektedir. Bu da kiliselerin yetkili makamlarla daimi ve yakın bir diyalog içerisinde olduklarını göstermektedir. Bu ilişkiler, resmi olmayan ama gerçek ve doğrudan bir ilişkiyi ve etkiyi barındıran görüşmelerdir. Bu kiliselerin temel amacı, üye ülkelerde kendi düşünceleri doğrultusunda eleştirel bir kamuoyu oluşturmaktır. Bu toplantıların dışında COMECE ve benzeri kuruluşlar, çeşitli toplantılar yapmakta ve dinlerarası diyalog, sosyal politikalarda dinlerin ortak noktaları, sorunların aşılması ve benzeri konularda kararlar almaktadır.²⁵³

Bugün AB'de kiliseler hala çok saygın kurumlar olup siyaset dahil olmak üzere toplumsal hayatın her alanında önemli görevler ifa etmektedirler. Aynı zamanda devlete bağlı kiliselerde dahi kiliselerin çok etkin bir gücü vardır. Din hanesinin nüfus cüzdanlarından kaldırılmasını tartışan Yunanistan'da kiliseler duruma çok sert bir üslupla müdahale etmiştir. Bu bağlamda kiliselerin etkisi hala devam etmekte ve yeni misyonlar yüklenmektedirler. Ateist Avrupalı bile kendisini mezhebine göre tanımlayabilmektedir. Bu durum Avrupalının kültürel olarak hala Hıristiyanlıkla yoğun bir bağının olduğunu gösteren temel göstergelerdendir. Siyaset sahnesinde de kilise, demokratik hak kullanımının bir uzantısı olarak eleştirilerini rahatlıkla dile getirmektedir.²⁵⁴ Aynı zamanda TV yayınları yönergesi, dini programların reklamlarla bölünmemesi düzenlemesini getirmiştir. Kişisel bilgilerin korunmasıyla ilgili yönerge, kiliselere AB'ye üye ülkelerde kamu yararına kişisel bilgilere ulaşma ve kullanma

²⁵³ Noel Treanor, *a.g.m.*, s. 105-107.

²⁵⁴ Mehmet S. Aydın, *a.g.m.*, s. 14-15. AB ülkelerinde din devlet ilişkileri konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Ahmet Yükleleyen, Ahmet T. Kuru, *a.g.e.*, s. 17-18.

hakkını vermiştir.²⁵⁵ Dikkat edilirse bu düzenleme, alenen din ve kilise menfaati göz önünde tutularak kişisel özgürlük alanını kısıtlayan bir nitelik taşımaktadır.

Genellikle bütün kiliselerin ama özellikle AB'nin kuruluşunda büyük etkisi olduğu söylenen²⁵⁶ Katolik kilisesinin AB'de Hıristiyanlığa yeterince yer verilmediği konusunda şikâyetleri ve memnuniyetsizlikleri vardır. Protestanlar ilk zamanlar bu konularda etkin rol almamış olsalar da gerek kiliseler arası rekabet, gerek medeniyet havzası ve entegrasyon gibi konular üzerinden onlar da bu konuya dahil olmuşlardır. Ortodoksluk ise son genişleme dalgasından önce AB ile ilgili konularla ilgilenme imkan ve vasıtalarına sahip olamamıştır. Son genişleme ise bu durumu önemli oranda değiştirmiş, bu süreçte önemli bir yeri olan Fener Rum Patrikhanesi 1994 yılında AB nezdinde bir büro açmıştır. Bu minvalde patrik, 1994'te Ortodoksluğun AB içinde önemli bir yeri olduğunu vurgulayan bir konuşma yapmıştır.²⁵⁷

Bugün tarihi kiliseler varlıklarını devam ettirseler dahi halk üzerinde dini konulardaki etkisini yitirmeye başlamakta,²⁵⁸ buna paralel olarak kültürel ve sosyal alanda iddia sahibi olmaktadır.

Günümüzde dini tercih, sadece kilise çevresinde şekillenmemektedir. Göçlerle beraber Avrupa'nın bilmediği veya göz kapadığı yeni din formları Avrupa kültürüne dahil olmaktadır.²⁵⁹ Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan Müslümanların varlığı nedeniyle din giderek kamusal alanda etki sahibi olmaktadır. Özellikle 11 Eylül sonrasında hem Müslümanlar arasında hem Hıristiyanlar arasında sembolik düzeyde de olsa belirli bir dindarlaşmanın olduğu tespit edilmiştir. Bu dindarlık biçimi ötekileştirmeyle var olan, sembolik bir dindarlıktır. Nitekim Avrupa'daki en sert laiklik yorumunu benimseyen Fransa'da dahi Fransız başbakanın; *"Teolojik bir Avrupa vizyonu kapanmamalı, pragmatik bir anlayış benimsemeliyiz."*²⁶⁰ demesi, Türkiye'nin üyeliğine dini gerekçelerle karşı olunduğu izlenimi yaratmaktadır.²⁶¹ Hasan Hanefi'nin: *"Batının özü biri dipte, biri görünürde olmak üzere iki katlıdır. Batının kendi derinliklerinde etnik, ben merkezli bir yapı vardır. Hıristiyan merhametinin yerine kişi menfaati daha*

²⁵⁵ Noel Treanor, *a.g.m.*, s. 103.

²⁵⁶ Edmond Vandermersch, Jean Weydert, *a.g.m.*, s. 189.

²⁵⁷ Mehmet S. Aydın, *a.g.m.*, s. 13.

²⁵⁸ Grace Davie, *a.g.m.*, s. 345.

²⁵⁹ Grace Davie, *a.g.m.*, s. 345-346.

²⁶⁰ Jorge Semprun-Dominique de Villepin, *a.g.e.*, s. 157.

²⁶¹ Didier Billion, "Fransa'daki Tartışmalar Endişe Uyandırıyor", *Zaman Gazetesi*, 15.12.2004.

önceliklidir. Görünürde ise bu durum aydınlanma olarak tezahür eder"²⁶² tespiti yersiz değildir.

3.6. Günümüz Avrupa'sında Din ve Toplum

Sosyolojik açıdan Avrupa'nın dininin Hıristiyanlık olduğunu söylersek meseleyi basite indirgemiş oluruz. Avrupa Hıristiyanlığını tek bir bütün olarak düşünmemek gerekir. Avrupa'da Hıristiyanlık, bölgeden bölgeye, kültürden kültüre hem din felsefesi açısından hem de yaşam ve düşünüş açısından büyük farklılıklar arz etmektedir. Nitekim Hıristiyanlık mezhepleri arasında tüm diyalog çalışmalarına rağmen hala birbirlerini anlamamaya dek varan derin ayrılıklar bulunmaktadır. Bir takım ülkelerde dini bağlılıklar daha yoğun olup dini sembollere günlük yaşamın her aşamasında rastlanırken bir takım ülkelerde ise din bireysel ve toplumsal yaşantıda daha az yer tutmaktadır.²⁶³

Bugün itibariyle Avrupa'da karşılaşılan vakıa dini uygulamaların gerilemesi, dini kimliklerin ise güçlenmesidir.²⁶⁴ Fakat ortak bir nitelikten bahsedilemese²⁶⁵ dahi Avrupa'da din-devlet ve toplum ilişkilerinde bazı ortak özelliklerden bahsedilebilir. Öncelikle her ülkede bireysel din özgürlüğünün teminat altına alındığı ve devlet ile dini cemaatin karşılıklı olarak özerk olduğu bilinmektedir.²⁶⁶

Avrupa'da dine inanmama özgürlüğü prensipte tanınmış olsa dahi ülkelerin durumlarına göre inanmama özgürlüğü farklılıklar göstermektedir. Dine hakaret kanunu gibi bazı kanunlarla ifade özgürlüğü sınırlanabilmektedir.²⁶⁷ Kanaatimizce doğru olan da ifade özgürlüğü ile inanca saygı arasındaki dengeyi gözetmek için bu tür düzenlemelerin gerekli olduğudur. Fakat söz konusu ifade özgürlüğünün Avrupa'da yanlış işletildiğini, bu hakkın sadece Avrupalılara ait bir hakmış gibi algılandığını, İslam'a hakaretin ifade özgürlüğü olarak anlaşılır kabul edildiği anlamına gelen uygulamalar, Avrupa'daki durumun ideal boyutlarda olmadığını göstermektedir.

²⁶² Hasan Hanefi, "İslam ve Batılılaşma", *Değişim Sürecinde İslam*, Çev. İlhami Güler, TDV Yay., Ankara 1997, 129.

²⁶³ Samim Akgönül, *a.g.m.*, s. 95.

²⁶⁴ Günter Seufert, "DİTİB'in Almanya Din/Müslümanlık Tartışmalarındaki Yeri", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 328; Kimliğin korunması konusunda farklı bir açılım için bkz. Ömer Yılmaz, "Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kimliğin Korunmasında Tasavvuf Disiplinine Duyulan İhtiyaç", *Tasavvuf Dergisi*, S. 19, Ankara 2007, s. 187-210; http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=20306, 25.12.2007.

²⁶⁵ Ünal Abalı, "Avrupa Birliği Sürecinde İslam Din Derslerinin Pedagojik Boyutu", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 451.

²⁶⁶ Silvio Ferrari, *a.g.m.*, s. 328-330.

²⁶⁷ Jean Bauberot, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Çev. Fazlı Arabacı, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003, s. 334.

Dinin toplum üzerindeki belirleyici etkisi göz önünde bulundurulduğunda Avrupa ülkelerinin büyük bir çoğunluğunda dinin toplum üzerindeki etkisini kabullenmek durumunda kalırız. Yapılan çalışmalarda ateist Avrupalının dahi önemli oranda kendisini Hıristiyan ateist olarak tanımladığını ifade etmiştik. Kaçınılmaz olarak din-devlet ilişkileri laiklik ile ilgili tartışmaları beraberinde getirmektedir.

Din ve devletin birbirinden ayrılması anlamında kullanılan laiklik, bir yandan dinin devlet işlerine karışmamasını prensip olarak kabul ederken, diğer yandan dinlerin de devletten bağımsız olmasını kabul etmektedir. Lakin iki sebepten dolayı bu her zaman tanımlandığı biçimiyle uygulanamamıştır. Her şeyden evvel devlet, toplumla olan münasebeti nedeniyle dinden tamamen bigâne olamamakta, dini alana müdahale edebilmektedir. Bunun yanında dinin toplumla, muamelatla ilgili tasarıları da devlet ile dini karşı karşıya getirebilmektedir. Laikliğin din-devlet işlerinin birbirinden ayrılması şeklinde tanımlanması, uygulamada aynı şeyin var olduğu anlamına gelmemekte, uygulandığı ülkenin kültürü ve dini kurumlar ile yönetim erkinin ilişkisi bağlamında şekillenmektedir. Hal böyle olunca Türkiye gibi kimi ülkelerde laiklik kavram kargaşasına neden olmaktadır. Hâlbuki Avrupa'da laiklik kendisiyle iç barışın sağlandığı, din ile devletin uyumunu belirleyen bir nosyondur. O halde burada düşünülmesi gereken şey, laikliğin ne olduğundan öte ne olmadığını belirlemektir. Öncelikle laiklik bir dinin terk edilmesi ya da ona savaş açılması anlamına gelmez. Bunun yanında din ile devletin ayrılması demek, dinin toplumdaki ayrılması anlamına gelmez.²⁶⁸ Nitekim çeşitli AB üyesi ülkelere bakıldığında laikliğin hiçbir şekilde tanımlandığı biçimle uygulanma imkânı bulmadığı görülecektir. Kimi ülkelerde din adamları devlet memuru olarak kabul edilmekte, kiminde devletin bir resmi kilisesi bulunmakta ve devlet başkanı kiliselere atama yapabilmektedir.²⁶⁹ Batı Avrupa'da dini duygunun derece ve devamlılığı bir ülkeden diğerine farklılıklar göstermektedir.²⁷⁰

Avrupa'nın genelinde dini aidiyet konusunda bir gerileme gözlemlenmekle beraber nedenleri konusunda farklılıklar mevcuttur. Günlük ibadetleri yerine getirme konusunda İtalya hariç tüm ülkelerde düşüş olduğu tespitleri yapılmaktadır.²⁷¹ Aynı zamanda gençlerde yaşlılara oranla dini duygunun oranları önemli oranlarda

²⁶⁸ Fazlı Arabacı, "AB Ülkelerinde Din-Devlet ilişkileri ve Türkiye", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Haz. Jean Bauberot, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003, s. 11-13.

²⁶⁹ Fazlı Arabacı, *a.g.m.*, s. 16.

²⁷⁰ Yves Lambert, "Dinî Rejimler ve Dinî Duygunun Durumu", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Haz. Jean Bauberot, Çev. Fazlı Arabacı, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003, s. 293.

²⁷¹ Daha geniş bilgi ve oranlar için bkz. Yves Lambert, *a.g.m.*, s. 301-326.

düşmekte²⁷² fakat öteki'yle olan ilişkide Hıristiyan kimliği ön plana çıkmaktadır. Bu cümleden olarak Avrupa'yla ilgili üç temel tespitten bahsedilebilir. Kültürel geleneklerin farklılığı, dinlerin karşılıklı ağırlıklarının kaybolması, dini ferdiyetçiliğin gelişmesi ve dini farklılıklar.²⁷³

Günümüz Avrupa'sında din –toplum ilişkileri hakkında fikir sahibi olabilmek için başlıca Avrupa ülkelerindeki durumu daha yakından ele almak önem arz etmektedir.

3.6.1. İngiltere

Seküler bir gelenek süren İngiltere, devlet ve dinin birbirine karışmadığı bir sistem oluşturmuştur. Birbirinden özerk alanlar inşa edilmiştir. Bu minvalde bireyin ve toplumun din özgürlüğü, devlete karşı korunduğu gibi devletin de seküler kalması ve seküler bir yapıyla işler olması sağlanmıştır.²⁷⁴

Bununla beraber İngiltere'de Anglikan kilisesi resmi niteliğe sahiptir. Taç giyme töreni dini bir törendir ve tacı başpiskopos giydirir. Protokolde başpiskopos kralın en önemli yakınlarından sonra gelir. Parlamenterler görevlerine dua ile başlar ve parlamentoda kilisenin temsilcisi bulunur. 24 Anglikan piskoposu Lordlar Kamarası'nın üyesidir. Kilise harcamaları devlet tarafından karşılanır ve kilise vergiden muaftır. Kilisenin sayısız okulu vardır. Devlet okullarında da aksine bir talep olmadığı sürece din eğitimi verilmektedir.²⁷⁵ Bu dersi almamak için dilekçe vermek gerekmekte bu da uygulamada birçok bürokratik engeli beraberinde getirmektedir.²⁷⁶

1988 yasası ile birlikte İngiltere'de Hıristiyanlık dışındaki dinler de fenomenolojik bir metotla okullarda ders olarak okutulmakta, dinlerin doğruluğu ve yanlışlığına dair herhangi bir yorum yapılmamaktadır.²⁷⁷

Kilise okullarında din eğitimi, bir mezhebin görüşlerini aktarır nitelikte ve düzensiz bir yapıda sürdürülürken 1944'te ve 1988'de çıkarılan yasalarla çoğulcu ve devlet kontrolünde bir eğitim politikası belirlenmiştir.

Okullarda toplu ibadet uygulaması Türkiye ve birçok Avrupa ülkesinde yokken, 1944 yasası herhangi bir mezhebin görüşünü belirtmeyecek şekilde toplu ibadeti ve

²⁷² Yves Lambert, *a.g.m.*, s. 302.

²⁷³ Jean Bauberot, *a.g.e.*, s. 335-336.

²⁷⁴ Ahmet Ünal, *a.g.m.*, s. 38.

²⁷⁵ Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *Sivil Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, TESEV Yay., İstanbul 2004, s. 361; Fazlı Arabacı, *a.g.m.*, s. 16-17.

²⁷⁶ Bülent Şenay, *a.g.m.*, s. 409.

²⁷⁷ Recep Kaymakcan, "İkinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere Okullarında Din Eğitimi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 1996, s. 224.

sabah derslerine dua ile başlamayı zorunlu kılmıştır. Fakat başvuru halinde öğrenci bundan muaf tutulmaktadır. Öğretmenler de istemediğinde ibadet yaptırmaya ve yapmaya zorlanamaz.

İngiltere’de, okul yaşındaki gençlerle yapılan mülakatlardan anlaşılmaktadır ki dinden mutlak bir uzaklaşma ve Hıristiyanlığın tek din olmadığına dair çoğulcu bir anlayış yaygınlık kazanmaktadır.²⁷⁸

3.6.2. Almanya

Türkiye tarafından en yakında tanınan Avrupa ülkesi Almanya’dır. Bunun en önemli iki nedeni, Almanya’da yaşayan Türk vatandaşlarının çokluğu ile Osmanlı dönemine dayanan tarihi dostluk ilişkileridir.²⁷⁹

Almanya’da iki mezhepli, iki kilise egemenliğinde imtiyazlı bir kilise-devlet ortaklığı vardır. Örneğin devlet, kilise için vergi toplamakta, kilise de bu vergilerle din hizmeti, hayır hizmetleri, sağlık, eğitim hatta bankacılık hizmeti sunmaktadır.²⁸⁰ Devlet ve kilise arasında devlet hukuku ve yönetim alanında kesin bir ayrışma varken, hizmetler konusunda kiliseler sorumluluk almakta, bir iş paylaşımı görülmektedir. Bu minvalde sekülerleşen Alman insanı, dini kimliklerinin zayıflaması neticesinde kiliseden uzaklaşmakta, ama kilisenin yeni misyonuyla günlük yaşamın çeşitli kademelerinde yine kilise ile dolaylı bir ilişki içerisine girmektedir. Hatta Almanya’da kiliseye doğrudan veya dolaylı yollardan bağlı ticari kuruluşlarda çalışan Almanların sayısının 1 milyon civarında olduğu söylenmektedir.²⁸¹ Bunun için Türkiye’nin AB üyeliği konusunda ateist bir Alman dahi kilisenin görüşü dışında bir görüşe sahip olmayabilmektedir.²⁸²

Alman anayasası, herhangi bir kilise veya dine referansta bulunmaz. Tüm dinler anayasa karşısında eşit muameleye tabidir. Almanya’nın resmi bir dini ve kilisesi yoktur. Almanya’da bağımsız olan eyaletler din-devlet arasında ilişkileri düzenlemekte yetkilidir. Federal Almanya Anayasası’nın 4. maddesi çok açık bir şekilde din

²⁷⁸ Fazlı Arabacı, “Avrupa’da Türk İslam Kültürünün Muhafazası ve Entegrasyon Sorunu (Fransa Örneği)”, *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. II, Ankara 2000, s. 449; Recep Kaymakcan, *a.g.m.*, s. 226-239; Hamit Er, *a.g.m.*, s. 127-129; Şakir Gözütok, *a.g.m.*, s. 110.

²⁷⁹ Ahmet Yükleven, Ahmet T. Kuru, *a.g.e.*, s. 29.

²⁸⁰ Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 348-349.

²⁸¹ Diyanet İşleri Başkanlığı Dış İlişkiler Daire Başkanı Prof. Dr. Ali Dere’yle 05.03.2008’de Diyanet hizmet binasında yapılan mülakat.

²⁸² Ahmet Ünalın, *a.g.m.*, s. 38-39.

özgürlüğüne atıfta bulunur. Bu madde inanma/inanmama, inancını yaşama ve ifade etme özgürlüğünü kapsar.²⁸³

Devlet laik olarak kabul edilse dahi, din-devlet ilişkileri devam etmektedir. Bu bağlamda anayasa'da anayasanın; *"Tanrı ve insanlar indinde sorumluluk bilinciyle hazırlandığı"* açıkça belirtilmektedir. Başbakanın göreve başlama yemini *"Tanrı bana yardım etsin"*le bitmektedir. Temel anayasa, kiliselere, dernek ve kamu hukuku birliği olarak oluşma imkânı tanımaktadır. Kiliseler ibadet mekânlarını serbestçe örgütleyip birleştirebilirler.²⁸⁴ Din eğitimi, anayasal hakka dayalı olarak verilen bir derstir. Din eğitimi müfredatını kiliseler belirler.²⁸⁵ Devlet sadece anayasaya uygunluğunu denetlemekten sorumludur. Katoliklik, Protestanlık gibi mezheplerin eğitimde ağırlıkları bulunmakla beraber, diğer dinler de genel eğitim sistemi içinde din eğitimi alabilme imkânı bulabilmektedir.²⁸⁶ Lakin İslam din dersi almak için dilekçe vermek gerekirken, Hıristiyanlık dersi almamak için dilekçe verilmek zorundadır. Bu da uygulamadaki Hıristiyanlık taraftarı eğilimi göstermektedir.²⁸⁷

Büyük kiliseler çok sayıda okula sahiptir. Din dersi okullarda okunan standart bir derstir. Devletin denetim yetkisi saklı kalmak koşuluyla din eğitimi cemaatlerin belirledikleri prensipler çerçevesinde çözülür. Çok sayıda devlet üniversitesinde bazı mezheplerin inanışlarına göre eğitim veren İlahiyat Fakülteleri bulunmaktadır.²⁸⁸

Din eğitimi almak için çocuklarda herhangi bir yaş sınırlaması yoktur. 12 yaşına kadar çocuğun din eğitimi alması ebeveyninin kararına bağlıdır. 12-14 yaş aralığında ebeveyn yetkilidir ama çocuğun arzusu dışında din eğitimi veremezler. 14 yaşından sonra ise din eğitimi alıp almamakta çocuk kendi başına karar verir.²⁸⁹

Almanya'da dini gruplarla ilgili düzenlemelerle ilgili ise çok kapsamlı bir kanuni düzenleme yoktur. Bununla beraber vergi kanununda kiliselerin vergi muafiyeti, eğitim

²⁸³ Gerhard Robbers, *"Almanya"*, AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi, İSAM, İstanbul 2006, s. 347, 352; Mehmet Emin Köktaş, *a.g.m.*, s. 109.

²⁸⁴ Eyaletlere göre çeşitli farklılıklar olsa da genel durum özgürlüktür.

²⁸⁵ Şakir Gözütok, *a.g.m.*, s. 108-109; Hamit Er, *a.g.m.*, s. 125-126; Gerhard Robbers, *a.g.m.*, s. 365.

²⁸⁶ Hamit Er, *a.y.*; Gerhard Robbers, *a.y.*

²⁸⁷ Almanya'da din derslerinin verilme modelleri ile ilgili bilgi için bkz. Talip Karakaya, *"Avrupa Birliği ve Çağdaş Din Anlayışı"*, *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişinin Din Boyutu Sempozyumu*, DİB Yay., Ankara 2003.

²⁸⁸ Fazlı Arabacı, *"AB Ülkelerinde Din-Devlet ilişkileri ve Türkiye"*, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Haz. Jean Bauberot, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003, s. 19-22; Gerhard Robbers, *a.g.m.*, s. 355-356.

²⁸⁹ Gerhard Robbers, *a.g.m.*, s. 375.

kanununda din okullarının durumu gibi konulara değinilmektedir. Devletin kiliseler ve çeşitli dini, felsefi gruplarla çok sayıda anlaşması bulunmaktadır.²⁹⁰

Alman yasaları laiklikle ilgili bir kavrama işaret etmez, böyle bir kavram kullanılmaz. Bunun yerine devletle dini cemaatler arasındaki ilişkiyi belirleyen temel kavram, tarafsızlıktır. Bu kavram devletin herhangi bir dini grupla özdeşleşmemesi şeklinde yorumlanır.²⁹¹

Birçok dini aktivite doğrudan veya dolaylı yoldan devlet tarafından finanse edilir. Aynı zamanda kiliselerin finansmanını sağlayan bir kilise vergisi bulunmaktadır. Din hizmeti yürüten personel, kilise tarafından atanır ve ücretleri kilise tarafından ödenir. Devlet okullarındaki öğretmenler ise dini kurumların onayını almak suretiyle devlet tarafından atanır. Ordudaki din görevlileri ile ilahiyat fakültelerinin hocaları konusunda da aynı kıstas geçerlidir. Dini kurumlar parlamentoda temsil edilmezler ama dini topluluk üyeleri siyasal bir görev için aday olabilir. Devletin bu konuda herhangi bir kısıtlama yetkisi yoktur. Devlet aynı zamanda Müslüman, Yahudi ve Hindular gibi dini azınlıkların okullarına fon sağlamaktadır.²⁹²

İslam din dersleri Almanya'da anayasal açıdan tartışılmaktadır. İslam hukukunda bulunan mirasta kadın-erkeğe ayrılan payın farklılığı, ceza hukuku (hadler) ve dinden çıkanın durumu gibi bazı konuların Alman anayasasına uygun olmadığı ileri sürülerek İslam din derslerine menfi bir bakış açısı geliştirilmiştir. Bu nedenden dolayı birçok eyalette İslam din dersleri, normal eğitim programı içinde²⁹³ yer almamaktadır.²⁹⁴

Almanya'daki Katolik ve Protestan kilise sayısı oldukça fazladır. 1994 rakamlarına göre Protestan kiliselerine bağlı 75 bin bina bulunmaktadır ve 21 bin tanesi kilisedir. Katolik kilise sayısı ise 24.500'dür.²⁹⁵ Bu rakamlar Diyanet'e bağlı camilerle kıyaslandığında oldukça fazla olduğu ortaya çıkacaktır. Zira günlük 5 vakit rutin ibadet vakitleri olan bir dinin ibadet mekânlarının sayısı 60-70 bin civarındayken, daha çok haftalık ibadetlerde ve çeşitli ritüellerde kullanılan ibadethanelerin sayısının bu civarlarda olması sayının fazlalığını göstermektedir.

²⁹⁰ Gerhard Robbers, *a.g.m.*, s. 350-351.

²⁹¹ Gerhard Robbers, *a.y.*

²⁹² Gerhard Robbers, *a.g.m.*, s. 358-364.

²⁹³ 1993 yılı ve daha öncesine dair bulgulardan tespit edilen bu düzenlemeler sonraki tarihlerde değişmiş olabilir.

²⁹⁴ Nevzat Yaşar Aşıkoğlu, *Almanya'da Temel Eğitimdeki Türk Çocuklarının Din Eğitimi*, TDV Yay., Ankara 1993, 138.

²⁹⁵ Gerhard Robbers, *a.g.m.*, s. 373.

Batı Avrupa’da ve Almanya’da İslam, onlarca yıl önce kamuyu ilgilendiren bir konu olmamasına ve Türkçe de egzotik yabancı bir dil olarak görülmesine rağmen, bugün Almanya’nın her büyük şehrinde birçok cami vardır. Türkçe de Almanca’dan sonra konuşulan ikinci büyük dil olmuştur.²⁹⁶ Almanya’da Diğer dinler resmen tanınmadığı gibi, İslam da resmen tanınmaz. Bununla beraber Müslümanların dernek vb. organizasyonlar altında temsil edilmesi mümkündür. Müslümanların yaşadığı temel problemler göçmenlikle beraber gelen ve kültürel temelli problemler ve temsil ile ilgili problemlerdir.²⁹⁷ Bununla beraber Avrupa’nın tamamında artan İslamofobi Almanya’da da etkilerini göstermektedir.²⁹⁸ Bunun zihinlerdeki en canlı örneği geçtiğimiz aylarda yaşanan kundaklama neticesinde Türk vatandaşlarının ölümüdür. Resmi olarak doğrulanmasa da Almanya’da sık sık yaşanan yangınlar ve yanan bölgelerin hemen yakınında bulunan yabancı düşmanlığı barındıran bazı işaretler/yazılar, bu yangın olaylarının kundaklama olabileceğini göstermektedir. Üstelik böyle değilse dahi Alman resmi makamlarının bu konudaki gevşekliği akıllarda soru işaretleri oluşturmaktadır.

Yapılan araştırmalar gösteriyor ki Alman medyasında İslam daha çok olumsuz yönleriyle yer bulabilmekte²⁹⁹ bu da birçok uyum problemine yol açabilmektedir. Almanya’da siyasetten sanata birçok alanda göçmen Türk vatandaşlarının aktif bir şekilde bulunması Almanların, Türklerin ve Müslümanların entegrasyonuna dair fikirlerinin yanlışlığını ortaya koymaktadır.³⁰⁰

Müslümanlar, rahatlıkla ibadet mekânları açmamakta, bir takım sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Müslümanların ibadet mekânına sahip olması konusundaki en büyük engel, bölge halkının olumsuz yaklaşımıdır. Müslümanlar hakkında yeterli bilgi sahibi olmayan bölge halkı, Müslümanların ibadet mekânı kuracaklarını öğrendikleri andan itibaren, her türlü hukuki ve maddi imkânı seferber edip buna engel olmaya çalışmaktadır. Bu engellemeye çoğu yerde medya, yerel basın, mahalli idareciler ve politikacılar da destek vermektedir. Medyada ve sokakta yabancılara hoşgörü ve

²⁹⁶ Peter Graf, “Kültürler Arası Diyalogda Yeni Bir Anlayış İçin Bir Şans Olarak Dinlerin Farklılığı”, *Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne Girişi’nin Din Boyutu Sempozyumu*, DİB Yay., Ankara 2003, s. 45.

²⁹⁷ Gerhard Robbers, *a.g.m.*, s. 367.

²⁹⁸ Ahmet Yükleyen, Ahmet T. Kuru, *a.g.e.*, s. 32.

²⁹⁹ İsmail H. Yavuzcan, “Almanya’da İslamofobi”, *Batı Dünyasında İslamofobi ve Anti-İslamizm*, Edisyon: Kadir Canatan, Özcan Hıdır, EskiYeni Yay., Ankara 2007, s. 319.

³⁰⁰ Ayhan Kaya-Ferhat Kentel, *a.g.e.*, s. 98.

tahammül giderek azalmakta ve yeni ırkçılık, kimlik ve din farklılığı üzerinden yükselmektedir.³⁰¹

Müslümanların cami talepleri genelde şu gerekçelerle olumsuz karşılanmaktadır; İslam ve Müslümanların demokrasi için tehlike olduğu inancı, Müslüman ülkelerde Hıristiyanların yasal haklarının Avrupa'ya göre daha sınırlı olması, camilerin bölgenin yoğunluğunu arttırıp huzuru bozacağı endişesi, ezanın huzur bozacağı endişesi, Müslümanlara dair korkular, camilerin Avrupa toplum ve kültürünü dejenere edeceği endişesi, camilerin Hıristiyan mabetlerine engel olacağı endişesi, Müslümanların camilerle beraber gettolaşacağı endişesi...³⁰²

İçişleri Bakanı Wolfgang Schäuble'm de katıldığı 2006'da Berlin'de kurulan İslam Konferansı toplantısında, uzun vadede bazı gelişmelerin sağlanabileceği ortaya konmuştur. Belirlenen programda Ana amaç ise İslam'a Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi dinlerle eşit bir statü kazandırmaktır. Bu süreç, Almanya'daki 3,5 milyon Müslüman ile Alman devleti arasında yeni bir anlaşma yapmayı öngörmektedir.³⁰³

3.6.3. Fransa

Fransa'da din-devlet ilişkileri Fransız İhtilali (1789) ile 1905 devlet-kilise arasındaki ayrıma kadar önemli gelgitler yaşamıştır. Fransa'da devletin resmi ve ayrıcalıklı bir dini yoktur ve herhangi bir dine atıfta bulunulmaz. Bunun yanında yoğun nüfusuna paralel olarak Katolikliğin ağırlıklı bir etkisi ise hissedilmektedir.³⁰⁴

Fransa, tarihi boyunca din konusunda üç süreç yaşamıştır: devlet dini denemeleri, inkılâpçı denemeler, konkordatoya (anlaşma) göre mezheplerin tanınması.³⁰⁵ Devlet ile kilisenin birbirinden ayrılmasına ilişkin dünyadaki en katı yaklaşımlardan biri Fransa'nındır. Bazı farklılıklar göz ardı edilmemekle birlikte, Türk ve Fransız laiklikleri arasında ilgi çekici benzerlikler vardır.³⁰⁶

Din ve dini kurumların işlerliği dini alanla sınırlandırılmış, din kamusal alandan elden geldiğince el çektirilmiş, ancak özel alanda yer bulmasına izin verilmiştir.³⁰⁷

³⁰¹ Şermin Tekinalp, "Küreselleşen Dünyanın Bunalımı: Çokkültürlülük", Journal of İstanbul Kültür University, İstanbul 2005, S. 1., s. 79.

³⁰² Hüseyin Kurt, "Almanya Örneği'nde İbadet Amaçlı Mekanların Sorunları", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 197-198.

³⁰³ European Stability Initiative (ESI), *Büyük Koalisyon Yönetiminde Almanya'daki Türkiye Tartışması*, s. 4, (www.esiweb.org, 17.12.2007.)

³⁰⁴ Fazlı Arabacı, *a.g.m.*, s. 19-26; Ahmet Yükleyen, Ahmet T. Kuru, *a.g.e.*, s. 21.

³⁰⁵ Jacques Robert, *a.g.e.*, s. 40-41.

³⁰⁶ WRR, *a.g.e.*, s. 59.

³⁰⁷ Ahmet Ünalın, *a.g.m.*, s. 38.

Fransa anayasasında dinle ilgili metinler oldukça azdır. 1958 anayasasının birinci maddesi, insan hakları ve vatandaşlık bildirgesinin 10. maddesi ve 1946 anayasasının giriş bölümü, inanç ve ifade özgürlüğünü ifade eder. Laiklik, anayasa tarafından tanımlanmasa da bazı hukuki metinlerin incelenmesiyle belli bir ana çerçeve ortaya çıkar.³⁰⁸ Bununla beraber devlet, din adamı ihtiyacını görmezden gelmeyip liselerde, hastanelerde, hapisanelerde ve orduda din adamı ve ibadet mekânı bulundurulmasına izin vermekte ve bunu organize etmektedir.³⁰⁹

Devlet okullarında din eğitimi verilmez. Bunun yerine din eğitimi almak isteyenler için, Pazar günlerinin haricinde başka bir gün de okullar kapalıdır ve isteyen ebeveynler bu günde, okul dışında çocuklarına din eğitimi aldırabilir. Orta dereceli okullarda, küçük bir kilisenin (şapel) kurulması ebeveynlerin başvurusuna bağlı olarak gerçekleştirilebilir. Dini grupların denetlenmesi için iki idari birim vardır. Kiliseler, ibadethaneler ve din adamları, devlet tarafından finanse edilmez ve kendilerine devletçe herhangi bir maaş ödenmez.³¹⁰ Buna rağmen yukarıda da ifade ettiğimiz gibi çeşitli kamu hizmetlerinde (hastane ve hapisanelerdeki din hizmetleri gibi) belli oranlarda destekler de söz konusudur.

Fransa'da Katolik esaslara göre eğitim veren altı ilahiyat fakültesi vardır.³¹¹

Dini kurumların temel gelirleri üyelerin bağışlarıdır. Parlamentoda din adamları için ayrılmış bir koltuk olmadığı gibi, din adamlarının ayrıcalıklı bir konumları da yoktur. Devlet gerekli şartları taşıması halinde dini azınlıkların okullarına çeşitli fonlar sağlayabilir. Diğer dinler resmen tanınmadığı gibi İslam da tanınmaz. Din derslerine katılmak isteyen çocuklar için belli bir yaş ve zaman sınırlaması yoktur. Din görevlileri sosyal güvenlik sisteminden faydalanırlar.³¹²

Kolonilerinin büyük kısmı Müslüman ülkelerden oluşan Fransa için İslam yeni bir olgu olmasa dahi³¹³ İslamiyet'in Fransa'da gelişmesi II. Dünya Savaşı'ndan sonra olmuştur. Müslümanlar, bugün 4-5 milyonluk nüfusları ile genel nüfus içindeki % 6'lık oranları ile Yahudi ve Protestanlardan beş altı kat çoğunluklarıyla önemli bir azınlığı oluşturmaktadır. Fransa'da Müslümanlar diğer din mensupları gibi

³⁰⁸ Francis Messner, "Fransa", *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, İSAM, İstanbul 2006, s. 409-411.

³⁰⁹ Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 349-350; Fazlı Arabacı, *a.g.m.*, s. 30-31.

³¹⁰ Mehmet Emin Köktaş, *a.g.m.*, s. 110.

³¹¹ Şakir Gözütok, *a.g.m.*, s. 110.

³¹² Olivier Carre, Muhsine el-Ahmedî, "Müslümanlar", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Haz. Jean Bauberot, Çev. Fazlı Arabacı, *Ufuk Kitapları*, İstanbul 2003, s. 231; Francis Messner, *a.g.m.*, s. 415-432.

³¹³ Ahmet Yükleyen, Ahmet T. Kuru, *a.g.e.*, s. 22.

örgütlenememişlerdir. Bunda mezhepsel ayrımın diğer dinlere benzememesi ile yerleşmeyi düşünenler ile dönüşü düşünenler arasındaki belirgin görüş farklılığının etkisi büyüktür. Fransa'da 1992 yılı verilerine göre 700 civarında dernek bulunmaktadır. Bu dernekleri bünyesinde barındıran uluslararası üst örgütler de bulunmaktadır. Dernek ve camilerin açılması yönünde yasal bir engel olmamasına rağmen, yerel yöneticilerden ve bölge halkından kaynaklanan çeşitli sorunlarla da karşılaşmaktadır. 2004 rakamlarına göre Fransa'da, 1.685 cami bulunmaktadır. Bunlardan en büyük 20 tanesi 1.000'den fazla, 54 tanesi ise 500-1.000 kişilik kapasiteye sahiptir. Fransa'da 4-5 milyon Müslüman olduğu ve 3 milyon Müslüman'ın yaşadığı Almanya'da 2.500 cami bulunduğu göz önüne alınırsa Fransa'daki Müslümanların cami konusundaki sorunları daha net ortaya çıkar.³¹⁴

İslam bazı kanallarda, çeşitli programlarla mutad olarak anlatılmaktayken bu, Hıristiyanlık mezheplerinin medyayı kullanabilme özgürlükleri kadar geniş bir özgürlük değildir. Diyanetin sınırlı imkânları ve mevcut personelin yetersizliği Fransa'daki dini yapının, kökü Türkiye'de olan gruplar tarafından doldurulmasına neden olmaktadır. Bu gruplar bir yandan yanlış bir algı da barındırabilecek bir İslami yaklaşım ortaya koyabiliyorken, diğer yandan çok başlılığa yol açarak elde edilen imkânların kaçırlmasına neden olabilmektedirler.³¹⁵

3.6.4. İtalya

Avrupa'da dini motif ve kurumların en yoğun olduğu ülke İtalya'dır.³¹⁶ Bunun en büyük nedeni ise Vatikan'dır. 1948 tarihli İtalyan Anayasası; dini özgürlüğü, bireysel ve kurumsal din özgürlüğü olarak ikiye ayırır. Anayasanın 19. maddesi, herkesin din özgürlüğüyle ilgilidir. Din konusundaki tek kısıtlama ise dini ritüellerin toplumsal ahlaka aykırı olmamasıdır. Anayasanın 20. maddesi, kamusal din özgürlüğü konusundadır. Anayasanın 7. maddesi, devlet ile Katolik kilisesi arasındaki ilişkinin sınırlarını çizen maddedir. Bu maddeyle devlet ve kilise karşılıklı olarak bağımsız ve kendi alanlarında özgür yapılar olarak kabul edilmiştir. Anayasanın 8. maddesi ise dini çoğulculukla ilgilidir ve Katolikliği zikretmeksizin tüm dinlere eşit haklar tanıyan bir mahiyet taşır.

³¹⁴ Ahmet Yükleyen, Ahmet T. Kuru, *a.g.e.*, s. 23.

³¹⁵ Fazlı Arabacı, "Fransa'da Müslüman Toplumunun Örgütlenmesi ve Türk İslam Kimliğini Korumada Cami ve Derneklerin Fonksiyonu", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 33, S. 3, Ankara 1997, s. 89-95; Fazlı Arabacı, "Avrupa'da Türk İslam Kültürünün Muhafazası ve Entegrasyon Sorunu (Fransa Örneği)", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. II, Ankara 2000, s. 451.

³¹⁶ Hamit Er, *a.g.m.*, s. 130.

İtalya anayasası devlet ile dini kurumlar arasında anlaşmayı öngören bir yapıdadır. Lakin burada sorun olan şey, İslam gibi hiyerarşik bir yapısı olmayan dinlerin devlet nezdinde temsilidir.³¹⁷

İtalya'da devlet ile kilise arasındaki ilişkiler yapılan konkordato/anlaşma çerçevesinde yürütülmektedir.³¹⁸

Dini topluluklar devlet tarafından tanınan veya tanınmayan dernekler kurabilirler.

İtalya'da din-devlet ilişkisi bakımından üç dereceli bir ilişkiden bahsedilebilir. Birinci derecede Katolik kilisesi gelmektedir ve kamu hukuku tüzel kişiliğine sahiptir. İkinci sırada Yahudi, Evangelik-Luteryan kilise, Baptisler, Adventisler gelir. Bunlar devlet tarafından tanınan tüzel kişiliğe sahiptir. Üçüncü sırada Müslümanlar ve Yehova Şahitleri gelmektedir.³¹⁹

İtalya'da ne anayasa ne de kanunlar, laiklik ilkesine herhangi bir tanım getirir. Fakat bazı kanunlardan hareketle laiklik hakkında çeşitli yorumlar, çıkarımlar yapılabilir. Anayasa mahkemesinin bazı maddelerinden hareketle İtalyan laikliğinin, dini sosyal alandan kaldırmak gibi bir yapısının olmadığı anlaşılmaktadır. Anayasada zikredilen tek dini grup, Katoliklerdir. İtalya laikliği, "*vaftizli laiklik*" veya "*makul laiklik*" olarak tanımlanır. Katolikler siyaset üzerine oldukça etkindirler.³²⁰

Sadece dini yapısıyla değil, kültürel unsurlarla da Katolikliğin İtalya üzerindeki etkisi çok belirgindir. Katoliklik, anaokuldan liseye kadar devlet okullarında okunan bir derstir. Öğretmenlerin atamasını piskopos yapar, maaşları devlet tarafından ödenir. Katoliklik dersi isteğe bağlı okunan bir derstir. Bu dersi almak istemeyenler başvurdukları takdirde muaf tutulurlar. Katoliklik dışındaki inançların öğretilmesi, o dinin İtalya yetkili makamlarınca tanınıp tanınmadığına bağlı olarak değişir. Tanınmayan bir inanca mensup kitlenin sayısı az olduğu için dini uygulamalarına verilen izin, belli ritüellerle sınırlıdır ve uygulamada çeşitli sıkıntılarla karşılaşmaktadır. Bu bağlamda örneğin İslam dininin öğretilmesi için, eğer o bölgede bu eğitimin sağlanabileceği bir ibadethane yoksa okul sınıfları kullanılır. Pratikte ise Müslümanların bu uygulamadan hemen hemen hiç faydalanmadıkları görülür.³²¹

Din konusunda yetkili merci bakanlar kuruludur. Fakat din işlerinin günlük hayattaki uygulaması İçişleri Bakanlığı'nın sorumluluğundadır. Dini kurumlar devletçe

³¹⁷ Alessandro Ferrari, "İtalya", *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, İSAM, İstanbul 2006, s. 489-493.

³¹⁸ Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 355-356; Hamit Er, *a.y.*

³¹⁹ Mehmet Emin Köktaş, *a.g.m.*, s. 109.

³²⁰ Alessandro Ferrari, *a.g.m.*, s. 496-499.

³²¹ Alessandro Ferrari, *a.g.m.*, s. 499-501.

doğrudan veya dolaylı yollardan finanse edilirler. Parlamentoda yasal bir konumları olmamasına rağmen, dini kurumların toplum ve siyaset üzerindeki etkinlikleri oldukça fazladır. Katolik cemaatine bağlı okulların sayısı 10 bini, öğrenci sayısı ise 700 bini bulur.³²²

İtalya'da İslam resmen tanınmış bir din değildir. İtalya İslam kültür Merkezi (Roma) 1974 yılından beri İslam'ın temsilcisi ve bu düzlemde tanınan tek kurum olarak kabul edilir. Müslüman nüfusun sayısı 900 bin civarındadır ve genel nüfusa oranları % 1,5'tur. Göçmenlerden oluşan bu kitle, ekonomik problemleri olan ve entegrasyon konusunda sıkıntı yaşayan bir nüfusu meydana getirir. Aynı zamanda kamuoyunun önünde kendilerini doğrudan tanıtmaya, ifade etme ve aktivitelere katılma konusunda eksiklikleri mevcuttur.³²³ Bu durum Avrupa'da sıkça karşılaşılan ötekileştirme ve yabancılara karşı dışlayıcı tavrın neticesinde oluşmuştur.

Din eğitimi için yaş ve zaman sınırlaması yoktur. Din görevlilerinin tümü sosyal güvenlik kapsamındadır.³²⁴

3.6.5. Hollanda

Hollanda'da Kilise-devlet ayrımı ilk defa 1796 yılında kabul edilmiştir. Buna rağmen kilise-devlet ayrımı hiçbir zaman herhangi bir hukuki metinde yer almamıştır. Hollanda, çoğulcu bir ülke olsa dahi Hıristiyanlığın, yaygınlığı nedeniyle baskınlığı hissedilmektedir. Hollanda kraliyet ailesi Protestan'dır ama laik değerlere sahip oldukları ifade edilmektedir. Dini çoğulculuk ve çok kültürlülük kabul edilmiş durumdadır.³²⁵

Hollanda sisteminin belirgin özelliklerinden biri de dinin kendisini farklı alanlarda geliştirip kökleştirmesinin mümkün olmasıdır. Kilisenin hiçbir AB ülkesinde olmadığı kadar sosyal alanda etkinliği söz konusudur.³²⁶ Hollanda'da kilise ile devlet ayrılmış olsa dahi kilise, dini ve sosyal alanda ifa ettiği sorumluluklar nedeniyle devletten destek almaktadır. Hollanda sisteminin diğer bir özelliği de inanç eksenli politik teşebbüslerin varlığına imkân tanınmasıdır. Güçlü bir Hıristiyan demokrat partinin yanı sıra irili ufaklı

³²² Alessandro Ferrari, *a.g.m.*, s. 502-509.

³²³ Alessandro Ferrari, *a.g.m.*, s. 512-513.

³²⁴ Alessandro Ferrari, *a.g.m.*, s. 514-515.

³²⁵ Hasan Köni, *a.g.m.*, s. 95; Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 352; Ahmet Yükleyen, Ahmet T. Kuru, *a.g.e.*, s. 44.

³²⁶ Saphie van Bijsterveld, "Hollanda", *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, İSAM, İstanbul 2006, s. 435-436; Fazlı Arabacı, "AB Ülkelerinde Din-Devlet ilişkileri ve Türkiye", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Haz. Jean Bauberot, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003, s. 23.

birçok dini parti bulunmaktadır. Anayasada kilise-devlet ilişkilerini belirleyen belli bir model olmasa dahi inanç, ifade ve inandığını yaşama özgürlüğü teminat altındadır.³²⁷

Kiliseler siyasi partilere, sendikalara, yardım kuruluşlarına, hastanelere, basım evlerine, radyo/gazete ve televizyonlara, eğitim kurumlarına ve üniversitelere sahiptir.³²⁸

Anayasa kiliselerden bahsetmez. Devletin kurumsal dini yapılanmalarla ilgili hukuki atıfları yok denecek kadar azdır. Devlet ile kilise birbirinden kurumsal olarak bağımsızdır ve devlet teolojik tartışmalara taraf olmaz. Dini işlerle ilgilenen herhangi bir bakanlık yoktur. Fakat bakanlıklar, kendi alanlarına giren konuları düzenlemek için çeşitli birimler kurmuştur. Müslümanlar, kendi kurumlarını oluşturmakta çeşitli zorluklar yaşamaktadır. Bunun ana nedeni Müslümanlarla Hollanda toplumunun vakit alan uyumudur.³²⁹ Hollanda'da var olan gelişmeler ışığında, entegrasyon alanını gün geçtikçe daha fazla genişletmek isteyen bir kanat gelişmektedir. Fakat göçmenler hâlihazırda bu sürecin öznesi olmaktan çok "beyaz adamın" araştırdığı "nesnesi" konumundadırlar.³³⁰ Hollanda'da çeşitli etnik ve kültürel grupların ortak bir zeminde buluşmasının dini ve kültürel farklılıklardan kaynaklanan durumlardan dolayı mümkün görünmediği³³¹ düşünülmektedir.

1970'li yıllardan beri din görevlileri sosyal güvenlik yasası içinde yer almaktadır. Temel olarak kiliseler, mensuplarınca finanse edilmektedir. Fakat devlet, çeşitli şekillerde yüklü desteklerde bulunmaktadır. Devlete bağlı okullarda din eğitimi verilebilmektedir. İslami okullar da Hollanda okulları gibi kurulmakta ve finanse edilmektedirler. Kamu idaresindeki okullarda verilen din eğitimi, tarafsız olmak ve herhangi bir mezhebin görüşünü yansıtmamak zorundadır. Din eğitimi alma konusunda çocuklar için yaş sınırlaması yoktur. Ordu, hastane gibi kurumlarda verilen din hizmeti, devlet tarafından finanse edilmektedir. Devlet, bunun yanı sıra dini kuruluşlara vergi muafiyeti ve indrimi gibi ek katkılarda bulunur. İslam ve Müslümanlar, diğer dinlerin sahip olduğu haklara yasal olarak sahip olsalar da, Hıristiyanlığın bariz etkisi bu dinin mensuplarını daha ayrıcalıklı bir konumda tutmaktadır.³³²

³²⁷ Saphie van Bijsterveld, *a.g.m.*, s. 437; Ahmet Yükleyen, Ahmet T. Kuru, *a.g.e.*, s. 44-46.

³²⁸ Fazlı Arabacı, *a.y.*

³²⁹ Saphie van Bijsterveld, *a.g.m.*, s. 437-439; Hollanda'da Türklerin durumu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. *Genişleme Yorgunluğunun Ötesinde*, www.esiweb.org.

³³⁰ Kadir Canatan, "Hollanda'da Çok Kültürlü Toplum Tartışmaları ve Karşı-Çokkültürcü Söylemin Analizi", *Avrupa Günü Dergisi*, S. 2, İstanbul 2001, s. 318, 324-325.

³³¹ Kadir Canatan, *a.g.m.*, s. 323.

³³² Saphie van Bijsterveld, *a.g.m.*, s. 437-444.

Hollanda'da İslam eğitiminin verildiği 5 ilahiyat fakültesi vardır.³³³

Hollanda'da dini kurum ve kuruluşların en büyük problemi birçok Avrupa ülkesinde olduğu gibi imaj problemidir. Söz konusu kurumların imajının negatif olması, medyadaki olumsuz yaklaşımla beraber olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Camilerin bu ihtiyaçlara göre değişim politikalarını benimsemesi gerekmektedir. Nesil değişikliği neticesinde ortaya çıkan ihtiyaç, gönderilen din görevlilerinin alımına da yansıtılmalıdır. Camiler kurulurken farklı grupların ihtiyaçlarına göre yapılmalı ve ihtiyaç durumunda camiler onlara tahsis edilmelidir. Entegre olmuş din görevlilerine ihtiyaç her geçen gün artmaktadır.³³⁴ Zira Hollanda'da 2000'li yıllardan sonra Müslümanlarla ilgili pek çok problem ortaya çıkmıştır. Bunların nedenleri arasında 11 Eylül olayları gibi küresel çapta olaylar olduğu gibi Theo Van Gogh'un öldürülmesi gibi bölgesel nedenler de vardır.³³⁵

3.6.6. Yunanistan

Yunanistan'da Ortodoksluk egemen bir konumdadır ve halkın % 96'sını temsil eder. Anayasada Ortodoksluk, devletin egemen ve üstün dini olarak kabul edilir.³³⁶ Devlet dini uygulaması kaldırılmak isteniyorsa da bu şimdilik mümkün olmamıştır.³³⁷ Ortodoks kilisesi, bağımsızdır ve bütün başpiskoposların iştiraki ile (Kutsal Din İşleri Kurulu) yönetilir. Kilisenin eğitim kurumlarında ve orduda, din eğitimi ve aile müessesini canlandırma gibi etkin görevleri bulunmaktadır. Devlet okullarında Ortodoksluk dersi verilmektedir. Anayasaya göre eğitimin amacı, milli ve dini şuuru geliştirmektir.³³⁸ Bu yapısıyla Yunanistan'ın laik bir ülke olmadığı yorumları yapılmakta,³³⁹ hâlihazırda tam bir din-devlet ayrılığının olmadığı görülmektedir.³⁴⁰

³³³ Fatih Okumuş, "Avrupa'da İslamofobi ve Mâbâdi", *Batı Dünyasında İslamofobi ve Anti-İslamizm*, EskiYeni Yay., Ankara 2007, s. 131.

³³⁴ Kadir Canatan, "Sivil Toplum Örgütleri Olarak Hollanda'da İslamî Kurum ve Kuruluşlar", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 134.

³³⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Yükleyen, Ahmet T. Kuru, *a.g.e.*, s. 46-48.

³³⁶ Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 353.

³³⁷ Hasan Köni, *a.g.m.*, s. 96.

³³⁸ Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 354.

³³⁹ Fazlı Arabacı, "AB Ülkelerinde Din-Devlet ilişkileri ve Türkiye", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Haz. Jean Bauberot, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003, s. 18-19; Charalambos Papastathis, "Yunanistan", *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, İSAM, İstanbul 2006, s. 541.

³⁴⁰ Vasilios N. Makrides, "Yunanistan'da Gelenek ile Modernite Arasında Gerilim", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Haz. Jean Bauberot, Çev. Fazlı Arabacı, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003, s. 114.

Ortodoks kilisesinin inancı, ayrıcalıklı bir din ve Yunanistan'la ayrılmaz bir bütün olarak kabul edilir. Anayasa üçlü teslis adına ilan edilir. Devlet ile kilisenin ortak çalıştığı birçok alan mevcuttur. Kilise bir devlet bakanlığı olarak devam etmektedir.³⁴¹

Kutsal kitapların başka bir dile çevirisi ancak Yunan kilisesinin veya İstanbul'daki kilisenin izniyle mümkündür.³⁴² Mevcut anayasaya göre; cumhurbaşkanı ve meclis üyeleri dini koruyacaklarına dair ant içerler. Ortodoks Hıristiyanlık, Yunanistan'ın resmi inancıdır. Yönetim tarzına göre Ortodoks kiliseleri bağımsız veya özerk olabilirler. Kilisenin ekonomik gücü ve büyüklüğüne göre tercih kendisine bırakılmıştır. Kilise, piskoposlardan oluşan kutsal kilise meclisi tarafından yönetilir.³⁴³

Yunanistan anayasasının 13. maddesi, tüm dinler için din ve inanç özgürlüğünü teminat altına alır. Uygulamada ise pek çok aksaklık bulunmaktadır. Cumhurbaşkanı göreve başlarken bir Hıristiyan olarak ant içer. İnanç özgürlüğü konusunda çok fazla sıkıntı olmamasına rağmen ibadet özgürlüğü konusunda büyük sıkıntılar mevcuttur. Bir inanana veya inanan topluluğuna ibadet özgürlüğü tanınabilmesi için, o topluluk veya kişinin yasal olarak tanınan bir dinden olması gerekir. Gizemli bir tarikat veya mezhep içinse ibadet özgürlüğü yoktur. Ayrıca halkın ahlak ve genel kaidelerine aykırı olan ibadetlerde de çeşitli yasaklar söz konusudur. Tüm dinlerin faaliyetlerinden Milli Eğitim ve İnanç Bakanlığı sorumludur. Bu bakanlığa bağlı İnançlar Genel Müdürlüğü, Ortodoksluğun tüm işleriyle ilgilendiği gibi diğer dini grupların atama, resmi statü gibi işlemlerinden sorumludur.³⁴⁴ Batı Trakya'daki üç müftünün atamasını da bu birim yapar. Ortodoksluğun kutsal yapısının yanı sıra idari gücü de vardır. Kutsal Kilise Meclisi'nin din işlerinde yasama, yürütme ve yargı yetkisi vardır. İlk ve orta dereceli okullarda din eğitimi, Ortodoks inancına göre verilir. Her dini mezhebin kendi okulları vardır. Kilise vergi toplamaz, bağış alabilir ama devlet neredeyse tüm giderleri karşılar.³⁴⁵ Bu karşılama doğrudan veya dolaylı yoldan değişik şekillerde olur. Ortodoks kilisesi ve diğer mezhep kiliseleri vergiden muaftır.³⁴⁶

³⁴¹ Vasilios N. Makrides, *a.g.m.*, s. 115.

³⁴² Aslan Gündüz, *a.g.m.*, s. 64.

³⁴³ Charalambos Papastathis, *a.g.m.*, s. 543-549.

³⁴⁴ Charalambos Papastathis, *a.y.*

³⁴⁵ Mehmet Emin Köktaş, *a.g.m.*, s. 110.

³⁴⁶ Charalambos Papastathis, *a.g.m.*, s. 549-558.

Yunanistan'da sivil nikâhın geçerliliği 1982 yılında kabul edilmiştir. Bu tarihten önce nikâh yetkisi tamamen kilisenin elindeydi. Bugün de kilisenin nikâh yetkisi vardır ve bu halk arasında tercih edilen bir nikâh çeşididir.³⁴⁷

Batı Trakya'da bazı camiler bulunmaktadır.³⁴⁸ Atina ise yakın bir tarihe kadar cami bulunmayan tek Avrupa başkentiydi. Olimpiyatlar nedeniyle bir cami yapılmış, onun da şehrin dışına yapılması mümkün olmuş, şehrin dışındaki bu caminin de havaalanı yoluna yapılması halk arasında ciddi tartışmalara neden olmuştur.³⁴⁹

Yunan halkı eksikliklerini eleştirmekle beraber kilisenin, Yunan kimliğinin tesisinde belirleyici etkisi olduğunu kabul eder. Bu bağlamda tamamen bağdaştırılmazlarsa dahi Yunan kimliği ve Ortodoksluk arasında derin bir bağ mevcuttur.³⁵⁰ Aslına bakılırsa AB'ye 2004'te üye olan veya olmayan Doğu Avrupa ülkelerinin tümü için aynı durum söz konusudur.

Diğer dinler için din özgürlüğünün alanı kısıtlıdır. Özellikle kendi dinini yayma (misyonerlik, tebliğ) Yunan kimliğinin esası kabul edilen Ortodoksluk için bir tehlike olarak kabul edilmektedir.³⁵¹

İslam hukuku, aile ve miras konularında uygulanabilmektedir. Müftüler devletçe atanmakta ve maaşları devlet tarafından ödenmektedir. Batı Trakya'daki müftülerin³⁵² kadılık gibi görevleri vardır ama bu yetki pratikte daha çok evlilik, miras, boşanma davaları gibi konularda hayat bulabilmektedir.³⁵³

3.6.7. Avusturya

Avusturya'da bir devlet kilisesi yoktur. Anayasa herhangi bir dine göndermede bulunmaz ama din özgürlüğünü teminat altına alır. Laik bir ülke olmasına rağmen anayasada ve herhangi bir yasada laiklik tanımı yapılmamaktadır. Din eğitimi teminat altına alınmıştır ve bu konuda dini cemaatler yetkilidir. Devlet içinde din konusuyla ilgilenen bir kurumdan söz edilemez. Bununla beraber her bakanlığın yetki alanına giren dini konularla ilgili birimleri ve düzenlemeleri vardır. Bazı dini aktiviteler devlet

³⁴⁷ Charalambos Papastathis, *a.y.*

³⁴⁸ Charalambos Papastathis, *a.g.m.*, s. 549-558.

³⁴⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı Dış İlişkiler Daire Başkanı Prof. Dr. Ali Dere'yle 05.03.2008'de Diyanet hizmet binasında yapılan mülakat.

³⁵⁰ Vasilios N. Makrides, *a.g.m.*, s. 116-117.

³⁵¹ Vasilios N. Makrides, *a.g.m.*, s. 120.

³⁵² Trakya Müslümanlarının seçimle göreve getirdiği İbrahim Şerif'i kabul etmeyip onun yerine başka müftü atayan uygulama ve akabinde mahkemeye taşınan dava için bkz. Aslan Gündüz, "Türkiye'nin AB Üyeliği ve Din Özgürlüğü", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. I, Ankara 2000, s. 65.

³⁵³ Charalambos Papastathis, *a.g.m.*, s. 558.

tarafından finanse edilmektedir ve dini kurumlarla ilgili vergi muafiyetleri ve indirimleri mevcuttur. Din görevlileri, kilise tarafından atanır ve masrafları kilise tarafından ödenir. Bununla beraber ordu, hastane ve benzeri kurumlarda çalışan personelin ücretleri devletçe ödenir. Parlamentoda din adamlarına ayrılmış herhangi bir koltuk yoktur. Kiliseler siyasal alanla ilgili herhangi bir yetkiye sahip değildir. Bununla beraber gerçekleştirilen bazı aktiviteler nedeniyle, bazen dini kurumlar ile siyasi kurumlar karşı karşıya gelmektedir.³⁵⁴

Din dersi ortaöğretime kadar ve çeşitli fakültelerde zorunludur. Din eğitimi almama özgürlüğü, velinin eğitim yılı başında yapacağı başvuruya bağlıdır. Devlet, kilise ve dini cemaatlerin açtığı eğitim kurumlarına yardımda bulunduğu gibi Müslüman ve Yahudi okullarına da katkıda bulunur. Bununla beraber yasal olarak tanınmayan dini kurumların okullarına herhangi bir yardımda bulunulmamaktadır. Din eğitimi müfredatı kiliseler tarafından hazırlanmakta ve devletçe yayınlanmaktadır. Din eğitimi müfredatını belirleme konusunda devletin herhangi bir yetkisi söz konusu değildir.³⁵⁵

Avusturya 1912 yılında İslam'ı resmen tanımakla bu konuda ilk adımı atan Avrupa ülkelerinden olmuştur. Fakat yaşanan iki dünya savaşı esnasında bu yasa yürürlükten kaldırılmış, 1979 yılında yasa yeniden yürürlüğe konulmuştur. Bu yasa çerçevesinde Müslümanlara, yıl içinde çeşitli dönemlerde TV programları yapma, teşkilatlanma hakkı tanınmıştır. Bu hak dini bir topluluk oluşturma ve çocuğuna halka açık eğitim kurumlarında din eğitimi verdirme özgürlüğünü kapsar. 2000 yılından beri gönüllü öğretmenler, Din Eğitimi Pedagojisi Akademisi'nde eğitilmektedir. Devlet müfredat üstünde söz hakkına sahiptir. Ayrıca din derslerine ve akademiye finansman sağlamaktadır.³⁵⁶

Avusturya'da birçok milletten Müslüman bulunmaktadır. Birçok millet gibi Türkler de çeşitli dernekler kurmak suretiyle dini-kültürel kimliklerini korumaya çalışmaktadırlar. Derneklerde görev yapan din görevlileri belli bir dönem derneklerden ücret almışlar, dernekler onların işvereni konumunda olmuştur.³⁵⁷ Müslümanların Avusturya'da karşılaştığı problemler diğer Avrupa ülkelerinde yaşayan Müslümanların

³⁵⁴ Richard Potz, *a.g.m.*, s. 385-394.

³⁵⁵ Richard Potz, *a.y.*

³⁵⁶ Mustafa Tavukçuoğlu, "Avusturya Okullarında İslam Din Dersleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8, Konya 1999, s. 69-73; Susanne Heine, *a.g.m.*, s. 343.

³⁵⁷ Mustafa Tavukçuoğlu, *a.g.m.*, *a.y.*; Susanne Heine, *a.g.m.*, *a.y.*

karşılaştığı problemlere³⁵⁸ benzemekle birlikte, İslam'ın resmen tanınması sorunların çözümüne belli oranlarda hız kazandırmaktadır. Başörtüsü takma konusunda herhangi bir yasak söz konusu değildir. Din adamları yürüttükleri hizmete ve buldukları pozisyona göre devlet sigortasından çeşitli oranlarda faydalanırlar.³⁵⁹

3.6.8. Danimarka

Danimarka seküler yapıya sahip bir ülkedir. İnsanlar genel anlamıyla dine karşı duyarsız bir yaşantı sürmelerine karşın, geleneksel/tarihsel ritüeller konusunda din, etkisini yoğunluklu olarak sürdürmektedir.³⁶⁰ Nitekim bütün AB ülkelerinde dinin ritüellerle ilgili alanı çok önemli kabul edilse de Avrupalı, dinin bu alanla sınırlı kalmasını istemekte, sosyal alana müdahalesini istememektedir.

Danimarka'nın 1953 anayasasına göre milli kilisesi Lutherci Evanjelik kilisedir. Kralın bu kiliseye bağlı olma mecburiyeti vardır. Kralın adına hükümetçe görevlendirilen bir bakan, kilise ile ilişkileri yürütür. Papazlar, memur statüsünde olup devletten maaş alırlar. Kilise, devlete bağlıdır ama bu onun gelişmesine engel olmayıp aksine kilisenin gelişmesi için bir imkân yaratmaktadır.³⁶¹

Öğrenimin her kademesinde din eğitimi vardır.³⁶²

Vatandaşın kilise vergisi adı altında bir vergi alınmaktadır.³⁶³

Kraliçe aynı zamanda kilise kurumunun en üst yetkilisidir. Kiliseye devam oranı çok az olsa da Danimarkalıların % 91'i Halk Kilisesi'ne üye olarak kilisenin yaşamasını sağlamaktadırlar. Din eğitimi, velinin öğrenciye din dersi vermeyi taahhüt etmesi durumunda muaf olunabilecek zorunlu bir derstir.³⁶⁴

³⁵⁸ Ali Ayata, "Avusturya Kamuoyunda Türkiye'nin Avrupa Birliği Üyeliğine Karşı Oluşan Kaygılar", *Bilim Eğitim ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 3, 2007.

³⁵⁹ Richard Potz, *a.g.m.*, s. 397-402.

³⁶⁰ İsa Kuyucuoğlu, *a.g.m.*, s. 316.

³⁶¹ Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 356-357; Fazlı Arabacı, "AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Haz. Jean Bauberot, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003, s. 17-18; Fazlı Arabacı, "Avrupa'da Türk İslam Kültürünün Muhafazası ve Entegrasyon Sorunu (Fransa Örneği)", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. II, Ankara 2000, s. 449.

³⁶² Fazlı Arabacı, *a.y.*; Fazlı Arabacı, *a.y.*

³⁶³ Mehmet Emin Köktaş, *a.g.m.*, s. 110.

³⁶⁴ İsa Kuyucuoğlu, *a.g.m.*, s. 316-318.

3.6.9. Belçika

Batı Avrupa'da 1974 yılında çıkarılan bir kararname ile İslam dinini resmi olarak tanıyan ve genel eğitim programı içerisinde İslam din dersine yer veren Belçika, Flaman ve Valon olarak tanınan iki etnik grubun oluşturduğu bir ülkedir.³⁶⁵

Belçika'nın büyük bölümü Katolik'tir. Gerek Flamanlar gerek Valonlar, Katolik kilisesine bağlı olmakla birlikte, Flamanlarda kiliseye devam oranı daha yüksektir.³⁶⁶

Belçika'da devlet dinlere karşı tarafsızdır. Devlet, kiliselerin vesayetine boyun eğmez. Aynı zamanda dinlerin iç işlerine ve doktrinel problemlerine karışmayı yasaklar. Din hürriyeti, dini ibadetleri yerine getirebilme ve ifade hürriyetini de kapsayan geniş bir özgürlük alanı yaratır. Devlet din adamı olarak tanıdığı kişilerin maaşlarını öder. Dini kurumların bir diğer geliri ise üyelerinden topladıkları bağışlardır.³⁶⁷

Devlet resmi bir dine sahip olmamakla beraber, nüfus yoğunluğu nedeniyle Katolik görünümünü korur. Kamu okullarında tarafsız din eğitimi verilmektedir.³⁶⁸ Zira Belçika anayasasınının 17. maddesi, kişinin inandığı dinin eğitimini yasal bir hak olarak kabul eder.³⁶⁹ Din eğitimi ilk ve ortaöğretimde zorunludur.³⁷⁰

Belçika İslâm dinini resmen tanıyan bir Batı Avrupa ülkesi olduğu için, 1974 yılından bu yana ilk ve orta dereceli okullarda diğer din dersleri gibi İslâm din dersi de okutulmaktadır. Bununla beraber İslâm din dersi için hazırlanmış resmî bir program bulunmamaktadır.³⁷¹

Belçika'da yeni bir dini grup ortaya çıktığında buna izin verilmekte, bu Belçika'nın sosyal yaşamının bir parçası olarak kabul edilmektedir.³⁷²

3.6.10. Diğer Avrupa Ülkelerinde Din ve Toplum

Güney Avrupa'da bulunan Portekiz, İspanya ve İtalya'da tam bir din-devlet ayrılığı görülse dahi belirgin bir biçimde Katolikliğin etkisi vardır.³⁷³ İspanya'da 1978

³⁶⁵ Mustafa Tavukçuoğlu, "Belçika'da Eğitim ve Din", *Diyanet İlmi Dergi*, C. 33, S. 1, Ankara 1997, s. 83; Mehmet Zeki Aydın, "Batı Avrupa Ülkelerinde Yaşayan Türkler İçin Din Görevlisi ve Din Dersi Öğretmenlerinin Yetiştirilmesi", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. II, Ankara 2000, s. 406.

³⁶⁶ Mustafa Tavukçuoğlu, *a.g.m.*, s. 92.

³⁶⁷ Mehmet Emin Köktaş, *a.g.m.*, s. 110; Fazlı Arabacı, *a.g.m.*, s. 24.

³⁶⁸ Fazlı Arabacı, *a.y.*; Fazlı Arabacı, "Avrupa'da Türk İslam Kültürünün Muhafazası ve Entegrasyon Sorunu (Fransa Örneği)", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. II, Ankara 2000, s. 448.

³⁶⁹ Mustafa Tavukçuoğlu, *a.g.m.*, s. 97.

³⁷⁰ Şakir Gözütok, *a.g.m.*, s. 110.

³⁷¹ Mehmet Zeki Aydın, "Belçika'da İlk ve Ortaöğretimde Okutulan İslam Din Dersi Programları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 1, Sivas 2003, 85-86.

³⁷² Hasan Köni, *a.g.m.*, s. 95.

Anayasası'na göre, devletin dini olmamasına rağmen, Katolik din eğitimi devlet eliyle verilmektedir. İrlanda derinlemesine Katolik'tir. Günlük yaşamda bunun etkisi belirgin bir biçimde hissedilmektedir. Boşanma, gebelik önleyici haplar, okullarda din eğitimi, kadınların siyasal yaşamdaki rolü gibi konularda Katolikliğin etkisi büyüktür.³⁷⁴

Protestan ve Katolik kiliselerin çoğunlukta olduğu bir AB'de Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'nın Ortodoks yapısı, AB'nin entegrasyonuna yeni boyutlar kazandırmaktadır. Bulgaristan, Romanya ve Litvanya'nın aralarında bulunduğu bazı ülkeler, toplumu oluşturmak ve bir arada tutmak için, toplum içinde baskın olan dini ön plana çıkararak politikalar izlemişlerdir.³⁷⁵

Batı Avrupa'da birisi özel, ikincisi resmi okullarda olmak üzere iki türlü din dersi öğretmeni yetiştirme imkânı vardır. Söz konusu tüm ülkelerde Türklerin/Müslümanların özel okul açması önünde yasal bir engel yoktur. Şu anda Avusturya, Belçika, İngiltere ve Hollanda'da ilk ve orta düzeyde açılmış Müslüman okulları vardır. Ancak bu okullar, din eğitimi vermek için değil genel eğitim vermek için kurulmuştur. İlgili ülkelerde Müslüman okullarının çok başarılı olabildiği söylenemez. Bu başarısızlığın bir kısmı Müslümanlardan kaynaklansa da bir kısmı o ülkelerin resmi makamlarının engellemelerinden kaynaklanmaktadır.³⁷⁶ Avrupa ülkelerinde özel paralı okul uygulaması çok yaygın olmadığı için, öğretmen yetiştirmek üzere okul açma fikri Müslümanlar arasında çok rağbet görmemektedir. Bu görev doğal olarak dini grup ve cemaatlere kalmaktadır. Bu konuda Almanya çekimserdir. Fransa'da devlet yardımı almak zordur. Belçika, Hollanda, İsviçre, İsveç ve Avusturya'da özel okul açmak daha kolaydır. Özel okul açma konusundaki ataletin en büyük nedenlerinden biri, Müslümanların ilgili yasalar konusunda bilgi eksiklikleridir. Fakat yeni nesil bu konuda önemli adımlar atmıştır. Söz konusu ülkelerde din eğitimi konusunda resmi kurumlar tarafından yapılan araştırmalar, hem orada yaşayan vatandaşlar hem de Türkiye tarafından hoş karşılanmamaktadır. Fakat birçok ülke denetleyemediği bir oluşuma sıcak bakmamaktadır. Bu nedenden dolayı kendi eğittikleri öğretmenlerin, Müslümanların din eğitimi ihtiyacını karşılamasını istemektedir. Bu da Müslümanlar tarafından hoş karşılanmamaktadır.³⁷⁷

³⁷³ Fazlı Arabacı, "AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Haz. Jean Bauberot, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003, s. 26.

³⁷⁴ Hasan Köni, *a.g.m.*, s. 96.

³⁷⁵ WRR, *a.g.e.*, s. 61.

³⁷⁶ Mehmet Zeki Aydın, *a.g.m.*, s. 416.

³⁷⁷ Mehmet Zeki Aydın, *a.g.m.*, s. 417.

3.6.11. Sonuç

Temel özellikleriyle anlatmaya çalıştığımız Avrupa ülkeleriyle kıyaslandığı Türkiye için tamamen kıyas yapılabilecek bir ülkenin olmadığı, her ülkenin kendi içi dinamiklerine göre bir yapı oluşturduğu görülecektir.

Avrupa ülkelerinde yaşayan Müslümanların, buldukları ülke halkı ve kurumlarıyla ilişkileri ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi de ilgili ülkenin göçmen politikası ve entegrasyon anlayışıdır.³⁷⁸ Aksi takdirde Anadolu'da, aynı bölgelerden farklı Avrupa ülkelerine giden Türk vatandaşlarının benzer davranışlar göstermesi gerekirdi. Fakat yapılan araştırmalar bu durumun öyle olmadığını göstermektedir.

Laiklik bağlamında düşünüldüğünde Türkiye'nin Avrupa'da geçerli olan gelişme modellerinden herhangi birine uyumlu olduğunu ortaya koyan bir neden de görülmemektedir. Avrupa'daki din-devlet-toplum ilişkilerindeki süreç belli bir standarda kavuşmamışken gerek Müslüman göçmenlerin artan yoğunluğu, gerek Türkiye'nin üyelik meselesi bağlamında büyük bir Müslüman kitle, AB'nin gündemini meşgul etmektedir.³⁷⁹

Avrupa'daki dini yapı hiçbir zaman değişmez bir nitelikte olmamıştır. Sancılı olsa dahi yeni azınlık gruplarının gelişi ya da farklı kiliselerin üyelerinin sayılarındaki artış ya da azalış gibi değişiklikler, demokratik anayasal yapıda devleti, farklı değer ve çıkarlar arasında mantıklı bir denge arayışına zorlamakta ve bu konuda yasal ve toplumsal düzenlemeyi kaçınılmaz kılmaktadır.³⁸⁰

Türkiye'ye nisbetle AB ülkelerinde dini hayat oldukça rahat ve problemsiz görünmektedir. Laiklik, din eğitimi ve hizmetine engel bir durum olarak düşünülmemektedir. Bu durum en sert laiklik anlayışının benimsendiği Fransa'da dahi öyledir. Öyle ki kılık kıyafet sorununun Türkiye'deki gibi ciddi rejim tartışmalarına malzeme olduğu hiçbir Avrupa ülkesi yoktur.³⁸¹

Avrupa ülkelerinin genelinde dikkat çeken bir diğer husus da hemen hemen bütün ülkelerde din eğitimi ve programlama işinin dini kurumlara bırakılmış olması, devletin dinlerin doktrinel meselelerine karışmıyor olmasıdır.³⁸² Türkiye'de bu konuda yetkili

³⁷⁸ Ahmet Yükleyen, Ahmet T. Kuru, *a.g.e.*, s. 57.

³⁷⁹ Ahmet Ünal, *a.g.m.*, s. 38-39.

³⁸⁰ Ahmet Yükleyen, Ahmet T. Kuru, *a.g.e.*, s. 57; WRR, *a.g.e.*, s. 62.

³⁸¹ Osman Cilacı, *a.g.m.*, s. 232-233.

³⁸² Hamit Er, *a.g.m.*, s. 130.

organlar YÖK ve MEB'in ilgili birimleridir. Diyanet ise Yaz Kur'an Kursları, Kur'an Kursları sayılmazsa çoğunlukla bu eğitim sürecinin birinci dereceden sorumlusu, planlayıcısı ve yürütücüsü değildir.

Günümüzde sadece AB üyesi ülkelerde öğrenim gören 60 milyon çocuğun 12 milyonunun Katolik okullarına devam ettiği göz önünde bulundurulursa, AB'de din eğitiminin boyutları daha net ortaya çıkacaktır.³⁸³ Üstelik kilise okullarına devam eden bu öğrencilere hiç kimse sadece papaz olma zorunluluğu getirmemektedir. Türkiye'de ise din eğitiminin durumu gittikçe kötüleşmektedir.

³⁸³ Şakir Gözütok, *a.g.m.*, s. 110. İlgili verilerin 1994 yılına ait olduğu düşünülürse 27 üyeli bir AB'de bu sayının çok daha fazla olması gerekir.

4. TÜRKİYE’NİN AB’YE GİRİŞ SÜRECİNİN DİNİ BOYUTU

Türkiye-AB ilişkileri sadece bir din farkı sorunu olarak değil, bir medeniyet farkı sorunu olarak ele alınmalıdır. Medeniyetler arasındaki en belirgin fark ise epistemolojik olup toplumların sosyo-kültürel, siyasal ve ekonomik bakış açısını belirler. Bu minvalde İslam medeniyetinin en belirgin özelliği “*değer bağımlı*” olması ve bunun da özel bir varlık telakkisine dayandırılmasıdır. Bunun aksine modern batı “*mekanizma bağımlı*” bir medeniyet inşasına girişmiştir. Türkiye-AB ilişkilerine medeniyet bağlamında bakıldığında dinin AB projesindeki yeri daha net anlaşılacaktır. Bir anlamda Türkiye’nin üyeliğine karşı direnişin nedenleri de daha belirgin biçimde ortaya çıkacaktır. Türkiye-AB ilişkileri elbette sadece din ve medeniyet bağlamıyla değerlendirilemez. Bu ilişkinin ekonomi başta olmak üzere birçok boyutu bulunmaktadır. Lakin batının ekonomik parametrelerinde dahi Hıristiyanlığın etkisinin bulunduğu düşünülürse durum daha belirgin bir biçimde ortaya çıkacaktır.³⁸⁴

Türkiye’de AB’nin dini yapısına hemen hemen hiç vurgu yapılmazken ve bu konuda hiçbir araştırma yapılmazken Avrupa’da dini yapı ve Türkiye’nin durumu oldukça sık bir şekilde gündeme gelmektedir.³⁸⁵ Üstelik din söz konusu olduğunda AB-Türkiye ilişkilerinde korunma içgüdüleriyle hareket eden AB’dir.³⁸⁶ Türkiye’de AB, daha çok ekonomik boyutlarıyla yansıtıldığı/bilindiği için bu konunun ehemmiyeti üzerinde sıklıkla durulmamıştır. Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne adaylık sürecinde kültür ve din konusuyla ilgilenmesi özellikle 17-18 Haziran 2004 tarihinde Brüksel’de Avrupa Konvansiyonu’nun anayasada Hıristiyanlığın yer alıp almaması konusundaki görüşmelerinde ön plana çıkmış; Türkiye, anayasada Hıristiyanlık-Yahudilik vurgusu yerine insanlığın ortak değerlerine vurgu yapılması gerektiği yönünde kanaat belirtmiştir.³⁸⁷

Avrupalılık tartışmaları özellikle Doğu Avrupa ülkelerinin ve daha çok Türkiye’nin üyeliği söz konusu olduğunda önem kazanmaktadır. Yarım asır birbirinden ayrı, hatta zıt kutuplarda yaşayan, bu süreçten önce de birbirine çok fazla benzemeyen, farklı mezheplerden, ırklardan gelen ülkelerin yarattığı en büyük tartışma, Avrupa kimliği

³⁸⁴ Bülent Şenay, *a.g.m.*, s. 422-423.

³⁸⁵ Cavid Kalpaklıoğlu, *a.g.e.*, s. 33.

³⁸⁶ Bülent Şenay, *a.g.m.*, s. 400.

³⁸⁷ İsa Kuyucuoğlu, *a.g.m.*, s. 313; İsa Kuyucuoğlu, “Avrupa Birliği ve Din”, <http://www.haber.dk/anasayfa/modules.php?name=News&file=article&sid=1536>, 21.01.2008.

üzerine olmuştur. Buna rağmen şu anda mevcut 27 üye ülkenin (özellikle 2004'te üyeliğe kabul edilen ve Doğu bloğu ülkelerinde olan ülkelerin) Avrupalılığı çok fazla tartışılmazken konu Türkiye olduğunda Avrupa Kimliği yoğun tartışmalara neden olmaktadır. Türkiye ile yüzleşen Avrupalılar kendilerine biz kimiz, ne olmak istiyoruz, sorusunu sıklıkla sormaktadır. Üstelik sürecin çetrefil ve karmaşık olması birçok şeyi muğlaklaştırmaktadır. Sonuçta "*Türkiye'nin AB üyeliğinin gerçekten problemlili olduğu ve dolayısıyla kimsenin buna gerçekten hazır olmadığı*" şeklinde bir izlenim ortaya çıkmaktadır. Durum bu şekilde oluşunca, belirlenen stratejinin "*Bekleyelim öyleyse!*" olması kaçınılmaz olmaktadır.³⁸⁸

Birey ancak başkalarının kendi davranış ve düşüncelerine verdiği tepkiye göre kimliğini oluşturur. Onun için öteki'nin varlığı kimlik oluşumu için elzemdir.³⁸⁹ Bu düşünceden hareketle Türk ve Avrupalı kimlikleri, birbirlerinin oluşturucu "öteki"leridir. Zira Osmanlı, Avrupa topraklarında asırlarca hüküm sürmüş, birçok açıdan bölgesindeki tartışılmaz hâkimiyeti nedeniyle karşısında bulunan ülkeleri değişik ticaret yollarına itmiştir. Bir bakıma Rönesans'ın, Aydınlanma'nın dinamikleri böyle bir rekabete dayanmaktadır.³⁹⁰

Bugün Türkiye'nin Avrupalılığı, Avrupa ülkelerinde kimlik tartışmaları için bir tetikleyici etkisi göstermiş, bugüne kadar konuşulmayan ve bir kısmı tabu sayılan konular da tartışılmaya başlanmıştır. Bu konuların başında ise din konusu gelmektedir. Şu aşamada Türkiye'nin Avrupa'ya en büyük etkisi, bu tartışmaları başlatmış olması ve Avrupalıların kendilerinin kim olduklarını sormalarına vesile olmasıdır. Avrupa yurttaşlığı, Avrupa'nın geleceğini belirleyecek anahtar kavramlardan birisidir. Avrupa yönetiminin meşruiyet kaynağı olan bu kavram hakkında Avrupa halklarının bilgileri düşük olduğu gibi, AB'ye destekleri de Türkiye'ye kıyasla epey azdır.³⁹¹ Üstelik bu tartışmaların altında yatan en büyük nedenin din olduğu, gerek Avrupa'da gerek Türkiye'de birçok kişi tarafından dile getirilmektedir. Bu konudaki dini argümanları iki alt başlıkta sıralayabiliriz. Birincisi, Türklerin Müslüman olmaları dolayısıyla Yahudi-Hıristiyan geleneğine dayandığı varsayılan birey merkezli Avrupa toplumuna

³⁸⁸ Tarık Ramazan, "Avrupalı ve İslamî Değerlerin Uyuşmazlığını Savunmak Aldanıdır", *Zaman Gazetesi*, 13.12.2004.

³⁸⁹ Mehmet Akgül, *Türk Modernleşmesi ve Din*, Çizgi Kitapevi, Konya 1999, s. 56; Ayhan Kaya-Ferhat Kentel, *a.g.e.*, s. 34.

³⁹⁰ Hüsamettin İnaç, *a.g.e.*, s. 171.

³⁹¹ Yalçın Akdoğan, "AB'ye Üyelik ve Kamuoyu", *Avrupa Günlüğü Dergisi*, S. 8, İstanbul 2006, s. 214.

uymadıkları iddiasıdır. İkincisi ise dinin toplumda ve siyasette daha fazla yer ettiği iddiasıdır. Fakat bu argüman, laikliği Fransa laikliğine (dolayısıyla sert bir laiklik anlayışına) benzeyen, dini kurumları devlet kurumu olarak hizmet veren Türkiye için yersiz kaygılar barındırmaktadır.³⁹² Bir anlamda Türkiye'nin üyeliği de Avrupa'nın kendini tanımlama sürecini nihayete erdirmesiyle mümkündür. Bu süreç çoğulcu ve Türkiye'yi içine alan bir Avrupalılık tanımlamasıyla biterse Türkiye'nin üyeliği mümkün olabilir.

4.1. Tarihsel Çerçeve

Coğrafi ve tarihi parametreler açısından bakıldığında Türkiye, Avrupa kıtasının bir parçasıdır ve Osmanlı devleti özellikle Avrupa'yla ilişkilerini hiçbir zaman kesmemiştir.³⁹³ Dahası Türkiye, kendisini hem Avrupalı hem Asyalı olarak görmektedir. Bu nedenden dolayı Türkiye, Avrupalı kimliği ne zaman sorgulansa şaşkınlık yaşamaktadır. Eğer Avrupalılık, coğrafi bir tanım ise Türkiye, tarihinin 700 yılını Avrupa'da yaşamış ve hala da yaşamaktadır. Eğer Avrupalı olmak, kültürel bir tanımlamaya ise, mesele biraz daha karmaşıklaşmaktadır. Ancak Avrupalı olmak, dini bir tanım ise, o zaman mevcut tablo Türkiye'nin Avrupalılığı konusunda tamamen karmaşıklaşmaktadır.³⁹⁴

Avrupa kıtasının Avrasya içindeki konumu da Türkiye olmadan doğru bir şekilde değerlendirilemeyeceği gibi, Türkiye coğrafyasındaki gelişmeler incelenmeden Avrupa'nın tarihi anlaşılabilir. Türkiye-Avrupa ilişkileri, genelde Avrupa Birliği'ne indirgenmektedir. Türkiye'nin Avrupa'daki konumu AB'yi aşan coğrafi ve tarihi derinlikler barındırmaktadır.³⁹⁵

Tarihsel olarak Avrupa olarak kabul ettiğimiz alan, her zaman Müslümanlara ev sahipliği yapmıştır. Yunanistan'da 400 yıldan uzun süre Müslüman varlığı devam etmiş, uzun süren bir dönem boyunca Osmanlı İmparatorluğu bugün Avrupa olarak kabul edilen topraklarda hüküm sürmüştür. Bunların hepsi, Avrupa'da İslam'a karşı derin kök

³⁹² Samim Akgönül, *a.g.m.*, s. 94.

³⁹³ Ahmet Davutoğlu, *a.g.e.*, s. 199; Mehmet Akgül, *a.g.e.*, s. 56; Türkiye'nin Avrupalılığı hakkında daha geniş tartışma için bkz. Bağımsız Türkiye Komisyonu Raporu, *Avrupa'da Türkiye: Bir Sözden Fazlası mı?*, (yayın evi ve yeri yok), 2004, s. 9-16.

³⁹⁴ Bülent Şenay, *a.g.m.*, s. 401.

³⁹⁵ Ahmet Davutoğlu, *a.y.*

salmış hislerin temelini oluşturmaktadır. Bu imaj aynı zamanda Avrupa'nın kendi kimliğini oluşturmasına da katkıda bulunmuştur.³⁹⁶

Türkiye, Osmanlı'dan beri batı dünyasının, Hıristiyan dünyasının kıyısında yaşayan ve onunla mücadele etmiş bir ülke olarak bu mücadelesini yürütebilmek için Avrupa'ya has bazı yöntemler kullanmak durumunda kalmıştır. Modernleşen toplumlarda ister istemez önemli alt yapısal yabancı unsurlar kullanılmak zorundadır. *"Biz kalarak yenilenmek"* pek mümkün görünmemektedir. Belki de bu nedenden dolayı İslam dünyası içinde romanist hukuku ilk kullanan ülke Türkiye'dir.³⁹⁷ Yüzyılı aşkın süredir yaşanan tecrübeye rağmen bu konuda net bir politikaya rastlamak ise mümkün görünmemektedir.³⁹⁸

Osmanlılar'ın Rusya karşısında aldıkları yenilginin ardından, Berlin Anlaşması (1878), imparatorluğun toprak kaybetmesine neden olmuş ve geri kalan topraklardaki Müslümanların nüfus oranları artmıştır. Artan bu nüfus yoğunluğuyla beraber geleneksel olarak var olan siyasi liberalleşme, ideolojik tepkilerle karşılaşmış, Müslüman vatandaşlar için yeni bir kimlik arayışına gidilmiş, saltanata da yeni bir mistik güç ve otorite sağlanmıştır. İçinde güçlü dini atıflar barındıran bu yeni milliyetçilik, İslam'ı devlet gücünü temsil eden bir sembol olarak kabul etmiştir. Sultan II. Abdülhamit döneminde (1876-1909) bu düşüncenin uzantısı olan politikalar, belirgin bir biçimde hissedilmektedir. Bu dönem, devletin rolünün yeniden şekillenmesi ve bundan sonra gelen Cumhuriyetteki yapıya ilham vermesi bakımından oldukça önemlidir. 1908 yılında liderliğini Jön Türklerin yaptığı ihtilal, anayasada ve parlamentoda değişiklikler yapmış ve saltanatı sonlandırmıştır. Öte yandan, Jön Türkler tarafından benimsenen kimlik ise Sultan Abdülhamit'in ideolojisinden farklı değildir. Onlar da devletin gücünü artırmayı, merkezileşmeyi ve standartlaşmayı; bunları yaparken de İslami kimliği halk için bir sosyal çimento olarak kullanmayı planlamışlardır. Milliyetçi ideoloji üzerinden İslamiyet'e yapılan bu vurgu, Osmanlı İmparatorluğu'nun dört Hıristiyan Balkan devleti tarafından saldırıya uğradığı Balkan Savaşları döneminde de sürmüştür. Bu dönemde Jön Türkler, bilime karşı açık modern bir İslam'ın propagandasını yapmaya başlamıştır. Bu İslam anlayışında, şeyhlerin batıl inançları ya da ulemanın tutuculuğu yoktur. Bu minvalde eğitimde, hukukta, sağlık alanında dini kurumların etkisini azaltmak için çok

³⁹⁶ WRR, *a.g.e.*, s. 70; Muhammed İmara, "Müslüman Türkiye ve Hıristiyan Avrupa", *Zaman Gazetesi*, 15.12.2004.

³⁹⁷ İlber Ortaylı, "Türkiye'nin Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde Kültürel Bütünleşme", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. I, Ankara 2000, s. 67; Mehmet Akgül, *a.g.e.*, s. 59-63.

³⁹⁸ Mehmet Akgül, *Türkiye'de Din ve Değişim*, Ötüken Yay., İstanbul 2002, s. 66-67.

sayıda önlem alınmış ve bu etkinin yerine devlet kontrolü ikame edilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'na kadar adım adım batı merkezli laikliği pekiştiren önlemler ve ulus oluşturmaya yönelik çabaların hepsi tepeden uygulanmıştır. Bu uygulamalar özellikle kent nüfusları tarafından benimsenmiştir. Öte yandan yeni güç merkezleri, İslam'ı reddetmeyi göze alamamışlardır. Her şeyden önce, İslam, toprak kayıplarının ve Balkan Savaşları'ndan sonra gelen nüfusların etkisiyle giderek artan Müslüman nüfusun inançlarına ve dünya görüşlerine işlemiştir.³⁹⁹

1946 yılında kısmen Sovyetler Birliği'nin stratejik baskısıyla, kısmen Amerikan etkisiyle çok partili sisteme geçilmiştir.⁴⁰⁰ Kısmi sanayileşme ile birlikte köyden kente göç ve yukarıda kısaca anlatmaya çalıştığımız süreç, tersine çevrilmiştir. Belli bir dönem batı karşıtı bir duruş sergileyen bu kitle, Cumhuriyet'in modernleşmeci zihniyetinin demokrasi dışı müdahaleleri neticesinde, ülkülerini gerçekleştirmenin yegâne yolunun Avrupa merkezli oluşumlara destek vermek olduğunu anlamıştır. Nitekim bugün, AB destekçisi en büyük kitle köyden kente göç etmiş ve büyük kısmı muhafazakâr partilerin tabanı olan kitledir.

İslami olarak kabul edilmesine karşın Osmanlı devleti, din ile devlet işlerinin birçok alanda ayrıştığı laik benzeri bir idareye sahiptir.⁴⁰¹ Dahası İslamî yasal sistem, birkaç alanla, özellikle de aile hukukuyla sınırlı kalmıştır.⁴⁰² 1839'un ardından yönetim, karma bir yasal sistemin işlemesine olanak vermiştir. Örneğin, 1858 tarihli Ceza Kanunu,⁴⁰³ tüm şer'i cezaları yasaklamıştır. Aslında, zina yapan kadının recmedilmesi daha 17. yüzyılda kaldırılmıştır. 1850'de yürürlüğe giren ve Fransa'dan alınan Ticaret Kanunu, dinen haram sayılan faizin uygulanmasına kapı açmıştır. Belki de bu nedenle Mecelle'de faiz bahsi yoktur. Bu dönem boyunca, laik veya İslami mahkemelerin yanı sıra, her biri farklı alanlara bakan karma mahkemeler de vardır. Zaman içinde dini mahkemelerin etkileri büyük ölçüde azalmış, Aile Hukuk kararnamesi de 1917'de kaldırılmıştır.⁴⁰⁴

³⁹⁹ Ömer Çaha, "Türkiye'de Siyasi Partiler ve Avrupa Birliği", <http://dkyazilari.blogspot.com/2005/10/turkiyede-siyasi-partiler-ve-avrupa.html>, 17.12.2007; WRR, *a.g.e.*, s. 73-75.

⁴⁰⁰ WRR, *a.g.e.*, s. 76.

⁴⁰¹ Daha geniş bilgi için bkz. Ömer Yılmaz, "Çok uluslu Osmanlı Devlet Tecrübesinin Çok Din ve Kültürlü Avrupa Birliği'ne Katkısı", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 40, S. 3, Ankara 2004, s. 7-30.

⁴⁰² WRR, *a.g.e.*, s. 72-73.

⁴⁰³ 1810 tarihli Fransız Kanunu'nun çevirisidir.

⁴⁰⁴ WRR, *a.g.e.*, s. 88-89.

Din-devlet ilişkilerine dair tartışmaların kökeninin batıda Fransız İhtilal'ına dayandığını ifade etmiştik. Türkiye'de ise din-devlet ilişkilerinin dönüm noktası, Tanzimat Fermanı'dır. Meşrutiyet rejimleri ve Cumhuriyet'in ilanı ile 1928'e kadar İslam, Türkiye'de resmi din olarak zikredilmiş, 1928'de devlet dininin İslam olduğu anayasadan çıkarılmış, 1937'de yerini laiklik almıştır. Lakin 19. yüzyılın pozitivist anlayışıyla laiklik, Türkiye'de "*laikçilik*" olarak uygulanmıştır.⁴⁰⁵

Türkiye'nin modernleşmeden batılılaşmayı anladığı ve 19. asırda batılılaşma anlayışının temelde bir tehdit olarak algılanan batıyla mücadeleye dayandığı bilinmektedir.⁴⁰⁶ Hatta Türkiye'de bir zümre, gelişme ve ilerlemenin ancak batılılaşma ve onun çeşitli görünümüyle ikame edilebileceğini düşünmektedir.⁴⁰⁷ Özellikle Osmanlı'nın zayıf düştüğü dönemlerde elitlerin güttüğü batılılaşma politikası, geniş halk tabakaları tarafından içselleştirilememiş ve zamanla Türk toplumunda negatif bir batı imajı yerleşmiştir.⁴⁰⁸ Buna rağmen bugün Türkiye, bir taraftan tarihten gelen İslam toplumunun kültürel niteliklerini yadsımayan, diğer taraftan çağdaş kültürel öğeler taşıyan ve kendini batılı olarak tanımlayan bir toplumdur.⁴⁰⁹

Türkiye'deki yapı uzun bir geçmişin ürünüdür. Özellikle 19. yüzyıl, Osmanlı için Batı Avrupa örneğinin takip edildiği bir modernleşme dönemidir. Fransız aydınlanması, Osmanlı üzerinde derin etkilere sahip olmuştur. Cumhuriyet döneminde de bu etki devam etmiştir.⁴¹⁰ Türkiye, diğer İslam ülkeleri gibi hiçbir zaman koloni olmamış ve batı karşıtlığı bu etkinin bir sonucu olarak oluşmamıştır. Hatta Sovyet tehlikesi her zaman batıdan daha ağırlıklı olmuş, Türkiye'yi Avrupa merkezli oluşumlarla iş birliğine zorlamıştır.⁴¹¹

Türkiye'de hiçbir zaman ırk kavramı, Osmanlı birikimine de uygun olarak, sosyal ve politik bir kategori olarak algılanmamıştır. Birçok millet ve din, Türkiye'de/Osmanlı'da uzun süre huzur ve barış içinde yaşamış ve hiçbir zaman

⁴⁰⁵ Fazlı Arabacı, *a.g.m.*, s. 8-9.

⁴⁰⁶ Hüsamettin İnaç, *a.g.e.*, s. 165.

⁴⁰⁷ Cavid Kalpaklıoğlu, *a.g.e.*, s. 32.

⁴⁰⁸ Hüsamettin İnaç, *a.g.e.*, s. 172.

⁴⁰⁹ Emre Kongar, "Türkiye'nin Kültürel Öz Anlayışı-Avrupa Birliği İçin Bir Zenginlik", *Avrupa Yolunda Türkiye ve Polonya- Değişim Sürecinde İki AB Aday Ülkesi*, Konrad Adenauer Vakfı, Ankara 2001, s 151-153.

⁴¹⁰ Jean-Antoine Giansly, *Le Monde*, 17.10.2005,

<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=167167>, 17.12.2007; WRR, *a.g.e.*, s. 18-19.

⁴¹¹ WRR, *a.g.e.*, s. 85-86.

kültürleri Osmanlı ruhuna ters bir durum olarak telakki edilmemiştir. Fakat Avrupa, Türkiye'yi daima "öteki", dışarıda ve farklı olan bir yapı olarak kabul etmiştir.⁴¹²

Tarihsel olarak Türkiye'nin Avrupa'ninkine benzer bir din ve mezhep çatışması olmamıştır. Bu anlamda Türkiye'de din-devlet çatışmasından kaynaklanan, onun ürünü olan bir laiklik anlayışı da yoktur. Türkiye'de laiklik, çağdaşlaşma süreci içinde uygulanan ve kendi koşulları içerisinde değerlendirilmesi gereken bir özellik taşır. Türkiye'deki laiklik yapısı ve din-devlet ilişkilerinden hareketle iki temel çıkarım yapılabilir. Birincisi Türkiye'de dinin etkinliği Avrupa'ya göre daha sınırlıdır. İkincisi bu yapıyla Türkiye, Avrupa'nın laiklik anlayışına katkı sağlayacak, kilisenin toplumsal alandaki etkinliğini tartışmaya açabilecektir. Türkiye bu yapıyla birçok Avrupa ülkesine laiklikte model olabilecek mahiyettedir. Örneğin gittikçe kilisenin inanç noktasında güç kaybettiği Almanya'da, sosyal alanın birçok sürecinde kilise aktif rol oynayabilmektedir. Türkiye'de ise bu serbestiyet, sadece din hizmetleri alanında mevcuttur ve bunun dışına taşmasına izin verilmez.⁴¹³

Avrupa'da din ve devlet adeta iki farklı ama simetrik alanda var olmaktadır. Türkiye'de ise din, kamu hizmeti doğrultusunda ve din hizmeti ile sınırlandırılmıştır. Türkiye açısından Avrupa'nın anlamakta güçlük çektiği bazı hususlar vardır. Türkiye'de bir yandan din, devlet eliyle örgütlenmekte; bir yandan da din, devlet eliyle tanımlanmaktadır. Devlet bir yandan dini, milli kimliğinin bir unsuru olarak kullanmakta, bir yandan da bilimsel-rasyonel düşüncüyü topluma hâkim kılmaya çalışmaktadır. Üstelik çoğu zaman bilimsel-rasyonel düşünce dine karşı bir yapıymış gibi düşünülerek...⁴¹⁴ Bu bağlamda Türkiye'de Fransa örneğinde görüldüğü şekilde din ve devlet işleri kesin biçimde ayrı tutulmaktadır. Gerçekte, Fransa'nın laiklik olarak adlandırılan yaklaşımı, Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasası için model alınmıştır.⁴¹⁵ Fakat bu anlayışın kendine has bir yapısı da mevcuttur. Zira Türkiye'nin laiklik anlayışı, Cumhuriyet'le birlikte ortaya çıkan bir olgu olmayıp neredeyse Cumhuriyet'ten yüzyıl öncesine dayanan değişimin bir ürünüdür.⁴¹⁶ Osmanlı İmparatorluğu'ndan bugünkü yapıya ulaşılan kadar, sınırlarının küçülmesi ve dini bir devletten laik devlete geçişin yüzyıllar aldığı göz önünde bulundurulursa, laikliğin yerleşikliği daha net anlaşılır. Aynı

⁴¹² Bülent Şenay, *a.g.m.*, s. 401.

⁴¹³ Ahmet Ünal, *a.g.m.*, s. 40-41.

⁴¹⁴ Gönül İçli, "Türk Modernleşme Sürecinin Günümüzdeki Yönelimi", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 26, S. 2, 2002, s. 249; WRR, *a.g.e.*, s. 70-71.

⁴¹⁵ WRR, *a.g.e.*, s. 18.

⁴¹⁶ WRR, *a.g.e.*, s.71-72.

zamanda en sancılı süreçlerde dahi Osmanlı'da ve onun devamı niteliğindeki Türkiye'de, Müslümanların köktendinci/radikal anlayışlardan çok fazla etkilenmemesi ve Batı'ya yönelme ilkesinden taviz vermemesi önemli gelişmelerdir.⁴¹⁷

Fransa'dan farklı olarak Türkiye, hala din üzerinde güçlü bir kontrol ve etkiye sahiptir. Devletin, dini müdahaleden korunması o derece sıkıdır ki, Avrupa Parlamentosu, Türk hükümetinden hoşgörüsüzlük ve şiddet içeren dini aşırılıkların önüne geçilmesi adına 2003 yılında "*genel olarak din ve İslam'a yönelik daha esnek bir yaklaşım kabul etmesini*" talep edebilmiştir. Burada aynı zamanda bir paradoksla da karşılaşmaktadır; bu da laik Avrupa Birliği'nin Müslüman bir ülkenin hükümetinden daha az laik bir duruş talebinde bulunmasıdır. Ne var ki, devletin dini etkilere karşı olması durumu, Türkiye'de birçok Avrupa ülkesinden daha fazladır. Bu nedenden dolayı mevcut muhafazakâr hükümet (AKP), AB'yi dini özgürlüklerin teminatı olarak gördüğü için AB üyeliğini güçlü bir biçimde desteklemektedir.⁴¹⁸

İslami hassasiyetler taşıyan, muhafazakârlığın geniş şemsiyesi altında toplanan çevreler için de AB, dinî hayata ilişkin serbestleşmeyi sağlayacak, laik-İslam biçimindeki gerginliği haklar ve özgürlükler temelinde çözümlenerek laikçi çevreleri geriletecek bir proje⁴¹⁹ olduğu için desteklenmektedir. Bu değişimin 28 Şubat sürecinden sonra oluşması manidardır.⁴²⁰

O halde Türkiye'nin üyelik süreci ile muhtemel adaylığının ve laisitenin Avrupa'yı ciddi anlamda etkileyeceği düşünülebilir. Bu süreçte kilisenin imtiyazlı konumunun tartışılması da pek muhtemeldir. Elbette ki bu süreçte Türkiye'nin de din hizmetleri noktasında anlayış ve uygulamaları değişime uğrayacak,⁴²¹ Türkiye'nin üyelik başvurusu, hem Türkiye hem AB için büyük bir meydan okuma olarak değerlendirilse de⁴²² AB üyeliği, Türk toplumu içindeki gerilimi azaltıcı bir etkiye bile sahip olacaktır.⁴²³ Üstelik bugüne kadar sadece azınlık hakları bağlamında tartışılan din-devlet-toplum ilişkileri, yeni süreçte masaya yatırılmak zorunda kalınacaktır. Bu yapılanma ve

⁴¹⁷ WRR, *a.g.e.*, s.99-100.

⁴¹⁸ WRR, *a.g.e.*, s. 70-71.

⁴¹⁹ Naci Bostancı, "AB Treni Nereye Gidiyor?", *Zaman Gazetesi*, <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=467359>, 24.12.2007; Mustafa Acar, "Avrupa Birliği Üyeliğine Tepkiler: Türkiye'nin Daha İyi Bir Alternatif Var mı?", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2, s. 78.

⁴²⁰ Mustafa Acar, *a.g.m.*, s. 79.

⁴²¹ Ahmet Ünal, *a.g.m.*, s. 42.

⁴²² Hans-Gert Poettering, "Niçin İmtiyazlı Ortaklık?", *Zaman Gazetesi*, 14.12.2004.

⁴²³ WRR, *a.g.e.*, s. 100-101.

değerlendirme sürecinde ise Diyanet'in konumunun da en önemli gündem maddesi olması kaçınılmazdır.⁴²⁴

AB sürecinde Türkiye'nin karşılaşacağı en önemli problem ise uzun dönemli perspektif içinde kendi medeniyet birikim ve kimliğini insanlığa açabilen yeni bir üretim sürecine dahil edip edememesi ve bu kimlikle uyum kurabilme meselesidir. Türkiye'de düşünüldüğünün aksine, AB ile onurlu bir ilişki, kendi jeokültürel derinliğinin reddedilmesiyle sağlanamaz. Aksine bu derinlik tahkim edildikçe ve yeni açılımlar için uygun bir zemin haline dönüşünce, saygın bir konum elde edilebilecektir. Her fırsatta evrensel ve çoğulcu iddiaları dile getiren Avrupalı liderlerin Türkiye'nin üyeliği bağlamında Avrupa'nın Hıristiyanlık köklerine vurguyu tercih etmeleri, Türkiye'nin ise kendi isteğiyle üyeliğine başvurduğu AB'yi, bazen tümünü bazen de bazı üyelerini ön plana çıkararak Türkiye'yi bölme senaryolarına dâhil etmeye çalışması⁴²⁵ doğru bir tavır olmadığı gibi, ilişkilerin sağlıklı ilerlemesi için de uygun bir yöntem değildir.

4.2. Türkiye'de Avrupa Birliği Algısı

AB-Türkiye ilişkilerine dair yaklaşımlarda iktidardaki hükümetlerin belirleyici etkisi olmuştur. Bu süreçte ihmal edilen konulardan biri kamuoyunun meseleyi nasıl algıladığıdır. Türkiye kamuoyunun, genel olarak AB'ye katılım sürecini desteklediği varsayılmaktadır. Bu varsayım, AB destekçisi hükümetlerin oy oranlarını arttırmaları veya iktidara gelen hükümetlerin AB sürecini desteklemeleriyle doğrulanabilir. Fakat kamuoyunun AB konusunu nasıl algıladığı, hangi hususlara katıldığı ve beklentileri araştırmaya muhtaçtır. 17 Aralık zirvesine kadar AB meselesi seçkin elitlerin gündemini daha çok meşgul ederken; AK Parti hükümetinin AB meselesini ülke gündeminin ana meselesi yapması ve yeni gelişmeler, bu meseleyi halkın gündemine de sokmuştur. AB meselesi, uzunca bir dönem yönetici kesimin yönlendirmesiyle ilerlemiştir. Halkın bu konuya yaklaşımı kısaca "*zenginlik, refah ve özgürlük artışı*" ekseninde şekillenmiştir. Türkiye-AB ilişkilerinin, yöneticilerin meselesi olmaktan çıkıp halkın gündeminde yer tutabilmesi, konu hakkında halkın yeterli ve doğru bilgi ile bilgilenmeleriyle mümkündür. Yakın dönemde AB ile ilgili iki tespitten bahsedilebilir. Birincisi, kamuoyunun kanaatlerinin evet-hayır ayrımının ötesine geçtiği gerçeğidir.

⁴²⁴ Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 40.

⁴²⁵ Ahmet Davutoğlu, *a.g.e.*, s. 545-547.

İkincisi ise kamuoyunun AB konusundaki desteğinin kritik kararlar öncesinde arttığı, diğer durumlarda ise azalma eğilimine girdiği tespitidir.⁴²⁶

AB'nin Türkiye'nin üyeliği konusunda hala derin şüphelerinin olduğu, Avrupa kamuoyunun Türkiye hakkındaki kanaatinin yersiz korku, şüphe ve ret duygularıyla dolu olduğu bir gerçektir.⁴²⁷ Hem Avrupa'da hem Türkiye'de Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecine karşı olanların gerekçeleri belli bazı başlıklarda toplanmaktadır. Avrupalı çevrelerden Türkiye'nin üyeliğine karşı olanların düşünceleri şu başlıklar altında toplanabilir:

1. Nüfusun yüksekliği,
2. Üyelik durumunda serbest dolaşımın baskı getireceği düşüncesi,
3. Türkiye'nin coğrafi ve kültürel olarak Avrupalı olmadığı düşüncesi,
4. Türkiye'nin Müslüman nüfusu ve din farklılığından kaynaklanan endişe ve ön yargılar,
5. Demokratik gelişimin eksik olduğu düşüncesi,
6. Ekonomik göstergelerin AB seviyesinin altında olması.⁴²⁸

Türkiye'de AB üyeliğine karşı olanların düşünceleri de şu başlıklar altında toplanabilir:

1. Ne yaparsak yapalım bizi almazlar düşüncesi,
2. AB'nin Türkiye'yi bölmek istediği düşüncesi,
3. Dini, milli ve kültürel kimliğimizi kaybederiz endişesi,
4. Türkiye'nin bağımsızlığını ve çıkarlarını kaybedeceği endişesi.⁴²⁹

Yapılan araştırmaya göre 2003 yılında Türk halkının % 50'si AB'yi bir Hıristiyan kulübü olarak görmüş, % 30'u ise bu düşünceye karşı çıkmıştır.⁴³⁰

Avrupa'da ve Türkiye'de Türkiye'nin AB üyeliğine karşı olanların düşünceleri incelendiğinde, Türkiye'de AB karşıtı olanların negatif tutumlarının daha çok kültürel/sosyal/dini gerekçelerle olduğu ortaya çıkacaktır. Avrupa'da ise tarihi/dini

⁴²⁶ Yalçın Akdoğan, *a.g.m.*, s. 211-215.

⁴²⁷ İbrahim Kalın, "AB ile İpler Koparsa",

http://www.setav.org/index.php?option=com_content&task=view&id=192&Itemid=29, 04.03.2007;

Graham Watson, "AB, Mutlaka 'Evet' Demeli", *Zaman Gazetesi*, 10.12.2004; Mihail Vasiliadis, "Türkiye'yi Din Yüzünden Dışlamak Tutarsızlıktır", *Zaman Gazetesi*, 10.12.2004.

⁴²⁸ Talip Küçükcan, "Avrupa'daki Türkiye: Din Farkı Üyelğe Engel mi?",

http://www.setav.org/index.php?option=com_content&task=view&id=202&Itemid=29, 25.12.2007;

Yalçın Akdoğan, *a.g.m.*, s. 215-216; Mustafa Acar, "Sihirli Anahtar Terminatöre Karşı: Avrupa Birliği Nedir Ne Değildir?", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 1, s. 112.

⁴²⁹ Yalçın Akdoğan, *a.y.*; Mustafa Acar, *a.y.*

⁴³⁰ Ayhan Kaya-Ferhat Kentel, *a.g.e.*, s. 110.

gerekçeler de negatif tutumun nedeni olarak var olsa dahi, ekonomik gerekçeler de önemli bir yekûn oluşturmaktadır. Fakat Türkiye'deki AB desteğinin birçok Avrupa ülkesinden çok daha fazla olduğu gerçeği de dikkat çekicidir. Yapılan araştırmalar göstermektedir ki AB ülkeleri içinde AB'ye duyulan güvenin ortalaması % 39'dur.⁴³¹ Buna rağmen İslam dünyası için de batı için de genel tablo umut verici değildir. İslam dünyasında batı kültürü halk arasında ateizm, materyalizm, anarşizm, işgal, sömürü, ırkçılık, kapitalizm ve İslam karşıtlığı demektir. İslam ise batının kitle iletişim araçlarında fanatizm, terörizm, şiddet, kan dökücülükle beraber anılmaktadır.⁴³² Örneğin Danimarka'da devlet okullarında okutulan din derslerinde İslam "terörizm" ve "köktendincilik" başlıkları altında okutulmakta ve Danimarkalıların İslam'la ilk karşılaşmaları bu türden olayların anlatıldığı konularla başlamaktadır.⁴³³

Türkiye'de Avrupa Birliği, daha çok ekonomik refah bağlamında düşünülmektedir. Bu nedenle Türkiye'de orta sınıf için AB, daha konforlu ve kaliteli bir yaşam tarzı demekken daha alt sınıflar için yaşam koşullarının iyileşmesi ve yoksulluktan kurtulmanın biricik yoludur.⁴³⁴ Fakat geçmişte sadece evet-hayır ikileminde tutum takınan kamuoyu, gün geçtikçe farklı tutumlara sahip olmaktadır. AB üyeliğine evet diyen ancak Ermeni ve Kıbrıs meselesinde dayatmayı kabul etmeyen ya da prensipte AB'ye hayır diyen ama konjonktürel nedenlerden dolayı ilişkinin kopmasını istemeyen bir kitleye de rastlamak mümkündür.⁴³⁵

AB'ye destek verme oranlarının eğitim seviyesinin yükselmesine ters orantılı olarak düştüğü çeşitli kamuoyu araştırmalarında gözlemlenmektedir. Buna adaylık ve müzakere sürecindeki gelişmelerin eğitilmiş kitle tarafından daha eleştirel ve dikkatle izlenmesinin neden olduğu düşünülmektedir.⁴³⁶

4.3. Avrupa Birliği Üyelik Süreci ve Din

AB'nin oluşumunda Hıristiyanlığın etkisinin olup olmadığı konusunda verilen cevaplar ya bunun ana etkenlerden biri olduğu, ya da temel etken olduğu etrafında şekillenmektedir. Bu soru biçiminde din özne, AB nesne konumundadır. Bir anlamda bu

⁴³¹ Meryem Koray, *a.g.e.*, s. 382.

⁴³² Hasan Hanefi, *a.g.m.*, s. 133.

⁴³³ Kadir Canatan, Özcan Hıdır, *Batı Dünyasında İslamofobi ve Anti-İslamizm*, EskiYeni Yay., Ankara 2007, s. 8.

⁴³⁴ Hüsamettin İnaç, *a.g.e.*, s. 168-169.

⁴³⁵ Türkiye'de AB algısı ve AB konusundaki eğilimler konusunda daha geniş bilgi için bkz. Yalçın Akdoğan, *a.g.m.*, s. 217 v.d.

⁴³⁶ Yalçın Akdoğan, *a.g.m.*, s. 218.

soru, tek yönlü bir etkiyi irdelemekte, sorunun bir başka yönü eksik kalmaktadır. Bunun için dinin AB'nin oluşumuna etkisini irdelemek kadar, AB sürecinin dine etkisini de irdelemek önemlidir.

Oluşma aşamasındaki ve birleşmeye yönelen süreçlerin kaynaştırıcı bir tarihsel vicdana, bugüne ve geleceğe ait sorumluluğa, bir kimliğe, bir ruha ihtiyaç duydukları bilinen bir gerçektir. Bu konudaki en önemli aktörlerden biri din kurumudur. O halde gelenen birlik aşamasında ve birliğe yeni ülkelerin dahil edilmesi neticesinde AB ortak kültürü, dini kimlikten yoksun mudur?⁴³⁷ Doğu Avrupa açılımı ve Türkiye'nin muhtemel üyeliği Avrupa'yı bir anlamda bir kültür alanına çevirmektedir/çevirecektir.⁴³⁸ Bu süreçte Avrupa'da, AB-Türkiye eksenli tartışmalar genelde din eksenli yürütülmektedir. AB, birlik olma sürecinde kimliğini şekillendirmekte ve İslami kimlikli bir Türkiye'yi birliğine dâhil etme tartışması yapmaktadır. Hürriyet Gazetesi'nin Financial Times'a dayandırdığı 18.12.2006 tarihli haberinde, en büyük 5 Avrupa ülkesinde yapılan araştırmaya göre; Avrupalılar arasında, AB'ye üyelikte din bir kriter ve engel olarak bulunmamalıdır görüşü, ağırlıklıdır. Bu durum zihinlerdekinin aksine Avrupa'ya dair farklı bir tablo oluşturmaktadır.⁴³⁹

AB'ye üyelik sürecinin sağlıklı bir şekilde neticelenmesi için, bazı sorulara yanıt aranması gerekmektedir: Türkiye'nin, Müslüman geleneğine dayanan kültürel yapısının AB içinde yeri olabilir mi? AB içinde dinin konumu nedir veya ne olacaktır? Büyük Avrupa çatısı altında tarihi, geleneği ve medeniyet oluşturmuş etkisiyle İslam ne şekilde ele alınabilir? AB yapısının genişleme sürecinde Türkiye'nin konumu nasıl şekillenir? AB'nin dini yapısının Türkiye'ye etkisi ile Türkiye'nin dini yapısının AB'ye etkisi ne olabilir?⁴⁴⁰

Resmi olarak İslam, Türkiye'nin bir üye olarak Avrupa Birliği'ne kabul edilmesi kararında rol oynamamaktadır. Yine de birçok kişi, Türkiye gibi nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan bir ülkenin gerçekten Avrupa Birliği'ne uygun olup olamayacağını sorgulamaktadır.⁴⁴¹

⁴³⁷ Ertuğrul Şahin, *a.g.m.*, s. 45-47.

⁴³⁸ Ertuğrul Şahin, *a.g.m.*, s. 47.

⁴³⁹ Kadir Arıcı, *a.g.m.*, s. 77.

⁴⁴⁰ Ahmet Ünal, *a.g.m.*, s. 37; Bülent Şenay, *a.g.m.*, s. 405-406.

⁴⁴¹ Örneğin Fransa Başbakan'ı Jean-Pierre Raffarin Türkiye'nin kültürel kimliğine karşı açık bir duruş sergilemiş ve "İslam ırmağının laikliğin nehir yatağına akmasını mı istiyoruz?" sorusuyla, Türkiye'nin üyeliği konusundaki kanaatini ifade etmiştir. Talip Küçükcan, "Avrupa'daki Türkiye: Din Farkı Üyelğe Engel mi?", http://www.setav.org/index.php?option=com_content&task=view&id=202&Itemid=29, 04.03.2007; Şahin Alpay, "AB, Türkiye ve İslam",

Din, Kopenhag Kriterleri'nde herhangi bir rol oynamadığı gibi, Avrupa Birliği Komisyonu tarafından hazırlanan raporların hiçbirinde de bir üyelik kriteri olarak dinden bahsedilmemektedir. Bu nedenle, nüfusunun çoğunluğunun Müslüman olması gerçeği, Türkiye'nin 1999 yılında aday ülke statüsü alması kararında resmi olarak rol oynamamıştır.⁴⁴²

AB üyesi ülkelerde bulunan Müslüman nüfus ve bu nüfusun artan talepleri, çeşitli direniş hareketlerinin İslam merkezli referansları, "İslam" ve "Müslümanları" giderek artan tartışmalı bir konuma getirmiştir. Türkiye'ye tam üyelik statüsünün verildiği dönemde henüz 11 Eylül olayları gerçekleşmemiştir. Saldırıları dramatik biçimde sosyal ve siyasi iklimde değişiklikler yapmış ve uyuyan duyguları uyandırıp derin bir huzursuzluğa neden olmuştur. Bunun sonucu olarak, Samuel Huntington'un kullandığı deyimle Batı dünyası ile Müslüman devletler arasındaki ilişkilerde "medeniyetler çatışması" deyimine olanak tanıyabilecek bazı huzursuzluklar yaşanmıştır.⁴⁴³ Burada düşünülmesi gereken şey, AB'nin sürekli vurguladığı seküler, insan merkezli ve çoğulcu yapının gerçekliğidir. Gerçekten öyle bir gerçeklik varsa, bu tecrübe İslam'a ve Müslüman bir ülkeye de açık olabilmelidir. Aksi iddia edildiğinde felsefi bakımdan tutarsızlık ve Mehmet S. Aydın'ın ifadesiyle "*siyasi bakımdan da iki yüzlülük*" ortaya çıkar. Zira Avrupa perspektifinden bakıldığında Türkiye ile ilgili düşüncelerin içinde hala yoğunluklu olarak bilgisizlik, önyargı, temelsiz genelleme ve kategorize etmenin bulunduğu görülmektedir. Nitekim Helmut Kohl, "*bana okulda Türkiye'nin Avrupalı olduğunu söylemediler*" demektedir. Helmut Kohl'un "*batı ve diğerleri*" tasnifine dayanan bir eğitim sürecinin ürünü olduğu düşünüldüğünde, ortada şaşılacak bir durum olmadığı görülecektir.⁴⁴⁴

Bugün Avrupa'da bazı çevreler, etnik merkezîyetçiliklerini, kültürel gururlarını, siyasi ve ekonomik yararlarını sürdürmek için İslam dünyasının çok sesli yapısını değil, radikal yapısını görmek istemektedir. Nitekim bu anlayışın bir uzantısı olarak Hıristiyan demokratlar ve kilise çevreleri, "*Kalabalık, yoksul ve Müslüman*" olarak tanımladıkları Türkiye'nin, Avrupa'ya ekonomik bir yük getirmesinin yanı sıra entegrasyon konusunda da sıkıntı yaşayacağını dile getirmektedirler. Aynı zamanda batıya göç eden İslam'ın daha da muhafazakârlaştığı dile getirilmektedir. Misyonerlik ruhu ile hareket eden bir

<http://www.iktibas.info/dergi/2004/kasim/gundem5.htm>, 18.01.2008.

⁴⁴² WRR, *a.g.e.*, s. 15, 37.

⁴⁴³ WRR, *a.g.e.*, s. 28.

⁴⁴⁴ Mehmet S. Aydın, *a.g.m.*, s. 15-17.

takım çevreler ise batıdaki Müslüman bilim adamlarından hareketle, İslam'ın batıda ciddi bir hamle yapabileceğini ve manevi konuda sıkıntı içinde olan Avrupa'yı müslümanlaştırabileceğini iddia etmektedirler. Bu söylemlerin arkasında yanlış bilgilendirmeler, bilimsel araştırma ve incelemelerden ziyade siyasi ve ideolojik okumalar ve ihtimalleri abartıp vakıyımış gibi kabul etmeler yatmaktadır. Fakat batıya göç eden İslam, genel görünümü itibariyle entelektüel değil amiyane bilgiye sahip olan fukara bir İslam'dır. Üyelik durumunda gerçekleşebilecek entelektüel göç ise büyük ihtimalle liberalleşecektir. Çünkü mevcut ideolojik, siyasi ve ekonomik yapı, entelektüel birikimin radikalleşmesine izin vermeyecektir. Batının demokratik ortamında İslam, yeni derinlikler kazanacaktır.⁴⁴⁵

Türkiye'nin Müslüman nüfus yoğunluklu yapısının AB'ye girişte engel olup olmadığını anlamak için AB ülkelerinde dinin durumuna bakmak gerekir. En azından yasal olarak din, AB'nin ortak değerleri ve ilham kaynakları arasında yer alsada dahi kriterleri arasında yer almamaktadır. Birlik, kendini özgürlük ve demokrasiyle birlikte, insan haklarının, temel özgürlüklerin ve hukukun üstünlüğünün tanınmasına dayalı prensiplerden oluşan değerler ve eylemler sistemi olarak tanımlamaktadır.⁴⁴⁶ AB'nin temelleri hiçbir zaman ulus devletlerin temel referanslarının tamamına göre şekillenmemiş, daha üst bir yapıda yetkilerin devredildiği çoğulcu bir birlik olma arzusu, daima genişleme politikasıyla koşut bir şekilde var olmuştur. Tarihsel rekabete ve pek çok soruna rağmen Türkiye'nin AB üyeliğinin belirli bir süreçte ilerliyor olması bunu göstermektedir. Bununla beraber sadece ekonomik bir birlik olmakla yetinmeyip nihai bir hedef olarak küresel bir medeniyet projesi olmaya niyetli AB'nin, Türkiye olmadan bu köprüleri oluşturması imkânsız görünmektedir.⁴⁴⁷

Siyasetçilerin ve referandumlarda ret oyu kullanabilecek geniş halk kitlelerinin gözünde Türkiye'nin Müslüman kimliğinin AB tarafından ret nedeni sayılması konusu, AB'nin nasıl tanımlandığına göre değişmektedir. Örneğin, AB'yi Hıristiyan değerlerinin tanımladığına inanan görüşün kriterleri, AB'yi kültürel olarak farklı ülkelerin ortak karar alması olarak görenlerinkinden farklıdır.⁴⁴⁸ Bu bağlamda İslam, Türkiye'nin üyeliği için bir engel olarak düşünülmediği⁴⁴⁹ ve üyelik süreci daha pozitif ve değerlendirilebilir

⁴⁴⁵ Mehmet S. Aydın, *a.y.*

⁴⁴⁶ WRR, *a.g.e.*, s. 17.

⁴⁴⁷ Hüsamettin İnaç, *a.g.e.*, s. 192; Abdullah Gül, "Türkiye'nin Müslüman Kimliği Avrupa Yolunda Engel Değil", *Zaman Gazetesi*, 16.12.2004; Jack Straw, "İslamiyet ve Batı 'Ayrı' Değil", *Zaman Gazetesi*, 10.12.2004.

⁴⁴⁸ WRR, *a.g.e.*, s. 32.

⁴⁴⁹ http://www.dunyabulteni.net/news_detail.php?id=31751, 18.01.2008.

ölçütler üzerinden hareket edilerek değerlendirildiği sürece Türkiye'nin üyeliği mümkün olabilir.

Türkiye'nin AB üyeliğinin karşısında olanların görüşüne göre, İslam ve Avrupa, tarih içinde birbirine mesafeli durmuş iki farklı kimliği temsil etmektedir.⁴⁵⁰ Bu görüşü savunan merkezlerin başında Vatikan gelmektedir.⁴⁵¹ Bu görüşün temsilcileri için Müslümanlar, giderek İslami köktendinciliğin taraftarları haline dönüşen, savaş sonrası dönemin göçmenleri ve bunların torunlarıdır. Söz konusu görüşü benimseyenler, İslam ve Batı'nın birbirine uyum sağlaması mümkün olmayan farklı medeniyetlere sahip olduklarını düşünmekte ve kaba genellemelere gitmektedirler. Samuel Huntington'a göre, iki medeniyet arasında silahlı çatışmalar, artarak varlığını sürdürecektir. Onun hipotezi, Müslümanları Batı'nın muhalifi olarak gören, gelenekselci ve köktendinci tek bir grup olarak kabul edenlerin görüşlerini onaylamaktadır. Ona göre İslam, diğer özelliklerinin yanı sıra, din ile devletin ayrılmasına karşı çıkan antidemokratik bir dindir. Müslümanlar, nerede olurlarsa olsunlar din ile devlet ayrımını ortadan kaldırıp şeriat ilan etmeyi tercih ederler. E. Gellner de, Huntington'un görüşlerine benzer ifadeler kullanmakta ve İslam'ın sivilleşmeye uygun bir din olmadığını söylemektedir.⁴⁵² Bu yaklaşım pek çok kişi tarafından baskıcı ve dışlamacı olarak değerlendirilmiş ve tepki çekmiştir.⁴⁵³

Medeniyetler Çatışması teorisine göre, Türkiye gibi Müslüman bir ülke, asla AB üyesi olamaz; çünkü AB'nin temelinde demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi değerler yatmaktadır.⁴⁵⁴ Bu haliyle Türkiye'nin üyeliği, medeniyetler çatışması tezinin doğrulandığı veya yanlışlandığı bir zemin olma pozisyonunda da olacaktır.⁴⁵⁵

Huntington'un deyişiyle Türkiye, "*arada kalan bir ülke*" olmaktan kurtulursa ve Avrupa'ya dâhil olursa, bu, İslam dünyasına umut dolu bir mesaj olacak⁴⁵⁶ ve Türkiye, batı ile doğu arasında tarihi bir rol oynayacaktır.⁴⁵⁷ Bununla birlikte, bu gelişme, "*Türk modelinin*" İslam dünyasına sunulabileceği anlamına gelmez. Çünkü Türkiye deneyimi, çok fazla kendine özgü tarihi faktörden etkilenmiştir. Psikolojik bir perspektiften

⁴⁵⁰ Bağımsız Türkiye Komisyonu Raporu, *a.g.e.*, s. 25-26.

⁴⁵¹ Sedat Laçiner, *a.g.e.*, s. 103.

⁴⁵² Ayşe Kadioğlu, *Radikal Gazetesi*, 10.07.2005.

⁴⁵³ Şermin Tekinalp, *a.g.m.*, s. 76.

⁴⁵⁴ WRR, *a.g.e.*, s. 69.

⁴⁵⁵ Bağımsız Türkiye Komisyonu Raporu, *a.g.e.*, s. 16-22; WRR, *a.g.e.*, s. 115-116.

⁴⁵⁶ http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=4200&tarih=31/12/2004&ek_tarihi=26/12/2004, 13.12.2007.

⁴⁵⁷ Seyyid Hüseyin Nasr, "Türkiye, İslam ile Batı Arasında Tarihî Bir Rol Oynayacak", *Zaman Gazetesi*, 09.04.2005.

bakıldığında da Ortadoğu'daki ülkelerin Türkiye'yi bir model olarak görmeleri zordur. Arap ülkeleri, Türkiye'yi hala eski sömürgeci güç ve batının yandaşı olarak görmektedir.⁴⁵⁸

AB'de Türkiye'nin üyeliği bağlamında akıllarda soru işaretleri yaratan konu çoğunluklu olarak katı ve özgürlükçü olmayan laiklik uygulaması olsa dahi endişe kaynağı olan tek etken bu değildir. İslam ve demokrasi ilişkisi de AB'de tartışma konusu olmaktadır. Türkiye'nin I. Dünya Savaşı sonrasında oluşan siyasi tarihi, çalkantılarla doludur. 1960, 1971, 1980, 1997 ve 2007 müdahaleleri, aynı zamanda siyasi olarak nitelendirilen İslam'ın açıkça belirtilmesini de hedef almaktadır. Bu da AB ülkelerinde endişelere yol açmaktadır. Fakat birbirini izleyen İslami nitelikteki partilerin hiçbiri, devletin laik niteliğine saldırmamıştır. Ne var ki, talep ettikleri laiklik, Kemalizm'in öngördüğünden farklıdır. Kemalist politikacılar, dinin varlığını Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerine saldırı olarak görmektedirler. Öte yandan, İslami olarak nitelendirilen siyasi partiler, demokrasiyi, temellerinde dini ibadet, din ve vicdan özgürlüklerinin bulunduğu bir kavram olarak algılamaktadır. Bu partilerden hiçbiri, programlarında demokrasinin değerlerini sorgulamamış, etki alanlarını yaratmak için, demokratik anayasal devletin kuralları içinde çalışmışlardır.⁴⁵⁹

Avrupa Birliği ülkelerinde endişeye neden olan hususlardan biri de Türkiye'nin üyeliğiyle birlikte AB'nin içine din temelli aşırılıkların ve şiddetin nüfuz edip etmeyeceğidir. Dini şiddet, hem tarihte yaşanan büyük çaplı olaylar hem de Kuzey İrlanda'da Protestanlar ile Katolikler arasındaki çatışmalar dolayısıyla AB'nin yabancı olmadığı bir durumdur. Milliyetçi şiddet konusunda da Bask bölgesi nedeniyle Avrupa tecrübe sahibidir. Türkiye'nin mevcut dini-siyasi ortamı incelendiğinde üç ana eğilimin ortaya çıktığı görülecektir; modernlik, gelenekselcilik ve köktendincilik. Türkiye'deki dini yapı büyük çoğunlukla modernlik ve gelenekselcilik temelleri üzerinden yükseldiği için⁴⁶⁰ köktendinciliğin Türkiye'de büyük çaplı etkiye neden olması⁴⁶¹ ve bu durumun AB ülkelerinin endişelerini doğrulayacak noktaya varması mümkün değildir.

Türkiye'nin AB üyeliğine karşı çıkanların en büyük korkularından biri de Avrupa'nın bir Türk göçüne/istilasına uğrayacağı korkusudur.⁴⁶² AB'nin negatif bir

⁴⁵⁸ WRR, *a.g.e.*, s. 215.

⁴⁵⁹ WRR, *a.g.e.*, s. 83-84.

⁴⁶⁰ WRR, *a.g.e.*, s. 93-94.

⁴⁶¹ Adem Efe, *a.g.m.*, s. 436.

⁴⁶² Sedat Laçiner, *a.g.e.*, s. 122-125; ESI, *Genişleme Yorgunluğunun Ötesinde*, www.esiweb.org, 25.12.2007.

nüfus büyümesi içinde olduğu, bazı ülkeler hariç yaş ortalamasının sürekli arttığı ve çözümün göçle çözülebilecek derecede önemli olduğu ise unutulmaktadır.⁴⁶³

Mevcut AB yapısı, AB üyesi ülkelerin din ve vicdan özgürlüğünü, karşılıklı özerkliği teminat altına almayı içermektedir.⁴⁶⁴ Bu bağlamda Türkiye'nin dini yapısı endişelere neden olmaktadır. Fakat unutulmamalıdır ki Türkiye'de laik demokratik devlet prensibi güçlü köklere sahiptir. Dahası, Türkiye'de laik devletin gelişim süreci, Batı Avrupa tarihiyle birçok yönden paralellik göstermektedir. Türkiye'de İslam'ın varlığı, bu gelişmelerin önünde durmamıştır, hatta bunun yerine bu gelişmelerin teşvik edilmesine yardımcı da olmuştur/olmaktadır. AB perspektifinden bakıldığında Türkiye'de devletin din üzerindeki etkisi (bazı AB ülkelerinde devlet dini uygulaması, benimsenmesine rağmen) bütün AB ülkelerinden daha fazladır ve bu AB ülkelerinde hoşnutsuzluk yaratmakta,⁴⁶⁵ ilerleme raporlarında eleştirilere neden olmaktadır.⁴⁶⁶

Türkiye nüfusunun büyük çoğunluğunun Müslümanlardan oluşması, (büyük bir Müslüman nüfusa sahip AB ülkeleri olsa dahi) AB için tamamen yeni bir durum oluşturmaktadır. Mevcut üyelere ve aday ülkelerin hepsinde Hıristiyanlık, ağır basan dindir. Bu nedenle İslam'ın Türkiye'nin üyeliği bağlamında tartışma konusu olması doğal karşılanmalıdır. Endişe yaratan durum İslam'ın nasıl algılandığıdır.⁴⁶⁷ Avrupa'da İslam çoğunlukla dar kalıplar içerisinde ve tarihsel algılayıştan bağımsız olmayacak şekilde algılanmaktadır. İslam hakkında bilgi düzeyi oldukça eksiktir ve ön yargılar üzerinden İslam hakkında hükümlere varılmaktadır. Unutulmamalıdır ki İslam, Hıristiyanlıktan çok daha fazla çoğulcu ve hoşgörülüdür. Aynı zamanda Türkiye'de yaşanan Müslümanlığın kendine özgü, eşsiz özellikleri bulunmaktadır ve tarihsel serüven içinde çoğulculuk, büyük oranda yerleşik hale gelmiştir. Aynı çoğulculuk, Türkiye'de siyasi söylemlerde de mevcuttur. Bu bağlamda Türkiye ile Avrupa'nın gelişim tarihi belli oranlarda birbirine benzer.⁴⁶⁸

Türkiye'nin üyeliği bir takım kimseler tarafından dini gerekçelerle reddedilirken, bir takım kimseler ise ekonomik gerekçeleri öncelikli kabul eder ve Türkiye'nin üyeliğine bu nedenden dolayı karşı çıkar. Türkiye'nin de AB'ye dair temel beklentisi ekonomiktir ve bunda bir gariplik yoktur. Zira AB ülkelerinin büyük kısmı da bu

⁴⁶³ Sedat Laçiner, *a.y.*

⁴⁶⁴ WRR, *a.g.e.*, s. 46.

⁴⁶⁵ WRR, *a.g.e.*, s. 20-21.

⁴⁶⁶ WRR, *a.g.e.*, s. 47-49.

⁴⁶⁷ WRR, *a.g.e.*, s. 97-98.

⁴⁶⁸ WRR, *a.g.e.*, s. 98-99.

gerekçelerden hareketle üyeliğe evet demiştir. Lakin Türkiye'nin durumunda diğer üyelere olmayan bazı farklılıklar bulunmaktadır. Çünkü Türkiye, AB'den bazı ekonomik çıkarları olsa dahi, diğer üye ülkelerin veremeyeceği bazı imkânlarla sahiptir. AB'nin uluslararası bir güç olması, bir medeniyet projesine dönüşmesi,⁴⁶⁹ Avrupa'da güçlü bir kültürel zenginlik yaratması⁴⁷⁰ bunlar arasında sayılabilir. Aynı zamanda Türkiye'nin Avrupa'ya iletilecek doğal gaz ve petrol yolları güzergâhında bir ülke olması, Türkiye'nin yaşanan Avrupa'ya karşın 70 milyonluk dinamik nüfusu,⁴⁷¹ Avrupa için önemli bir pazar olmasının yanı sıra yükselen ekonomisi, Türkiye'nin önemini korumasını sağlamaktadır.⁴⁷² Türkiye'nin jeopolitiği, AB'nin uluslararası güç olma sürecinde önemli bir fırsattır.⁴⁷³ Buna göre Küreselleşen dünyanın zorunlu kıldığı uluslararası işbirliği, Türkiye'nin dâhil olmadığı süper güce sahip bir Avrupa'yı mümkün kılmamaktadır.⁴⁷⁴

Türkiye ve AB arasında bir kısmı küresel ölçekte dengeleri sarsabilecek derecede farklılıklar mevcut ise de yine küresel ölçekte birçok problemin çözümü AB ve Türkiye'nin birlikteliğiyle mümkündür. 11 Eylül sonrası oluşan yapı Türkiye'nin AB ve tüm dünya için önemini bir kez daha ortaya koymuştur.⁴⁷⁵

Türkiye, tüm şartları yerine getirmesine rağmen bazı dini ve kültürel kaygılarla üyeliğe alınmazsa AB, sadece Türkiye nezdinde değil, tüm dünya nezdinde inandırıcılığını kaybedecektir. Nitekim diğer üyeler önce üye olup, ekonomik uyumdan sonra Gümrük Birliği'ne alınırken, Türkiye üye olmadan ve ekonomik uyum gözetilmeden Gümrük Birliği'ne alınmış ve vaat edilen birçok yardım da alınamamıştır.

Türkiye'nin üyelik süreci, batının İslam dünyası konusundaki tavrına açıklık getirecektir.⁴⁷⁶ Nitekim Hollanda Kamu Politikaları Bilimsel Kurulu'nun (WRR) Hollanda hükümetine sunduğu rapora göre, var olan statüko gevşetirse dahi Türkiye'deki toplumsal yapı kimliğini kaybetmeyecek, Avrupa'nın da çekindiği şekliyle köktendincilik

⁴⁶⁹ Sedat Laçiner, *a.g.e.*, s. 15.

⁴⁷⁰ Emre Kongar, *a.g.m.*, s. 154; Bahadır Kaleağası, *Radikal Gazetesi*, 30.01.2006; Talip Küçükcan, "Doğu ile Batı Arasındaki Hoşgörü Farkı", *Referans Gazetesi*, 01.04.2006, (http://www.setav.org/index.php?option=com_content&task=view&id=113&Itemid=29, 14.12.2007)

⁴⁷¹ Faruk Şen, *a.g.e.*, s. 170; İlber Ortaylı, *a.g.m.*, s. 69. Doğu bloğu ülkelerinin üyeliği ile beraber iş gücü ihtiyacı büyük oranlarda düşmüş, işsizliği ise dolaylı yoldan arttırmıştır. Bu durum, Türkiye'ye duyulan işgücü ihtiyacını belli konularda düşürmektedir.

⁴⁷² Volkan Bozkır, *a.g.m.*, s. 20.

⁴⁷³ Serkan Kekevi, Gökmen Kılıçoğlu, *a.g.m.*, s. 697.

⁴⁷⁴ Faruk Şen, *a.g.e.*, s. 130.

⁴⁷⁵ Hüsamettin İnaç, *a.g.e.*, s. 193-194.

⁴⁷⁶ Mehmet S. Aydın, *a.g.m.*, s. 20.

ülke yönetimine hakim olmayacak, devletin laik düzeni değişmeyecek⁴⁷⁷ ve Türkiye'nin dini yapısı AB üyeliğinde herhangi bir problem teşkil etmeyecektir.⁴⁷⁸

Türkiye'nin AB üyeliği durumunda milli kimliğini kaybedeceği endişesi⁴⁷⁹ abartılı bir endişedir. Türkiye'nin üyeliği, medeniyetler çatışması tezini boşa çıkaracak, belki de batılı gelişmeler Müslüman ülkelerde de daha hızlı bir yayılım imkânı bulabilecek, Avrupa'nın güçlenmesini sağlayacaktır.⁴⁸⁰

AB'nin din temelli kaygılardan dolayı Türkiye'nin üyeliğine karşı çıkması anlamsızdır. Üstelik Türkiye eşsiz coğrafyası, kayda değer ekonomisi, genç ve dinamik nüfusu, demokratikleşmeyi ve serbest pazar ekonomisini kabul etmiş yapısıyla AB'ye büyük katkılar sunabilecek ve AB'ye İslam'ın batıya olan tarihsel katkısını hatırlatabilecek ve AB'yi Orta Doğu'yu yeniden düşünmeye zorlayacak pozisyonudadır.⁴⁸¹

4.4. Müslümanların Avrupa Tecrübesi ve Karşılaştıkları Problemler

Avrupa'da İslam sanıldığı kadar aksine ilk olarak işçi göçüyle beraber ortaya çıkan bir olgu değildir. Endülüs Emevileri döneminden beri İspanya ve Almanya başta olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde Müslümanlar var olmuştur. Fakat Avrupa'da kitlesel anlamda İslam'ın geçmişi 60-70 yıl geriye gitmektedir.⁴⁸² Göç eden Türk insanı, kendi şehir kültürünü dahi almadan kendisini başka bir kültürün içinde bulmuştur. Göçmenler, başta dil sorunu olmak üzere, aile, toplumsal entegrasyon, eğitim gibi birçok problemle karşı karşıya kalmıştır.⁴⁸³

60'lı yıllarda başlayan göçün sonuçlarından birisi, giden kitlenin din hizmetleri ihtiyacı ve bunun temini olmuştur. Max Frisch'in ifadesiyle *"Avrupa'ya işçi olarak çağrılan ama insan olarak giden Türkler"* sadece bavullarını değil, kültürlerini, inanç ve

⁴⁷⁷ WRR, *a.g.e.*, s. 21.

⁴⁷⁸ WRR, *a.g.e.*, s. 103.

⁴⁷⁹ Cavid Kalpaklıoğlu, *a.g.e.*, s. 31.

⁴⁸⁰ Timothy Garton Ash, *The Guardian*, 27.10.2005,

<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=167570>, 17.12.2008;

WRR, *a.g.e.*, s. 106; Martin Schulz, "Gerçek Kültür Diyaloguna Muhtacız", *Zaman Gazetesi*, 16.12.2004.

⁴⁸¹ Sedat Laçiner, *a.g.e.*, s. 130; Chandra Muzaffar, "Türkiye, İslam'ın Batı'ya Katkısını Hatırlatacak", *Zaman Gazetesi*, 10.12.2004; Cem Özdemir, "Türkiye'nin Üyeliği AB'yi Ortadoğu'yu Yeniden Düşünmeye Zorlar", *Zaman Gazetesi*, 10.12.2004; Marco Ansaldo, "Hayır, Hem Avrupa Birliği Hem Türkiye İçin Sorunlar Çıkarır", *Zaman Gazetesi*, 10.12.2004.

⁴⁸² Bülent Şenay, *a.g.m.*, s. 416.

⁴⁸³ Fazlı Arabacı, "Avrupa'da Türk İslam Kültürünün Muhafazası ve Entegrasyon Sorunu (Fransa Örneği)", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. II, Ankara 2000, s. 458.

geleneklerini de götürmüşlerdir.⁴⁸⁴ Bu süreçte sosyal bir varlık olmanın beraberinde getirdiği toplumsal ilişki ihtiyacını karşılamak üzere dernekler kurulmuş; fakat bu dernekler bulunulan ülke vatandaşlarıyla entegrasyonu ve ilişkiyi de güçleştirmiştir. Din, bu süreçte kimliğin korunması ve bir karşı kimlik oluşumunu mümkün kılacak zemini hazırlamıştır.⁴⁸⁵ Bu süreçte, Türkiye’den gönderilen işçilerin sosyal ihtiyaçları ve dini farklılıklarına dair bir politika belirlenmediği, zamanla ihtiyacın ve talebin artmasına paralel olarak pratik faydaya yönelik bir politikanın geliştirildiği görülmektedir. Avrupa’da yaşayan Müslümanlar sayısal olarak çok olsalar da entelektüel olarak azınlıktadırlar. Bir ülkenin entelektüel ve fikir hayatında olmadığı zamansa sayısal bir çoğunluk dışında başka bir şeyle tanımlanmanız mümkün değildir. Avrupa’da sadece Müslümanlara yönelik pratik faydaya yönelik hizmetler geliştirmek artık yeterli olamamaktadır.⁴⁸⁶ Zira pratik faydaya yönelik politikalar, gündelik sorunların çözümüne yönelik ve genellikle de toplumsal gelişmelerin arkasında ve hatta dışında olmak demektir.

Birinci kuşak Türklerin büyük bir kısmı talep edilen iş gücüne binaen daha çok niteliksiz bir kitleyi teşkil etmiştir. Birinci kuşağın yaşamının tamamını, çalışma hayatı belirlemiştir. Bu durum, bugün dahi çok fazla değişmemiştir. Türklerin Avrupa’daki konumuna bakıldığında orta sınıfın altı ile alt sınıfın üstünde yer aldıkları görülmektedir. Bu da örneğin Almanya’da yaşayan 1 milyon Türk’ün Alman makamlarınca ifade edilen fakirlik sınırının altında yaşadığını göstermektedir.⁴⁸⁷

Yurtdışına giden ilk göçmenler, buldukları ülke halkıyla kaynaşmak veya buldukları ülkeye entegre olmak yerine, milli duygularını yüksek düzeyde tutmuşlardır.⁴⁸⁸ Avrupa’ya göç eden ilk Türklerin doğal olarak kendi kültür ve dinlerinin davranış kalıplarını sergilemeleri, içinde buldukları toplum tarafından belli bir süre sonra dışlanmalarına neden olmuştur. Bu da Türk vatandaşlarının kendi değerlerini sorgulamasına yol açmıştır. Türk devlet yetkililerinin, onları bir döviz deposu olarak algılaması ve kalıcı olmayacaklarının hesap edilmesi, Türk bürokrasisinin ağır işleyişi, din hizmetlerinin ve sosyal hizmetlerin Türkiye tarafından oldukça geç ulaştırılmasına

⁴⁸⁴ Ahmet Çekin, “Mesleki ve Sosyal Boyutlarıyla Yurtdışı Din Görevliliği”, *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 214.

⁴⁸⁵ İsmail Altıntaş, *a.g.m.*, s. 244; Fazlı Arabacı, *a.g.m.*, s. 99.

⁴⁸⁶ Mehmet Emin Köktaş, *a.g.m.*, s. 114.

⁴⁸⁷ Faruk Şen, *a.g.e.*, s. 150-151.

⁴⁸⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Hatice Hagar, “Avrupa Kamuoyunda Müslüman Kimliği”, *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005.

neden olmuştur. Böylece gurbetçi vatandaşlar, dini ihtiyaçlarını giderme konusunda kişisel girişimlerle din hizmeti sürecini başlatmışlardır. Erken davranan Türkiye kökenli bazı “cemaatler” ise bu konuda ciddi mesafe kaydetmiş ve yaygın bir din hizmetleri ağı kurmuşlardır.⁴⁸⁹

Avrupa’da İslam’ın 5 döneminden bahsedilebilir.

1. Dönem/Oluşum Dönemi: 1960’ların başlarına kadar süren dönemdir, bu dönemde Avrupa’nın belli başlı bazı şehirlerinde camiler bulunmaktadır. Avrupa’daki Müslüman sayısı oldukça azdır.

2. Dönem/Gelişim Dönemi: Misafir iş gücü olarak giden Türklerin artık ailelerini de getirmeye başlaması ve o kültürün bir parçası olmaya başlamasıyla 1970’li yılların başında başlayan dönemdir. Artık göçmenler, sadece iş gücü değil, aynı zamanda kültürleriyle, yaşam biçimleriyle bir sosyal gruptur. Bu doğrultuda özellikle İngiltere, Belçika, Hollanda, Almanya ve Fransa’da öncelikle eğitim alanında olmak üzere din faktörü, önemli hale gelmeye başlamıştır.

3. Dönem/Erken İslamofobi Dönemi: 1980’lere gelindiğinde İslam dünyasında gelişen olayların yansımaları, Avrupa’da artan işsizliğin de karşı etkisiyle popüler algıda Müslümanların konumunu değiştirmiştir. Bu algılanış, islamofobi diyeceğimiz algının ipuçlarını vermektedir. Nitekim Türkiye’de bu durum, çok net takip edilmese dahi Avrupa’da bu konuda önemli çalışmalar yapılmış, iş dünyasında, medyada, siyasette bu ayrımcılığa dair örnekler delilleriyle beraber bu çalışmalarda yer almıştır.

4. Dönem/Avrupa İslam’ı ve İslamofobi’nin Gelişme Dönemi: 90’lı yıllarda Avrupa İslam’ı adı altında bazı konuların tartışıldığı görülmektedir. Son kuşak Müslüman gençlerin eğitim seviyelerindeki artışa paralel olarak, İslami bilgi ve anlayışlarını taklidi geleneksellikten bilinçli dindarlığa çevirme çabaları ve bunu yaparken içinde buldukları kültürle çatışmamaya özen göstermeleri dikkat çekmektedir. Avrupa’da gençlerin ibadetlerini belli oranlarda yerine getirdikleri ve giderek kendilerini daha çok İslam üzerinden tanımladıklarını görülür. Nitekim Avrupa İslam’ı olgusunu besleyen, buna katkı sağlayan birçok gençlik oluşumunun kurulması bu döneme rastlar.

⁴⁸⁹ İsmail Altıntaş, “Avrupa Birliği Sürecinde Dinin Yeri ve Din Hizmetleri Din Hizmeti Verenler: Din Görevliliği”, *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 238-239.

5. Dönem/Fundamentalizm/İslamofobi/Avrupa İslam'ının Olgunlaşma

Dönemi: Genel olarak milenyum sonrası dönemde Avrupa'daki Müslümanların durumu kritik bir aşamaya gelmiştir. Müslüman göçmenlerin içinde buldukları ayrımcılık temelli zor şartlar, Avrupa'nın bünyesindeki Müslüman halkların sorunlarının, özellikle Bosna ve Kosova sorununun artması ve Avrupa'nın bu konulara karşı kayıtsızlığı, ayrıca Müslümanların ne yaparlarsa yapsınlar "öteki" olarak algılanılmaya devam edilmesi, çatışma teorilerine yeterince zemin hazırlamaktadır. Hele ki 11 Eylül olaylarından sonra islamofobi yeni bir döneme girmiş, kültürler arasında kurulan köprülerin neredeyse tümü yıkılmıştır.⁴⁹⁰

Bugüne kadar AB'nin ortak bir İslam politikası olmamıştır. Müslümanlar ve İslam, genelde iki açıdan gündeme gelmektedir. Birincisi, Müslüman bir ülke olan Türkiye'nin AB'ye girme çabası çerçevesinde gündeme gelen İslam; ikincisi, göç ve entegrasyon bağlamıyla ele alınan İslam.⁴⁹¹

Türkiye-AB ilişkileri incelenirken din faktörü daha çok bir engel olarak düşünülmektedir.⁴⁹² Bu fikir, Avrupa'nın Hıristiyan, Türkiye'nin de Müslüman olduğu ve ikisinin çatışacağı varsayımına dayanır. Ama göz ardı edilen şey, AB ülkelerinde yaşayan Müslümanların sayısıdır. Bu sayı 30 milyonu bulmaktadır ve birçok AB ülkesinden büyüktür. Bu 30 milyon Müslüman'ın yaklaşık 5 milyonu ise Türk'tür. Türkiye üye olsun olmasın Avrupa'nın İslam'la yüzleşmesi kaçınılmazdır. Bu nedenle çatışmacı politikalar terk edilip Türkiye'nin üyeliğinden bağımsız bir şekilde Avrupa'daki Müslümanların problemlerine çözümler aranmalıdır.⁴⁹³ Ne yazık ki bu yüksek nüfus, Avrupa'da büyük sorunlarla karşı karşıyadır. Çünkü Avrupa'nın mevcut kurumsal yapısı, Müslümanların birçok sorununa çözüm olamamaktadır. Bu nedenle büyük çoğunluğu göçmen olan Müslümanlar, geldikleri ülkelerdeki dini akımları takip edebilmektedir. Genellemenin yapılması dahi Müslümanların etrafına toplandığı kurumların büyük çoğunluğu ise

⁴⁹⁰ Bülent Şenay, *a.g.m.*, s. 416-418; Talip Küçükcan, "AB'de Müslümanlar ve İslamofobi", *Radikal* 2, 26.03.2006, (http://www.setav.org/index.php?option=com_content&task=view&id=110&Itemid=29, 14.12.2007)

⁴⁹¹ Mehmet Emin Köktaş, *a.g.m.*, s. 112.

⁴⁹² Ahmet Özer, "Türkiye'nin AB'ye Aday Ülke Olmasını Sağlayan İç ve Dış Faktörler ve Geleceğe İlişkin Yönelimler", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C. 4, S. 1, 2007, s. 14.

⁴⁹³ Talip Küçükcan, "Batı'da Kültürel Çoğulculuğun Sonu mu Geliyor?", *Radikal* 2, 14.05.2006, (http://www.setav.org/index.php?option=com_content&task=view&id=135&Itemid=29, 04.03.2007)

yaşanılan ülkenin sorunlarına çözüm üreten bir yapıda değildir.⁴⁹⁴ Örneğin Almanya'daki Türk örgütlenmelerine bakıldığında bunun en büyük nedeninin sunulan olanakların eksikliği olduğu görülecektir. Bu eksikliklerin başında da din gelmektedir. Nüfusları 3 milyonu bulmasına rağmen, Alman yetkili makamları tarafından Müslümanların sorunları tam anlamıyla çözülebilmemiş değildir. Bu eksiklik neticesinde Almanya'da cami dernekleri ya tabandan gelişmiş, ya geç kalırsa dahi Türkiye tarafından koordine edilmiş ya da belli cemaatler, mevcut boşluktan ve Türkiye'nin geç devreye girmesinden yararlanarak örgütlenmişlerdir.⁴⁹⁵

Müslümanların içinde yaşadıkları geniş toplum, Müslümanların ihtiyaç ve beklentilerini karşılamamaktadır. Azınlık konumunda yaşayan Müslüman toplumun beklentileri, dar anlamda din hizmetiyle sınırlı kalmamaktadır.⁴⁹⁶ Din hizmeti başta olmak üzere birçok ihtiyacın yaygınlık kazandırdığı Avrupa'daki camiler, din hizmetinin yanı sıra dil ve kültürü geliştirmeye yönelik faaliyetlerle, kültürler ve dinler arası etkinlikler, hayırseverlik hizmetleri, bilgisayar ve internet hizmetleri gibi pek çok alanda hizmet vermektedir.⁴⁹⁷

Genelde kendi ülkelerinde alt katmanlarda bulunan, gittikleri ülkelerde de buna paralel bir sosyal statüye denk gelen bir hayat sürdüren Müslümanlar, Türkiye ve Müslümanlar için olumlu bir imaj çizememektedir. Uzun yıllardır yaşanan sıkıntılara ek olarak 11 Eylül saldırıları, Müslümanların durumunu daha da zorlaştırmıştır. Medyada ve kamuoyunda sık sık terör, İslam ve fundamentalizm konuları ele alınmaktadır. Toplum, medyanın İslam ve terörizm ile ilgili haberlerine bir Müslüman ailenin yaşantısından daha çok ilgi göstermektedir. Bu yüzden ortalama bir Avrupalı, İslamiyet'in yayılışını ne dün anlayabilmiştir ne de bugün anlamaktadır.⁴⁹⁸ Örneğin kamuoyu araştırma kuruluşlarının başında gelen Forsa'nın 1997'de yaptığı bir araştırmaya göre İslamiyet'in batı kültürü için bir tehdit olduğunu düşünenlerin oranı % 48'dir. Bunun yanında İslam'ın Avrupa kültürünü zenginleştireceğini savunan Almanların oranı % 23'tür.⁴⁹⁹ Bu araştırmanın 1997'de yapıldığı düşünülürse ve 11 Eylül olaylarının bu oranları, dramatik bir şekilde düşürdüğü varsayılırsa, tablo daha net

⁴⁹⁴ Sedat Laçiner, *a.g.e.*, s. 23-26, 121; Mustafa Gencer, "Avrupa Birliği Sürecinde Almanya'da Türk Sivil Toplum Örgütleri", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 278-279.

⁴⁹⁵ Mustafa Gencer, *a.g.m.*, s. 281; İsmail Altıntaş, *a.g.e.*, s. 235; Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.m.*, s. 27, 38.

⁴⁹⁶ Kadir Canatan, "Sivil Toplum Örgütleri Olarak Hollanda'da İslamî Kurum ve Kuruluşlar", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 129.

⁴⁹⁷ Kadir Canatan, *a.g.m.*, s. 130.

⁴⁹⁸ Susanne Heine, *a.g.m.*, s. 345.

⁴⁹⁹ Yaşar Kütük, "Avrupa'da Dini Yayınlar", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 564.

görülebilecektir. Nitekim yapılan birçok araştırmada 11 Eylül sonrasında Avrupa’da İslamofobinin artmaya başladığı görülmektedir. Bugün Avrupa ülkelerinde Müslümanlar bir güvenlik konusu haline gelmiştir.⁵⁰⁰ Lakin Selman Rüştü’nin “*Şeytan Ayetleri*” kitabında İslam’a hakaret dolu cümlelerini düşünce özgürlüğü adı altında savunan, İslam medeniyetinin kendi kutsalını savunma hakkını bağnazlık olarak niteleyen, Almanya’da Türklere karşı ırkçı saldırıları örtbas eden, Türkiye’ye yönelik dışlayıcı tavırlarını her zeminde belli eden,⁵⁰¹ Danimarka’daki karikatür olaylarında gayr-ı ahlaki tavırlar sergileyen ve özür dilemeye yanaşmayan, peygambere hakareti bir düşünce özgürlüğü meselesi olarak addeden, “*İslam kılıçla yayılan bir dindir*” görüşünü rahatlıkla teyit edebilen bir Avrupa görüntüsü; din boyutlu çatışmaların, ön yargı ve dışlayıcılığın, sosyal uyumsuzluk ve şiddetin⁵⁰² bir uzantısı olarak değerlendirilmeye çok daha müsaittir. Üstelik resmi hakların temini konusunda da uygulamada birçok sıkıntı yaşanmaktadır. Örneğin Hıristiyanlık dersi almamak için dilekçe vermek gerekirken, İslam dersi almak için dilekçe vermek gerekmekte, fakat çeşitli gerekçelerle bu hakkın temini geciktirilmekte ve bazı aksaklıklar meydana gelmektedir. Bu bağlamda batı tasavvurundaki özgürlüğün belli bir yönü olduğu söylenebilir. Bunun aksi yönünde talep edilen bir hak, özgürlük olarak değerlendirilmemektedir. Batının özgürlük anlayışı, çoğu zamanda tanrıdan özgürleşme ve birey merkezli bir yapı olarak algılanırken, Danimarka’daki karikatür krizi ve benzeri vakaların ifade özgürlüğü olarak algılanması ve aksinin özgürlüğü kısıtlayıcı bir durum olarak algılanması doğal karşılanmaktadır. Batının özgürlük anlayışı, durgun bir nehre benzetilebilir. Her ne kadar durgun bile olsa belli bir akış yönü olan bu nehrin akış yönünün tersine her davranış mukavemetle karşılaşmaktadır.⁵⁰³

Memleketlerinde iş kurabilmek için yeteri kadar para toplamak amacıyla Avrupa’ya giden göçmenler, orada artık kalıcı unsur haline gelmişlerdir.⁵⁰⁴ Geriye dönme niyetiyle çıkılan bu yolculuk, beraberinde en önemli nedeninin din kaynaklı olduğu söylenen⁵⁰⁵ ama birçok nedenden kaynaklanan gettolaşmayı, içe kapanma sürecini getirmiştir. Geri dönüş planlarını erteleyen Türkler ise kendi içlerine kapanarak ve kültürlerini korumaya çalışarak var olmaya çalışmaktadır. Bununla beraber 1980

⁵⁰⁰ Mehmet Emin Köktaş, *a.g.m.*, s. 112-113.

⁵⁰¹ Bülent Şenay, *a.g.m.*, s. 409.

⁵⁰² Bahadır Kaleağası, *Radikal Gazetesi*, 13.02.2006.

⁵⁰³ Fatih Okumuş, *a.g.m.*, s. 123.

⁵⁰⁴ Faruk Şen, *a.g.e.*, s. 133.

⁵⁰⁵ Fazlı Arabacı, *a.g.m.*, s. 461.

sonrasında artan iletişim teknolojisi, kendi kültürleriyle kopma noktasına gelen göçmenleri yeniden bir öze dönüş sürecine iletmiştir.⁵⁰⁶ Fakat gettolaşma eleştirilerinin tek taraflı bir mesele olarak algılanması ve bu konuda tek kusurun göçmenlerde olduğu düşüncesi de eksik ve fotoğrafın tamamını göremeyen bir düşüncenin ürünüdür. Belli oranlarda oluşan getto ve getto benzeri yapılanmanın bazı nedenleri de Avrupa'nın dışlamacı ve ötekileştirici tavrında aranmalıdır.⁵⁰⁷

Yapılan bir takım araştırmalarda Batı Avrupa'da yaşayan Türklerin en önemli problemlerinin başında Müslüman-Türk kimliğinin korunması ve yeni kuşaklara bu kimliğin aktarılması gelmektedir. Zaten bu kaygılardan dolayı dernekler kurulmuş, camiler yapılmıştır. Diyanet de bu ihtiyaca binaen din görevlileri görevlendirmiştir. Kanaatimizce sabit ve değiştirilemez bir Türk-İslam kimliğinin savunulması, Avrupa'daki mevcut duruma çözüm olmamaktadır. Bu nedenle Türkiye'de yaşanan, tartışılan İslam modeli Avrupa'ya çoğu zaman taşınmamakta; Avrupalı, İslam'ı gurbetçi vatandaşların korumacı din anlayışından hareketle tanımakta ve ona göre politikalar geliştirmektedir.⁵⁰⁸ Bu da gösteriyor ki hem Avrupalı hem Türk hem de Müslüman bir kimliğin inşası gereklidir.⁵⁰⁹ Öte yandan bir dinin, içinde bulunduğu kültürden, dilden bağımsız olması düşünülemez. Onun için Türkiye, gurbetteki vatandaşlarının dini algısı konusunda her zaman imtiyazlı bir konumda olacaktır. Türkiye'nin laiklikle barışık İslam tecrübesi, ortaya hoşgörülü bir yapı çıkarmıştır. Bu da Avrupa için bir şanstır.⁵¹⁰ Nitekim Diyanet'in Avrupa Birliği sürecinde yurt içi ve yurtdışı din hizmetleri politikası konusunda sorular yönelttiğimiz DİB başkan yardımcısı Prof. Dr. İzzet Er ile Dış İlişkiler Daire Başkanı Prof. Dr. Ali Dere de bu konuya değinmiş, Diyanet'in yurtdışında yaşayan vatandaşlarımızın içinde buldukları topluma entegrasyonu konusunda da hassasiyet gösterdiğini ifade etmişlerdir. Prof. Dr. İzzet Er, yurtdışına giden vatandaşlarımızın kendi yurttaşlarıyla aynı çatı altında olmak istemelerinin tabii bir durum olduğunu, cami ve cami derneklerinin bu anlamda gettolaşmaya neden olabileceğini ama bu konuda kusurun tek taraflı olmadığını, tarafların sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiğini ifade etmiştir. Prof. Dr. Ali Dere, buna rağmen yaşanan çeşitli uyum sorunları, cami ve

⁵⁰⁶ Fazlı Arabacı, "Fransa'da Müslüman Toplumunun Örgütlenmesi ve Türk İslam Kimliğini Korumada Cami ve Derneklerin Fonksiyonu", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 33, S. 3, Ankara 1997, s. 98; Faruk Şen, *a.g.e.*, s. 133.

⁵⁰⁷ Diyanet Dış İlişkiler Daire Başkanı Prof. Dr. Ali Dere'yle 05.03.2008 tarihinde Diyanet hizmet binasında yapılan mülakat, Ankara.

⁵⁰⁸ Ahmet Ünal, *a.g.m.*, s. 42.

⁵⁰⁹ Günter Seufert, *a.g.m.*, s. 329.

⁵¹⁰ Günter Seufert, *a.g.m.*, s. 331.

camii derneklerinin gettolaşmaya neden olduğu eleştirileri noktasında problemin tek taraflı olarak algılandığını ifade etmiş, Avrupa'nın zihin tembelliğinden kaynaklanan bir sorunun söz konusu olduğunu, tarafların üstlerine düşen sorunları hakkaniyetle yerine getirmesi gerektiğini söylemiştir. Dere, camii merkezli bir gettolaşmanın olmadığını, dini bayramlar gibi özel günlerde dahi camilere gelen gurbetçi vatandaşların oranının % 10'larda seyrettiğini söylemiştir. Aynı zamanda Dere, Avrupa'da yaşanan belli bir gettolaşmanın inkar edilemeyeceğini, bunun sosyal bir gettolaşma olduğunu, kişilerin din saikinden çok, sosyal ilişkiler (hemşerilik gibi) çerçevesinde gettolaştığını ifade etmiştir. Dere'ye göre gettolaşmanın nedeni ilgili ülkelerin politikalarıdır. Bu ülkeler eksikliklerini örtmek adına camii merkezli gettolaşmayı bir karşı argüman olarak kullanmaktadır.⁵¹¹ Aynı zamanda III. Din Şûrası'nda da, "Avrupa Birliği Sürecinde Sosyal Hayat ve Din" konusunda DİB, bu konunun önemine değinmiştir;

*"Yurtdışında yaşayan Türk vatandaşlarının en önemli problemi milli ve dini kimliklerini koruma problemidir. Birinci kuşağın zıddına, orada doğup büyüyen ve oranın kültürünü benimseyen ikinci ve üçüncü kuşak, yaşadığı evlilik dışı beraberliklerle, bu beraberliklerden olan çocuklarına kilise denetimindeki kuruluşlarca sahip çıkılmasıyla, yabancılarla evlilikle, din, kültür, yabancılaşma bağlamında yaşadıkları sorunlarla, kuşaklar arasında kültür ve din merkezli çatışmalarla oldukça önem arz eden bir konumdadırlar."*⁵¹²

Avrupa'daki Müslümanlar, İslam'ı Türkiye'deki Müslümanlar gibi ortak paydalar üreten, ortak ahlak ve dil sunan bir vakıa olarak yaşamamaktadır. Tersine İslam, onlar için kendilerini öbür toplumdaki ayıran bir kimliktir. Avrupalı Müslüman, çoğunluk olmanın verdiği güvenden yoksundur. Türkiye'de İslam, imtiyazlı bir kimlik tanımlama biçimiyken Avrupa'da Müslümanlar tüm bu imtiyazlardan yoksundur. Öte yandan Avrupa, Müslümanlardan dini birey merkezli olarak yaşamasını beklemektedir.⁵¹³ Problem, İslam'ın Hıristiyanlığın tersine bir sosyal-toplumsal proje öngörmesidir. Sosyal alanı düzenleyen, müdahale eden bir İslam ise, Avrupa'yı rahatsız etmektedir.

Günümüz Avrupa'sında yaşayan Türk nüfusunun önemli bir çoğunluğunu gençler oluşturmaktadır. Bu gençler, içinde yaşadıkları toplumda Türkiye'dekine göre daha büyük sorunlarla karşılaşmaktadır. Türk gençlerinin yaşadıkları ülke halkları çoğunlukla

⁵¹¹ 05 Mart 2008 tarihinde Diyanet hizmet binasında yapılan mülakat, Ankara.

⁵¹² Avrupa Birliği Sürecinde Sosyal Hayat ve Din Konusunda Diyanet'in Görüşü, III. Din Şûrası, DİB Yay., Ankara 2005, s. 645-646.

⁵¹³ Günter Seufert, *a.g.m.*, s. 330-331.

Hıristiyan'dır. Özellikle 11 Eylül olayları sonrasında Türk gençleri, içinde buldukları toplumla irtibatı koparmadan kendi dini kimliklerini geliştirmekte zorluklar çekmektedir.⁵¹⁴ Avrupa'da yaşayan yeni nesil, geleneksel dindarlık anlayışından farklı bir anlayış geliştirmekte ve içinde bulunduğu kültürden de etkilenmektedir. Bir takım kültürel değerlere yükledikleri anlam ve anlamlandırdıkları durumu yaşayış biçimleri, değişime uğramaktadır.⁵¹⁵ Bunun zıddına rutin ibadetlerin ifa edilmesinde ciddi bir düşüş gözlemlenmesi, Avrupa'da yaygınlaşan İslam'ın da Avrupa dindarlığına benzer biçimde sembolik bir görünüme doğru yol aldığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Örneğin İngiltere'de yapılan bir araştırmada Türk gençlerinin % 28'i İslam'ın beş şartının tümünü, % 23'ü ise 2 ile 4'ünü sayabilmiştir. Araştırmaya katılanların % 48'i bu şartların bir tekini bile söyleyememiştir. Araştırmaya katılanların % 18'i ibadetlerini yerine getirdiklerini, geriye kalan kısmı ise farklı nedenlerle ibadet etmediklerini ifade etmiştir.⁵¹⁶

Avrupa'daki Türk vatandaşları arasında eğitim oranı arttıkça, modern eğilim ve tanımlama biçimlerinin de arttığı gözlemlenmektedir. İşçi statüsünde çalışanlar, memur, girişimci ve serbest çalışanlara göre kendilerini daha fazla dindar olarak tanımlamaktadır.⁵¹⁷

Bugün Avrupa'da İslam, en büyük üçüncü din olmasına rağmen (ilk iki din Katoliklik ve Protestanlıktır) Avusturya dışında resmi din olarak tanınmamakta,⁵¹⁸ bu da birçok sorunu daha da çözümsüz kılmaktadır.⁵¹⁹ Sorunların çözümü noktasında ilgili ülkelerin köklü politikalar oluşturması gerekmektedir.

4.5. Avrupa'da İslam Algısı ve İslamofobi

Avrupa'nın İslam tasavvuru bir tehdit algısına göre; dini-teolojik, siyasi ve kültürel olmak üzere üç alanda ortaya çıkmıştır.⁵²⁰ Avrupalı zihniyet pek çok sebepten ötürü Müslümanları kendisine rakip olarak görmüştür. Bunun sebeplerinden biri Hıristiyanlığın, İslam'ı kendisine rakip olarak gören tarihsel tavrıdır. Özellikle İslam'ın

⁵¹⁴ Recep Kaymakcan, "Diyanet Hizmetleri Bağlamında Avrupa'daki Türk Gençlerin Eğitimi", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 485.

⁵¹⁵ Talip Küçükcan, *a.g.e., a.y.*

⁵¹⁶ Talip Küçükcan, *a.g.m., s. 680.*

⁵¹⁷ Faruk Şen, *a.g.e., s. 156-157*; Faruk Şen, "Avrupa Birliği Sınırları İçinde İslam'ın Gelişmesi ve Sorunları", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 843.

⁵¹⁸ Faruk Şen, *a.g.e., a.y.*

⁵¹⁹ Ayhan Kaya-Ferhat Kentel, *a.g.e., s. 157.*

⁵²⁰ Özcan Hıdır, "Anti-Semitizm ve Anti-İslamizm: Benzerlikler ve Farklılıklar", *Batı Dünyasında İslamofobi ve Anti-İslamizm*, EskiYeni Yay., Ankara 2007, s. 85.

hızlı yayılışı, Haçlı Seferleri'ni oluşturan nedenler ve sonraki gelişmeler, bu rekabeti beslemiştir.⁵²¹ Aynı his, İslam için de söz konusudur. İslam, doğuya doğru belli bir ilerlemenin ardından, yönünü sürekli batıya çevirmiş, batıya doğru genişlemek istemiştir.

Tarihsel arka plana bakıldığında, müntesipleri bakımından dünyanın en büyük dinleri olan ve kurtuluş öğretisi taşıyan dinlerin karşılaşması kaçınılmazdır. Nitekim bu karşılaşma siyasi nedenlerden önce dini nedenlerle olmuştur.⁵²² Türkiye'nin AB üyeliğine karşı çıkan kesimin en önemli argümanlarından biri de bu tarihsel faktördür. Türkiye ve Avrupa'nın yüzyıllardır süren ilişkisi, çoğu zaman din savaşı adı altında devam etmiş, iki farklı medeniyet tasavvuru çatışması tarihidir. Tarih boyunca Hıristiyan Avrupa ve İslam, aynı egemenlik alanları konusunda mücadele içinde olmuştur. 1683 İkinci Viyana Kuşatması'na kadar Batı, her zaman İslam'ın fetih tehdidi/tehlikesi endişesini taşımıştır. Bu şekilde İslam'ı tanıma uğraşları, Haçlı Seferleri'ne kadar uzanmaktadır. Bu çevirinin oldukça kötü ve önyargılarla dolu olduğu söylenmektedir. Yine Pierre le Venerable'nin (1095-1156), İslam'a ve peygambere olan haksız tenkit ve hakaretleri ortaçağda İslam eleştirisi ve nefretinin kaynaklığını yapmıştır. XIII.-XIV. yüzyıl bu haksız tenkit ve nefretin doruğa ulaştığı dönemdir. Sonraki iki yüzyılda eleştiri ve nefret devam etmiş, bu dönemde İslam'ın en büyük imparatorluğu Osmanlı da bu nefretten nasibini almıştır. Öyle ki Avrupalılar çocuklarını bile Türklerle korkutacak duruma gelmiştir. Deyim ve atasözlerindeki bu durum yer yer günümüzde bile devam etmektedir. Hala Türkler pala bıyıklı, kılıç kuşanmış olarak tasvir edilmektedir. 18. ve 19. yüzyılda menfi düşüncelerin yanı sıra bazı müspet düşünceler de ortaya çıkmıştır. Voltaire, İslam'ın sade ve doğru bir Allah'a iman üzere kurulu ve Araplar için iyi bir din olduğunu söylemiştir. 20. yüzyıl ise diyalog çalışmalarıyla beraber yeni bir dönemin başladığı dönemdir. Fakat 20. yüzyılda dahi İslam, çölde yaşayan, deveye binen, savaşan, esir pazarlarında esir alıp satanların dini olarak düşünülmüştür. Buna yeni dönemde İslam'ın terörizmle özdeşleştirildiği ve islamofobinin yaygınlık kazandığı 11 Eylül sonrası dönem de eklenebilir. Mesela bugün bile Yunanistan gibi bazı ülkelerde bu korku hala ders kitaplarında ve gündelik yaşamda canlı bir şekilde bulunmaktadır. Bu süreçte

⁵²¹ Ali Talip Yel, "Günümüzde Avrupa'nın Müslümanlara Bakışı", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 740.

⁵²² Ömer Faruk Harman, "Avrupa'da İslam İmajı", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. II, Ankara 2000, s. 299.

tarafların bakış açılarını değiştirmeden müspet bir tavır geliştirmeleri elbette beklenemez.⁵²³

Batıda İşlam imajı çeşitli safhalardan geçmiştir. Batılılar İşlam'a ilk olarak bir tehdit, sonra onu tanıma/oryantalizm, sonra sömürme/emperyalizm ve sömürgecilik bağlamında yaklaşmışlardır.⁵²⁴ Avrupa'da Türk imajı da bu algıya paralel olarak, daha çok Hıristiyan düşmanlığı ve terörizmle denk kabul edilerek gelişmiştir. Bu imajın oluşmasının nedenleri irdelenmelidir. Bunun için de başvurulacak ilk kaynak, kökeni büyük çoğunlukla Haçlı Seferleri'ne dayanan tarihsel faktördür. Tarihsel süreçte Batı İşlam'dan en az seviyede etkilenmek için onu elden geldiğince kötüleyici bir yaklaşım benimsemiştir.⁵²⁵

Henüz psikoloji literatürüne girmediği halde İşlamofobi, herhangi bir nedeni olmadığı halde İşlam'dan ve Müslümanlardan çekinme, korkma ve kaçma içęüdüünü ifade etmektedir.⁵²⁶ Bugün batıda antisemitizm kavramına denk, hatta ondan daha tehlikeli olarak addedilen bir islamofobi olgusundan bahsedilebilir.⁵²⁷ İşlamofobinin kökeni her ne kadar İşlam'ın ilk zamanlarına kadar götürülebilirse de günümüzdeki islamofobik artışın başlıca nedeni, İran İşlam Devrimi, SSCB'nin yıkılması neticesinde yeni bir düşmanın tarifine duyulan sözde ihtiyaç ve bunun da Müslüman ülkeler olması, nihayet bu durumun 11 Eylül olaylarıyla doruk noktasına ulaşmasıdır.⁵²⁸ Avrupa'daki Müslümanların en büyük sıkıntısı, 11 Eylül sonrasında artan İşlam karşıtlığının önüne geçilemeyişidir. Örneğin yapılan bir araştırmaya göre İşlam'ın Avrupa'ya ait olmadığını düşünen Avrupalı vatandaşların oranı % 50 civarındadır.⁵²⁹

Son 30-40 yıldır Avrupa'daki Müslüman nüfusun çoğalması ve ikinci, üçüncü kuşağın, toplumun prestijli katmanlarında görünür duruma gelmeleri/merkeze yaklaşmaları, Avrupa'da kökleri geçmişe uzanan bir kuşatılmışlık psikolojisi yaratmıştır. Bu rahatsızlık artık küçük azınlıklar tarafından değil, bizzat merkezde bulunan saygın

⁵²³ Ömer Faruk Harman, *a.g.m.*, s. 301.

⁵²⁴ Ömer Faruk Harman, *a.g.m.*, s. 302.

⁵²⁵ Ali Murat Yel, "Türkiye ve Avrupa'nın Çatışan İmajları", *Batı Dünyasında İşlamofobi ve Anti-İşlamizm*, EskiYeni Yay., Ankara 2007, s. 103-110.

⁵²⁶ Özcan Hıdır, *a.g.m.*, s. 83.

⁵²⁷ Seyfi Kenan, "İşlam'ın Batı'da Algılanması Problemi: Terör-şiddet ve Kadın", *III. Din şürası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 747-748.

⁵²⁸ Kadir Canatan, "İşlamofobi ve Anti-İşlamizm: Kavramsal ve Tarihsel Yaklaşım", *Batı Dünyasında İşlamofobi ve Anti-İşlamizm*, EskiYeni Yay., Ankara 2007, s. 57.

⁵²⁹ Talip Küçükcan, "Avrupa'da Türk Gençliği ve Din: İnanç, Bilgi ve İbadet", *III. Din şürası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 674-675.

politik gruplar tarafından da dile getirilmektedir.⁵³⁰ Entegrasyon konusunda sorunlar tek taraflı değildir. Örneğin birçok belediye, Almanya'da ezan okunmasını istememektedir. Bin yıldır belli bir kültürel yapı içinde yaşayan insanların rahatsızlığı bir nebze anlamlı olsa bile, tarafların entegrasyon uğruna fedakarlıklar yapması zorunluluk arz eder. Fakat Batı Avrupa, ısrarla yabancı kültürleri kabul etmeme yönünde ve onlarla bütünleşmeme yönünde bir tavır belirlemiş gibi görünmektedir.⁵³¹

Avrupa'nın İslam algısını/korkusunu oluşturan bazı temel parametreler vardır. Kadının durumu ve evlilik hakkı, boşama hakkının sadece erkeğe ait olması, Müslüman bir kadının gayr-ı müslim bir erkekle evlenememesi, çok evlilik, zorla evlendirme, kısas cezaları ve hadler bu parametrelerdendir.⁵³² Kanaatimizce burada düşünülmesi gereken en önemli mesele, batının ötekileştirme olmadan yaşayamadığı gerçeğidir. Bu konuda da pragmatist bir tavırla, sürekli İslam'ın (kendilerince) negatif yönleri görülmektedir.

AB sınırları içerisinde 4 milyonu Türk, toplam 14-15 milyon dolayında Müslüman yaşamaktadır. Bununla beraber Müslümanlarla ilgili olumlu haberler medyada hiç yer almamaktadır. Almanya'nın ünlü haber dergisi Der Spiegel'in şimdiye kadar kapak haberi olarak sunduğu tek Türk, halifeliğini ilan eden ve 900 civarında müntesibi bulunan bir meczuptur.⁵³³ Medyanın etkin biçimde kullanılmadığı ve İslam'ın Batı karşıtı/Batı değerlerini yıkıcı bir din olmadığı anlatılmadığı/anlatılmadığı için pek çok problem yaşanmaktadır.⁵³⁴ Avrupalı insanın zihninde asırlardır süregelen iki yargı mevcuttur. Birincisi, barbar olarak nitelediği Osmanlı, ikincisi ise bugün Taliban'la özdeşleştirmek istediği İslam'dır. Protestanlığın kurucusu Martin Luther tarafından İslam ile Türk kimliği birleştirilmiş ve ikisi için Türk kavramı kullanılmıştır. Luther sonrası dönemde de İslam korkusu devam etmiştir. Hatta insanlar, Hıristiyan ve Hıristiyan olmayan olarak ayrılmışlardır. Buna göre Hıristiyanlar insandır, geriye kalanların ise insan olabilmeleri için Hıristiyan olmaları gerekmektedir. Hıristiyan olmayanların farklı türden davranışlarını "*Türk gibi davranmak olarak*" tanımlayan Avrupalılar bu korkuyu uzun süre yaşamışlardır. İslam ve Türk korkusu hala bazı

⁵³⁰ Celalettin Vatandaş, "Bir 'Din Mühendisliği' Projesi olarak Euro-İslam", *Avrupa Günlüğü Dergisi*, S. 8, İstanbul 2006, s. 230-231.

⁵³¹ İlber Ortaylı, *a.g.m.*, s. 69.

⁵³² Olivier Carre ve Muhsine el-Ahmedî, *a.g.m.*, s. 235-238.

⁵³³ Murat Çelikkafa, "Sınır Ötesi Yayın Yapan Kitle İletişim Araçlarında Din Faktörü ve Diyalogun Önemi", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 586. Bu bilgi 2004 tarihi itibarıyla verilen bir bilgi olduğu için bu tarihten sonra Der Spiegel'in başka bir haber yapmış olup olmadığını bilememekteyiz.

⁵³⁴ Tarık Ramazan, eş-Şark'ul-evsât, 27.07.2005,

(<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=159784>, 24.12.2007)

Avrupa ülkelerinin okullarında, eğitim programında, kültürlerinde canlı olarak yaşamaktadır.⁵³⁵ Hem Osmanlı torunu hem de Müslüman olan ve buna rağmen AB'ye girmek isteyen Türkiye, elbette ki bundan nasibini fazlasıyla alacaktır.

İslam'ın, Müslümanların nüfusunun çoğalması ve ekonomide söz sahibi olmalarıyla Avrupa'ya ve batı değerlerine hâkim olacağı korkusu islamofobik davranışlara neden olmaktadır.⁵³⁶ 11 Eylül olaylarını takip eden tarihlerde, Avrupa Irkçılık ve Yabancı Düşmanlığı İzleme Merkezi (EUMC) bir rapor yayınlamış, bu raporda; Avrupa ülkelerinde görece düşük derecede fiziksel şiddet, buna karşın söz ve tacize dayalı yüksek oranda sözel şiddet tespit edilmiştir. Bu saldırı ve tacizlerden sadece kişiler değil, dernek ve camiler de payını almıştır.⁵³⁷

Batıda İslam korkusunun en önemli tezahürleri, başörtüsü üzerinden gerçekleşmektedir. Önceleri başörtüsü üzerinden, daha sonra ise inşa edilen camilerden yükselen ezan sesi ve minareler üzerinden batıda bir İslam karşıtlığı yükselmiştir. Özellikle Müslümanlar çeşitli alanlarda daha fazla etkin olmaya başladıkça, bu durum da artış göstermiştir.⁵³⁸ Avrupa'da çeşitli siyasi liderlerin ağzından dökülen akıl almaz ifadeler durumun vahametini ortaya koymaktadır.⁵³⁹ 11 Eylül öncesi ve sonrasında Alman politikacıların konuşmalarının incelendiği bir araştırmada, belirgin bir biçimde İslam'a karşı bir önyargının arttığı görülmüştür. 11 Eylül olaylarından sonra Avrupa'da İslam imajının negatif görünümünün Avrupalılar arasında arttığı konusunda neredeyse fikir birliği vardır. Böylesi tehlikeli bir algıyı Avrupalı zihinlerde azaltabilecek olan Papa'nın Türkiye ziyareti belli oranlarda olumlu bir havaya neden olmuştur.⁵⁴⁰ Lakin tarafların samimi bir diyalog sürecine girmesi ve bu konuda sahici adımlar atması gerekmektedir.

Özellikle son yıllarda dünya medyasında İslam ve Müslümanlar ile ilgili birçok haberin yer aldığı müşahede edilmektedir. Karikatür krizi ve bunun ifade özgürlüğü bağlamında normal bir davranış olarak karşılanması gibi çeşitli gelişmeler, bir anlamda İslam dünyasının hassasiyetlerini ölçmek üzere planlanmış bir sürecin parçası olarak

⁵³⁵ Özcan Taşçı, "Euro-İslam (Avrupa İslam'ı) Karşısında Türkiye", *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişi'nin Din Boyutu Sempozyumu*, DİB Yay., Ankara 2003, s. 580; Mahmut Aydın, "Müslüman-Hıristiyan Diyalogu Bağlamında Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Adaylığının Değerlendirilmesi", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. II, Ankara 2000, s. 543.

⁵³⁶ Kadir Canatan, *a.g.m.*, s. 54-55.

⁵³⁷ Kadir Canatan, *a.g.m.*, s. 32.

⁵³⁸ Faruk Şen, *a.g.e.*, s. 117.

⁵³⁹ Fatih Okumuş, *a.g.m.*, s. 133.

⁵⁴⁰ Faruk Şen, *a.g.e.*, s. 167.

yorumlanmaktadır. Nitekim Jyllands-Posten gazetesinin yazı işleri müdürü de bu yönde görüş beyan etmiştir. Birçok kişiye göre karikatür krizi, batının İslam/Müslüman algısının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁴¹ Fransa ve Almanya gibi ülkelerde Müslüman görünümlü kimseler polis tarafından potansiyel suçlu olarak algılanmaktadır. Hatta camilerin ve tüm Müslümanların fişlenmesi gerektiği fikri dahi öne sürülebilmektedir. Bu da haliyle Müslümanları çeşitli grupların içine girme tehlikesiyle karşı karşıya bırakmaktadır.

Bu bağlamda Türkiye'nin AB üyeliği, Müslümanların Avrupa'ya kabullenebilmelerini ve yabancılaşmamaları sağlayacak, yaşanan toplumsal gerginliklere karşı supap etkisi yaratacak ve sorunlarına büyük ölçüde çözüm olacaktır. Bu şekilde düşünüldüğünde Türkiye, sadece doğuya değil batıya da büyük katkılar sağlayabilecek bir ülkedir. Fakat bu olumlu tasavvurdan çok, Avrupa'da gözlemlenen durum, birçok AB ülkesinde dini ve etnik ayrımcılığın had safhada olduğu ve bu uygulamaların kurbanları arasında milyonlarca Müslüman'ın bulunduğuudur. Demokrasi ve insan haklarının sancaktarlığı iddiasındaki Avrupa için bu durum, utanç vericidir. Avrupa ülkeleri, bugün Türkiye gibi bazı İslam ülkelerini dini cemaatlere/gruplara karşı tavrından dolayı eleştirmekte ama öte yandan bu kişileri mülteci olarak kabul etmektedir. Bu durum bir çelişkidir. AB üyesi ülkeler İslamiyet ile terörün aynı kefeyle konulduğu bir algıdan vazgeçmek üzere politika üretmek zorundadır. Ön yargıların giderilmesi için medyaya ve politikacılara önemli görevler düşmektedir.⁵⁴² Türkiye'de Hıristiyanların oranı % 1 olmasına rağmen hemen hemen ülkenin her ilinde ve büyük ilçesinde birden çok kilise bulunmaktadır. Büyük şehirlerinde sinagoglar mevcuttur. Anadolu'nun Türk idaresinde olduğu 1000 yıllık süreçte hemen hemen hiçbir tarihi yapıya dokunulmamıştır. Tüm bu tablo göz önüne alındığında Türkiye'nin AB ülkeleri tarafından örnek alınabilecek birçok tarafının olduğu aşikârdır.⁵⁴³

4.6. Avrupa İslam'ı/Euro İslam

Avrupa'da Müslüman varlığı çoğu zaman yekpare bir yapı olarak algılanmaktadır. AB ülkelerinde İslam'ın ve Müslümanların konumlarında, problemlerinde, karşılaştıkları sorunlarda ve kendilerini tanımlamalarında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin özgürlük kavramı Fransa'da eşitlik, İngiltere'de dokunulmazlık, Almanya'da ise

⁵⁴¹ Celalettin Vatandaş, *a.g.m.*, s. 223.

⁵⁴² Sedat Laçiner, *a.g.e.*, s. 27-31; Özcan Taşçı, *a.g.m.*, s. 581-582.

⁵⁴³ Sedat Laçiner, *a.y.*

sorumluluk doğrultusunda anlaşılmaktadır.⁵⁴⁴ Bu bağlamda her Avrupa ülkesi Türkiye'nin AB üyeliğine ve İslam'a kendi göçmen Müslümanlarına dair izlenimleri ve kendi kavram dünyaları çerçevesinde bakmaktadır. Oysa Müslüman göçmenler arasında etnik, ulusal ve kültürel farklılıklar mevcuttur. Bu ülkelerin her birinde değişik ülkelerden Müslümanlar yerleşmiştir. İngiltere, Hint-Pakistan kökenli bir İslam'ı, Fransa mağrip ülkelerinden gelen Arap İslam'ını, Almanya ise Türk göçmenlerin İslam anlayışını görebilmekte,⁵⁴⁵ çoğu zaman kendi göçmen Müslümanları üzerinden İslam hakkında yargılara varabilmekte ve politikalar belirleyebilmektedir.

İslam'da her kültürün, yaşadığı dini, belli oranlarda yerelleştirme teamülü geliştirmesi tarihte de karşımıza çıkan bir vakıa olarak normal karşılanmakta, hatta fıkıh usulünde "örf" kavramı altında formüleştirmektedir. Zira din, toplumun bir ürünü olmasa dahi, din-toplum ilişkisi göz önünde bulundurulduğunda her zaman bağımsız değişken de olmamaktadır. Din, toplum tarafından yaşanan bir olgu olduğuna göre toplumdaki da etkilenebilmektedir.⁵⁴⁶ Bu bağlamda nasıl bir Afro-İslam'dan, Hint-İslam'ından bahsedebiliyorsak; sosyolojik olarak Avrupa İslam'ından da bahsetmek mümkündür.⁵⁴⁷

Avrupa tarihi, dini algılayış bağlamında değerlendirildiğinde çeşitli köklü değişimlere sahne olmuştur. Birkaç yüzyıl süren gelişmeler, dinin toplumsal etkisini ve yaptırım gücünü ortadan kaldırmış, dindarlık anlam yitimine uğramış, bir anlamda Avrupalı, tanrısını öldürmüş, dini bireysel bir mesele, inanç ve kimlik boyutuyla yaşanır kılmıştır. Avrupa İslam'ının da böyle bir formülasyon içinde değişimi ön görülmemekte, belki de bu süreç planlanmaktadır.⁵⁴⁸

II. Dünya Savaşı'ndan sonra çoğunluğu erkek 50 milyon Avrupalı ölmeseydi ve yaşanan işçi açığını kapatmak için büyük çoğunluğu Müslüman yabancı işçiler Avrupa'ya göç etmeseydi, bugün Avrupa İslam'ı diye bir olgudan bahsetmemiz de mümkün olmayacaktı. Avrupa'da İslam imajını negatiften pozitive çevirmek için ortaya atılan Avrupa İslam'ı projesi, Avrupa'da yaşayan Müslümanların büyük bir kısmının Türk olması nedeniyle Türkiye'nin AB'ye giriş süreciyle de birebir ilintilidir. Avrupa İslam'ı ile Avrupalının zihninde oluşmuş negatif İslam imajının silinmesi umut edilmektedir.⁵⁴⁹ Bu

⁵⁴⁴ Ertuğrul Şahin, *a.g.m.*, s. 53-54.

⁵⁴⁵ Ahmet Ünal, *a.g.m.*, s. 38-39.

⁵⁴⁶ Ejder Okumuş, *a.g.e.*, 14, 52.

⁵⁴⁷ Özcan Taşçı, *a.g.m.*, s. 577.

⁵⁴⁸ Celalettin Vatandaş, *a.g.m.*, s. 232-233.

⁵⁴⁹ Özcan Taşçı, *a.y.*

bağlamda çok çeşitli kültürel yapılar içinde gelişen, değişik biçimlere evrilen halk İslam'ının, Avrupa toplumlarında yaşayan İslam'la nasıl bir etkileşime gireceği sorulmalıdır? Nitekim 11 Eylül sonrası yaşanan gelişmeler, Avrupa'nın İslam'ı Avrupa dışı görmesine neden olduğu gibi, "Avrupa İslam'ı" tezini de güçlendirmiştir. Bu temellendirmenin doğal bir sonucu olarak Avrupa İslam'ı tezi, sosyolojik bir gerçekliğin yanı sıra Müslümanlıktan daha fazla şey ifade edebilmekte,⁵⁵⁰ çoğu zaman sosyolojik bir tespitten çok siyasal bir proje olarak da ön plana çıkmaktadır. Hangi saikten kaynaklanırsa kaynaklansın, İslam'ı Avrupa'nın ayrılmaz bir parçası olarak gören kesimin demokratik ve seküler bir yapıyı temel aldığı unutulmamalıdır.⁵⁵¹

İslamofobi'nin günümüzdeki en tehlikeli muhtemel sonuçlarından birisi, Müslümanları bizzat ilkelerinden sapmaya ve kendi prensiplerini terk etmeye zorlamasıdır.⁵⁵² Bessam Tibi'nin formüle ettiği Avrupa İslam'ının olumlu ve daha iyi bir gelecek vadeden; olumsuz ve potansiyel çatışmalardan uzak bir süreci ifade ettiği yorumları yapılsa da, özünde zorunlu bir değişim isteğini de barındırmaktadır. Bir anlamda İslam gerçeklerini sanayi toplumunun normlarına uyduran, içinde bulunduğu toplumla çatışmayan, çoğulcu bir demokrasiyi benimseyen bir formülasyondur, bu.⁵⁵³ Ne yazık ki bu sürecin en önemli silahı ise medya ve onun aracılığıyla dünya halklarının üstüne boca edilen, İslam'ı ve Müslümanları doğrudan hedef almasa dahi İslam'ı ve çeşitli İslami sembolleri terörizmle bağdaştıran ve sorunun kaynağını İslam'ın vazettiğini ifade eden suçlayıcı dildir.⁵⁵⁴

İslam genel olarak Avrupa'da, Avrupa yaşam tarzına bir tehdit ve düşman olarak algılanmaktadır.⁵⁵⁵ Aslında Avrupa'nın korktuğu şey İslam'ın kendisi değil, onun Avrupa kültürüne uzak bir yapı içerisinde gelişen tezahürleridir. Dolayısıyla kaygı, teolojik olmaktan çok sosyolojiktir. Bundan dolayı Avrupa, Müslümanlardan bir Avrupa İslam'ı modeli geliştirmelerini beklemektedir. Çünkü Avrupalılar, bu türden bir dönüşümün kendileri için daha güvenli olacağını düşünmektedirler.

Avrupa İslam'ı kavramı, toplumsal ihtiyaçlar ve onun belirlediği doğal bir sürecin uzantısı olduğu sürece tehlikeli bir duruma işaret etmekten çok, toplumsal bir çözüme

⁵⁵⁰ Kadir Canatan, "Avrupa'da Müslüman Varlığını Temellendirme Girişimi Olarak Avrupalı İki Müslüman Aydının İslam Projesi: Kıyaslamalı Bir Analiz", *Avrupa Günlüğü Dergisi*, S. 8, İstanbul 2006, s. 243.

⁵⁵¹ Ertuğrul Şahin, *a.g.m.*, s. 52.

⁵⁵² Fatih Okumuş, *a.g.m.*, s. 142; İslamofobi konusunda daha geniş bilgi ve çeşitli örnekler için lütfen bkz. Batı Dünyasında İslamofobi ve Anti-İslamizm, EskiYeni Yay., Ankara 2007.

⁵⁵³ Özcan Taşçı, *a.g.m.*, s. 578.

⁵⁵⁴ Celalettin Vatandaş, *a.g.m.*, s. 234-235; Mustafa Akyol, *Radikal Gazetesi*, 16.07.2005.

⁵⁵⁵ Ayhan Kaya-Ferhat Kentel, *a.g.e.*, s. 131.

imkan tanır. Fakat ne yazık ki yaşanan gelişmeler bu konuda çok fazla iyimser olmayı da mümkün kılmamaktadır. Avrupa ülkelerinde entegrasyon/uyum adı altında sürdürülen faaliyetlerin asimilasyon mahiyeti taşıdığı sıkça dile getirilmektedir. Avrupa'daki Türkler söz konusu olduğunda: “içinde bulunulan kültürün değerlerine uyum sağlamak suretiyle ben kalabilmek” olarak özetlenebilecek arzu, Avrupa ülkelerinde üç karşılık bulmakta ve sürdürülen çalışmalarda üç nitelik ön plana çıkmaktadır:

1. Asimilasyoncu Yaklaşım: Bu başlık altında baskıcı asimilasyon ve gönüllü asimilasyondan bahsedilebilir. İkisinde de sonuçlar aynı olsa dahi araçlar ve yöntem farklıdır.

2. Plüralist/Çoğulcu Yaklaşım: Avrupa ülkelerinin bünyelerinde bulunan azınlık kültürlerle yaşamalarını kapsar. Bu yaklaşım her iki tarafın kendi özelliklerini korumasına imkân tanırken, diyaloga da özel bir önem atfetmektedir.

3. Entegrasyonist Yaklaşım: İlk iki yaklaşımın karışımıdır. Kültürlerin kendi üstünlük anlayışlarından feragatini ifade eder. Kimisi bunu ılımlı çoğulculuk, kimisi ise ılımlı asimilasyon olarak algılamaktadır.⁵⁵⁶

Gelinen noktada çoğulculuk, çok kültürlülük tezlerinin aksine “en iyi entegrasyon, asimilasyondur”⁵⁵⁷ düşüncesi yaygınlık kazanmakta, Avrupa’da bu düşüncenin uzantısı olan politikalar gün geçtikçe artmaktadır.⁵⁵⁸ Dolayısıyla ılımlı İslam/Avrupa İslam’ı projesi bazen samimi ama çoğunlukla siyasi bir proje olarak varlığına devam etmektedir.⁵⁵⁹ Fakat etnik grupların oluşturduğu kurum ve organizasyonlar yeni kuşakların sosyalleşmesi ve kimlik oluşumları açısından önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle çoğulcu bir toplumda göçmenlerin asimilasyonu da mümkün görünmemektedir.⁵⁶⁰

4.7. AB Sürecinde Diyanet İşleri Başkanlığı

Din, tarihte toplumsal alanların tümünde etki sahibiyken modern zamanlarda durum bu şekilde gelişmemiş, din kendi öz alanında derinleşmeye bırakılmıştır. Modern sanayi toplumlarında geleneksel din anlayışının zayıfladığı, birey merkezli bir din

⁵⁵⁶ Fazlı Arabacı, “Avrupa’da Türk İslam Kültürünün Muhafazası ve Entegrasyon Sorunu (Fransa Örneği)”, *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. II, Ankara 2000, s. 461.

⁵⁵⁷ Dönemin Almanya işleri bakanı Otto Schily’nin 27.06.2002’de yapılan röportajda söylediği söz.

⁵⁵⁸ Celalettin Vatandaş, *a.g.m.*, s. 229.

⁵⁵⁹ Faruk Şen, *a.g.e.*, s. 118.

⁵⁶⁰ Kadir Canatan, “Hollanda’da Çok Kültürlü Toplum Tartışmaları ve Karşı-Çokkültürcü Söylemin Analizi”, *Avrupa Günü Dergisi*, S. 2, İstanbul 2001, s. 320-321.

anlayışının yaygınlık kazandığı bilinmekle beraber, modern veya geleneksel tüm toplumlarda din hala varlığını ve önemini korumaktadır.

Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti'nin ilgası ile 3 Mart 1924 tarih ve 429 sayılı kanunla kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı⁵⁶¹ Türkiye Cumhuriyeti'nin en eski kurumlarından biridir. Anayasanın 136. maddesinde belirtildiği üzere Diyanet İşleri Başkanlığı, genel idare içinde yer alan bir kamu kuruluşu olup, *"...laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışmayı ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirmekle yükümlüdür."* İlgili kanunda da bu görevler, *"İslâm dininin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek"* şeklinde belirlenmiştir. Bu yetkiye dayanarak Diyanet yurtiçinde cami ve müftülükler vasıtasıyla, yurtdışında ise müşavirlikler, ataşelikler ve bunlara bağlı din görevlileri vasıtasıyla din hizmeti yürütmektedir.⁵⁶²

Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilatı merkez, taşra ve yurtdışı teşkilatı olmak üzere üç ana bölümden oluşur.⁵⁶³ Diyanet'in görev ve sorumlulukları 5 ana başlık altında toplanabilir: İbadet ile ilgili hizmetler, dini konularda toplumu aydınlatma, din eğitimi, yurtdışı din hizmetleri ve vakıf hizmetleri.⁵⁶⁴

Bu bölümde amacımız, Diyanet İşleri Başkanlığı hakkında detaylı tarihi bilgiler vermektense çok⁵⁶⁵ küreselleşen dünyada konumu ve hizmetleri sık sık tartışma konusu olan Diyanet'in bu süreçteki değişim/dönüşüm politikalarının olup olmadığını, varsa bunların neler olduğunu, din-devlet-toplum ilişkisi bağlamında birçok soruyu ve açılımı beraberinde getiren Diyanet modelinin ne anlama geldiğini⁵⁶⁶ ve AB sürecinde hangi çalışmaların yapıldığını tartışmaktadır. Bu tartışmayı yaparken yer yer Diyanet'in, AB ile doğrudan ilişki içinde olduğu yurtdışı teşkilatı üzerinden örnekler verecek, ayrıca bu konuya da bir alt başlık olarak değineceğiz.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Osmanlı birikiminden kaynaklanan nitelikli bir din adamı kitlesine rastlanmaktadır. Cumhuriyet'in ilk yılları boyunca din hizmetinin

⁵⁶¹ İrfan Bozan, *Devlet ile Toplum Arasında Bir Okul: İmam Hatip Liseleri, Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı*, TESEV Yay., İstanbul 2007, s. 50; Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 6.

⁵⁶² İsmail Altıntaş, *a.g.m.*, s. 233-234.

⁵⁶³ İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 60.

⁵⁶⁴ Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 21.

⁵⁶⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı hakkında detaylı bilgi için bkz. İrfan Bozan, *Devlet ile Toplum Arasında Bir Okul: İmam Hatip Liseleri, Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı*, TESEV Yay., İstanbul 2007; Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *Sivil Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, TESEV Yay., İstanbul 2004; Kemalettin Taş, *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*, İz Yay., İstanbul 2002.

⁵⁶⁶ Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 6.

sağlanması konusunda eksikliği bu kitle gidermiş, böylece Diyanet, Türk halkına inkâr edilemez katkılar sunmuştur.⁵⁶⁷ Fakat ilk dönem Cumhuriyet politikası, din adamı yetiştirme konusuna fazla eğilmediğinden zamanla bu konu problemlili hale gelmiştir. Medreselerin kapatılması neticesinde artan din adamı ihtiyacını karşılamak üzere açılan iki düzine İmam Hatip Lisesi, 1930-1931 yıllarında kapatılmış ve 1935 yılında İstanbul Üniversitesi'ndeki İlahiyat Fakültesi de aynı kaderi paylaşmıştır. Bunların uzun vadedeki etkileri ise kayıp bir kuşak yaratması ile Osmanlı geleneğinden kopuş ve nitelikli din adamı ve hizmeti konusunda yaşanan eksikliklerdir.⁵⁶⁸

Günümüzde Diyanet ile ilgili iki temel tartışma konusu vardır. Bunlardan birincisi laik bir ülkede Diyanet gibi bir kuruluşun varlığı,⁵⁶⁹ ikincisi ise DİB'in sadece Sünni İslam'ı temsil ettiğine yönelik eleştirilerdir.⁵⁷⁰

Türkiye'de zaten sorunlu olan din-devlet ilişkilerinin, Diyanet'in mevcut yapısında köklü değişimlere imkân vermeyen en büyük engellerden biri olarak değerlendirildiğinin hatırlanmasında fayda vardır.⁵⁷¹ Kamuoyunda Diyanet üzerinde ciddi bir devlet baskısı olduğu görüşü yaygındır. Fakat idari olarak resmi bir kurum olan ve bu bağlamda çeşitli ödevleri ve sorumlulukları olan Diyanet'in üzerinde dini konularda baskı olup olmadığı konusu, sadece bir iddia olarak vardır. TESEV araştırmasında bu konuda herhangi bir bulguya rastlanmadığı ifade edilmiştir. Üstelik 28 Şubat sürecinde Diyanet'in "*başörtüsü Allah'ın emridir*" fetvası, Diyanet üzerinde devlet etkisinin dini konularda olmadığını gösterir niteliktedir.⁵⁷² Kendisine bu yönde sorular yönelttiğimiz Dış İlişkiler Daire Başkanı Prof. Dr. Ali Dere de bu görüşü teyit eder

⁵⁶⁷ Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 7, 32; WRR, *a.g.e.*, s. 131-134.

⁵⁶⁸ WRR, *a.y.*

⁵⁶⁹ Diyanet'in laik bir ülkede varlığı ile ilgili Anayasa Mahkemesi'nin kararı şu şekildedir: "Dinin devletçe denetiminin yürütülmesi, din işlerinde çalışacak kimselerin yetenekli olarak yetiştirilmesi yoluyla dinî taassubun önlenmesi ve dinin toplum için manevî bir disiplin olmasının sağlanması ve böylece Türk milletinin çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi, yücelmesi ona ereğinin gerçekleştirilmesi gibi nedenlere dayandığı gibi aynı zamanda toplumun çoğunluğunun Müslüman bulunduğu ülkemizde, dinî ihtiyaçların karşılanabilmesi için din işleri görece kişiler, mabet ve başka maddî ihtiyaçların sağlanması ve bunların bakımı gibi konulara yardım etmek nedenlerine de dayanmaktadır. Devletin her içtimaî müessesede olduğu gibi, içtimaî bir müessese olan toplumun dinî gereksinmelerine yardım etmesinin Anayasada yer alan ve nitelikleri açıklanan lâiklik esaslarına aykırı bir yanı bulunmadığı gibi Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Anayasada yer almasının da yukarıda açıklanan nedenlere dayanması karşısında, lâiklik ilkesine aykırı düşüğü kabul edilemez. Yine bu nedenlerle devletin bu alandaki yardımını ve Diyanet işleri kuruluşu görevlilerinin memur sayılması, devletin din işlerini yürüttüğü anlamına gelmeyecek ülke koşullarının zorunlu kıldığı ihtiyaca uygun bir çözüm yolu bulmak erek ve anlamını taşımaktadır. (<http://www.anayasa.gov.tr/KARARLAR/IPTALITIRAZ/K1971/K1971-76.htm>) Naklen: Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 107.

⁵⁷⁰ İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 69.

⁵⁷¹ İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 81.

⁵⁷² İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 86; Ayrıca bkz. 613 numaralı dipnot.

şekilde ifadeler kullanmış ve Diyanet'in idari konularda devlete bağlı olduğunu ama dini konularda bağımsız bir yapısının olduğunu söylemiştir.⁵⁷³ TESEV araştırması gösteriyor ki gerek Diyanet personeli, gerek Türk halkı, Diyanet'in güncel meseleler hakkında daha aktif olmasını, dini meselelerle doğrudan veya dolaylı yoldan ilgili olan konular hakkında daha aktif ve müdahil bir tavır belirlemesini arzu etmektedir. Üstelik din görevlilerinin ifadesine göre; Diyanet'in bu temenniye doğrular vaziyette davranışlar sergilememesi, Diyanet personelinin imajını negatif yönde etkilemekte ve onları zor durumda bırakmaktadır.⁵⁷⁴ Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Ali Bardakoğlu'nun, 2007 yılında Papa'nın ziyareti esnasında göstermiş olduğu tavrın kamuoyunda ne kadar olumlu bir hava yarattığı ise hala zihinlerde canlı bir tablo olarak durmaktadır.

Türkiye'de Diyanet'in çok özel bir konumu vardır. TESEV'in araştırmasına göre Türk halkı din adamlarına her şartta saygı gösterilmesi gerektiğine inanmaktadır. Aynı çalışmada cami cemaati profiline gençleri de içine alan bir görünüme doğru evrildiği ve daha sorgulayıcı ve bilgiye dayalı bir dindarlığın geliştiği tespiti yapılmıştır.⁵⁷⁵ Nitekim Türkiye'nin de dahil olduğu 80 ülkede yapılan Dünya Değerler Araştırması, Türkiye'deki deneklerin Diyanet'e % 64 oranında kesinlikle veya oldukça güvendiği tespiti yapılmaktadır. Diyanet'e güvenmediğini ifade edenlerin oranı ise % 16'dır. Bu oran, Batı Avrupa ülkeleriyle karşılaştırıldığında bir din kurumuna duyulan güven açısından en yüksek orandır.⁵⁷⁶

Avrupa ülkelerinde devlete bağlı dini kurumların varlığını geçen bölümlerde yer yer ifade etmiştik. Fakat hiçbir dini kurumun yapısı Türkiye'deki DİB kadar özel değildir. İngiltere'deki Anglikan Kilise ve İskoçya'daki Presbiteryen Kilise gibi devlet kiliselerinin bulunduğu Avrupa ülkelerinde bile kilise, göreceli olarak özerk bir kurumdur. Diyanet'in, din hizmetleri personelinin idare eden ve önemli fonksiyonlara sahip bir kurum olarak kilisenin eylemde eşiti gibi kabul edilebileceği görüşü⁵⁷⁷ Avrupa'da yaygındır. Fakat burada göz ardı edilen durum, İslam'ın Hıristiyanlığa ve onun Avrupa tecrübesine benzemeyen yapısıdır. Avrupa'da İslam, tarihsel köklerinden ayrı düşünüldüğü gibi, din-devlet ve toplum ilişkisi bağlamında da Diyanet'in çok net bir haritası çıkarılamamakta, haliyle bu durum zihinlerde bazı boşluklar yaratmaktadır. Öncelikle belirtilmesi gereken şey Diyanet'in (Avrupa Hıristiyanlığının tecrübesinin

⁵⁷³ 05.03.2008'de DİB hizmet binasında yapılan görüşme, Ankara.

⁵⁷⁴ Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 35.

⁵⁷⁵ İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 84.

⁵⁷⁶ Recep Kaymakcan, *a.g.e.*, s. 482.

⁵⁷⁷ WRR, *a.g.e.*, s. 81.

aksine) bir temsil kuruluşu değil bir hizmet kuruluşu olduğudur.⁵⁷⁸ Bu bağlamda Diyanet, Türkiye’de din hizmetleriyle ilgilenen bir kurum olarak herkesin uyması gereken bağlayıcı kurallar vazedemez.⁵⁷⁹

Türkiye ile Avrupa arasındaki en önemli farklılık şudur: Türkiye’de dini yapılanma ve hizmet alanı, kamu hizmeti olarak; Avrupa’da ise bir sivil toplum hizmeti/sosyal hizmet olarak şekillenmektedir.⁵⁸⁰

Türkiye’nin siyasal ve toplumsal yapısına bakıldığında din ve devlet işlerinin birbirinden tamamen bağımsız olduğunu iddia etmek elbette güçtür. Dini gelenek ve kuralların ülke yönetiminde etkisi bulunmasa da daha önce ifade ettiğimiz gibi; din hizmeti bir devlet organı olan Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütülmektedir. Buna göre din görevlileri devlet memuru statüsünde ve camiler devlet kontrolü altındadır. Diyanet’in yaygın din hizmetleri vasıtasıyla sunmuş olduğu din anlayışı, ılımlı ama değişime çok açık da olmayan bir dindarlık biçimi olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda ortaya çıkan mesaj, sosyal muhafazakârlık, insan hakları ve özgürlükleri, vatanseverlik ve devlete uyum kavramlarını içermektedir. Devletin bakış açısına göre bu, Diyanet’in konumu düşünülünce güvenli bir mesajdır.⁵⁸¹

Diyanet’in konumuna Avrupa merkezli bir bakış açısıyla bakıldığında yapılan en büyük yöntem hatası, İslam dünyasında kilise gibi kurumların bulunmadığını gözden kaçırmaktır. İslam dünyasında, tarih boyunca inancın korunması, büyük ölçüde devletin işi olarak kabul edilmiştir. Devletin söz konusu görevlerini devredebileceği kurumlar yoktur; bu nedenle de devletin dini alandan tamamen çekilmesi talebi, gerçekçi görünmemektedir. Fakat bu iç içe yaşama durumu da Diyanet üzerinde çok ciddi bir siyasi baskının oluştuğu izlenimi yaratmaktadır. Bu izlenim zeminsiz ve tamamen haksız bir izlenim değildir.⁵⁸²

Diyanet ile ilgili kaygılar ve düşünceler kimi zaman varsayım boyutunu aşmakta, bir ülkenin ve kurumun iç işlerine karışma boyutuna varabilmektedir. Nitekim

⁵⁷⁸ 05.03.2008 tarihinde yaptığımız görüşmede Dinlerarası Diyalog Şube Müdürü Dr. Sabit Şimşek ve Dış İlişkiler Daire Başkanı Prof. Dr. Ali Dere de aynı düşünceleri ifade etmiştir.

⁵⁷⁹ WRR, *a.g.e.*, s. 81.

⁵⁸⁰ Ahmet Ünalın, *a.g.m.*, s. 44.

⁵⁸¹ Rifat Börekçi ve Ahmet Hamdi Akseki zamanda teşkilata gönderilen genelgede Teyyare Cemiyeti’ne desteğin de din görevlisinin sorumlulukları arasında yer alması, 4 Haziran 1960 tarihli ve 11467 sayılı genelgede 27 Mayıs İhtilalı’nın faziletlerinden bahsedilmesinin istenmesi, Diyanet’in hassas dönemlerde nasıl etkiye açık olabileceğini ve potansiyel olarak böyle bir yönünün oluşturduğu tehlikeli durumu göstermektedir. Nitekim hemen hemen tüm başkanlar, çeşitli problemlerden kaynaklanır şekilde görevden alınmış veya ayrılmıştır. Üstelik Diyanet İşleri başkanlarının hemen hemen tümü siyaset içinde aktif görevlerde yer almıştır. (Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 117-118.)

⁵⁸² Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 117-125.

Diyanet'in 11 Mart 2005'te Çanakkale savaşı ve misyonerlik bağlamında hazırladığı hutbede geçen "İslam'ı ve Müslümanları bitirmek için sözde kutsal ordular oluşturular, ancak nihai amaçlarına ulaşamadılar ve Allah katında tek din İslam'dır" cümlelerinin rahatsızlık yarattığı ve ayrımcılık barındırdığı AB'nin genişlemeden sorumlu komiseri Olli Rehn tarafından dile getirilmiştir.⁵⁸³ Dönemin Diyanet'ten sorumlu devlet bakanı Mehmet S. Aydın da tepkisini ortaya koymuştur.⁵⁸⁴ Yine aynı hutbeyle ilgili konu 2008 Nisan ayı içinde Türkiye'yi ziyarete gelen AB Komisyonu başkanı Jose Manuel Barroso ve AB'nin genişlemeden sorumlu komiseri Olli Rehn'i, İstanbul Müftülüğü ziyaretlerinde ağırlayan DİB başkan yardımcısı Prof. Dr. Mehmet Görmez'le görüşmelerinde de ifade edilmiş, İlerleme Raporları'nda dinin yanlış algılanmasından kaynaklanan ifadelerin yer aldığı söylenmiş, buna örnek olarak da her dinin doğası gereği kendini hak görmesinin normal olduğu, bu tür yanlışlıkları gidermek adına Diyanet'le işbirliği içinde olunması gerektiği ifade edilmiştir.⁵⁸⁵ Kabul edildiği gazeteler tarafından dile getirilen bu teklif, olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Fakat resmi bir kurum olan Diyanet'in, siyasetin etkisinde bir görünümü de olduğu için, bu gelişmenin Türkiye'deki din-devlet ilişkisi ve Diyanet bağlamında değerlendirildiğinde vahim sonuçlar doğurabilecek bir gelişme olabileceği endişesi de dile getirilmektedir.⁵⁸⁶

WRR raporuna göre; Türkiye eğer Avrupa değerler toplumuna dahil olmak istiyorsa, Diyanet'in mesajları da bu değerlerle aynı çizgide olmalıdır. Bunun anlamı, devletin önemine daha az vurgu yapılması, bireyin rolünün ön plana çıkarılmasıdır. Devlet ile dini yapılanma arasındaki bağlantıdan ötürü, böyle bir düzenlemeye gidilebilmesi zor ama olanaklıdır.⁵⁸⁷ Üstelik Türkiye'deki tarihsel birikime uygun din-devlet ilişkisi tecrübesi, belli oranlarda ve dolaylı da olsa Avrupa'daki dini kurumlar üzerinde de vardır ve arttırılmak istenmektedir. Mamafih Türkiye'de Avrupa'nın aksine Diyanet ile devlet arasındaki tarihsel bağlantılar, İslam'ın alternatif ifade biçimlerinin oluşmasına engel olmamıştır.

Bu konudaki anlayış eksikliklerinden biri de; laikliğin içinde doğduğu Avrupa ve Hıristiyan kültürün İslam kültürüyle karıştırılması, Hıristiyanlığın birey merkezli iddialarının İslam için de olması gerektiği yanılgısıdır. Hâlbuki İslam'ın sosyal alana dair

⁵⁸³ Celalettin Vatandaş, *a.g.m.*, s. 236.

⁵⁸⁴ Diyanet-Sen, *a.g.e.*, s. 23.

⁵⁸⁵ Zaman Gazetesi, 12.04.2008.

⁵⁸⁶ Ali Bulaç, "AB, Başörtüsü ve Diyanet", *Zaman Gazetesi*, 14.04.2008.

⁵⁸⁷ WRR, *a.g.e.*, s. 204.

iddiaları laiklikle olan uyumuna dair sıkıntılı bir alan yaratmaktadır.⁵⁸⁸ Üstelik bu etki tarihsel olarak varlığını devam ettiren bir etkidir. Bu bağlamda devletin din üzerindeki belirleyici etkisi, cumhuriyet öncesinde de vardır. Osmanlı döneminde de aynı uygulamalar yapılmıştır. Koçibey Risalesi'nde bu konuya değinilmektedir.⁵⁸⁹ Tarihten gelen ilişkiler belli oranlarda günümüz laikliğinin de temellerini atmıştır. Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Ali Bardakoğlu da bu doğrultuda düşünceler serdetmiştir.⁵⁹⁰ Fakat bu laiklik anlayışı, batı düşüncesiyle anlaşılması çok fazla mümkün olmayan bir din-devlet ilişkisi öngörmektedir. 1830'lardan bu yana, devlet ile Osmanlı uleması arasındaki ilişkiler, laiklik sürecinin başlaması nedeniyle yavaş yavaş ve aşamalı olarak değişim göstermiştir. Bu gelenek Cumhuriyet döneminde de sürmüştür. Cumhuriyet dönemi ulemasının büyük kısmı Diyanet'in çatısı altında toplanmış ve devletin din politikasını desteklemiştir. Bu bağlamda kişisel inanç ve bireysel ahlak, geleneksel sosyal değerlerle son derece iyi bağlantılandırılmış, dayanışma ve hiyerarşi konularına da vurgu yapılmıştır. Bu yönüyle Diyanet'in vurgu yaptığı İslam'ın Avrupa'daki Hıristiyan demokratları hatırlattığı ifade edilmektedir. Hıristiyan demokratlarda da aynı şekilde aile, toplumun temel taşı olarak kabul edilmektedir ve geleneksel değerlere saygı ve devlete saygı ön plandadır. Bu nedenle, sıkça yapıldığı gibi Diyanetin anlattığı İslam'ı liberal bir İslam olarak tanımlamak, yanlış olabilir. Osmanlı-Türk geleneğine Diyanet, gerçekçilik ve esnekliği getirmiştir ama bu kesinlikle bir yenilenme anlamına da gelmemektedir.⁵⁹¹ Hele ki İslam'ın özünde var olan ama gelenekte uzun süre işler hale getirilmeyen değişim ruhu, batının zihni yapısıyla şekillenmiş reform kavramıyla tanımlanmamalıdır. DİB Dış İlişkiler Daire Başkanı Prof. Dr. Ali Dere de bu şekilde düşünmektedir.⁵⁹² Diyanet'in Türk solunun uç fraksiyonları karşısında Kemalizm'in tamamen İslamleşmiş bir çizgisini takip ettiği ve bunun Avrupa'daki din hizmetleri üzerinden gurbetçi vatandaşları da etkilediği eleştirisi⁵⁹³ Diyanet'e sık sık yapılmaktadır. Diyanet'in bu yargıları izale etmek adına ciddi bir imaj yenilemesine gitmesi elzemdir. Bu yargıların izalesi konusu ise birebir din görevlisinin liyakati ve eğitimiyle ilgilidir.

⁵⁸⁸ Fazlı Arabacı, "AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri ve Türkiye", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Haz. Jean Bauberot, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003, s. 14.

⁵⁸⁹ Diyanet-Sen, *AB Sürecinde Diyanet Paneli*, Diyanet-Sen, Ankara 2007, s. 5, 61.

⁵⁹⁰ İrfan Bozan, a.g.e., s. 50.

⁵⁹¹ WRR, a.g.e., s. 201-203.

⁵⁹² 05.03.2008 tarihli mülakat, Ankara.

⁵⁹³ Olivier Carre-Muhsine el-Ahmedî, a.g.m., s. 231, 239.

Avrupa'da en çok dikkat çeken hususlardan biri de Diyanet'in varlığı, statüsü, fonksiyonları ve DİTİB'in Avrupa'da yaşayan Türk vatandaşları üzerindeki etkisidir. Avrupa'dan bakıldığında yapılan en büyük eleştirilerden biri; resmi dini olmayan bir ülkede dini bir kurumun sadece Sünni Müslümanlara hizmet vermesidir. Ama esasında Diyanet'in varlığı ve işlevi, Avrupalıları daha çok Avrupa bağlamında düşündüğünde kaygılandırmaktadır. Genelde yabancı bir ülkeden gelen, dillerini, kültürel yapılarını, problemlerini bilmeyen din görevlilerine karşı duyulan endişedir. Nitekim 11 Eylül sonrasında artan bu çekingenlik, camilerde din görevlisinin nasıl bir hizmet yürüttüğünü, vaazlarında ne anlattığını bilmemek Avrupalıları ürkütmekte, kamuoyunda da yanlış izlenim ve düşüncelere sebep olmaktadır. Her geçen gün din görevlilerinin, vaazlarını ülkenin dilinde vermesi, din adamlarının, ilgili ülkede yetiştirilmesi yönünde talep ve istekler artmaktadır.⁵⁹⁴ Bu minvalde Diyanet, Avrupa'da din görevlilerinin kabul edilmediği, imamların Avrupa üniversitelerinde, eğitim kurumlarında yetiştirildiği bir sürece hazır olmalı, politikalarını ona göre belirlemelidir. Bu konuda DİB başkan yardımcısı Prof. Dr. İzzet Er'le yaptığımız mülakatta; Diyanet'in bu konuda çalışmaları olduğunu, son iki yıldır yürürlüğe konulan bir uygulama ile Avrupa'da yaşayan Türk kökenli lise mezunu vatandaşların Ankara ve Marmara İlahiyat Fakültelerinde eğitildiğini öğrenmiş bulunmaktayız.⁵⁹⁵ Dış İlişkiler Daire Başkanı Ali Dere de Frankfurt'ta bir merkezin kurulduğunu, Brüksel'de de AB ile ilişkileri sağlamak için bir büro kurulması için çalışmalara devam edildiğini ifade etmiştir.⁵⁹⁶

Diyanet, AB sürecinde dinin yeri ve din hizmetleri konusunda görüşünü şu şekilde ifade etmektedir:

"Din tüm toplumlarda var olan bir olgudur. Dinin ehliyetsiz kişilere bırakılması birçok problem yaratmaktadır. Bu cümleden olarak "İslam dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek ve din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek"ten sorumlu olan DİB, din hizmetini yeni yaklaşım ve yöntemlerle paylaşımına açmak istemekte, "ortak kültüre" katkıda bulunmanın bir ihtiyaç olduğunu bilmektedir. Din hizmeti konusunda geleneksel yöntemleri geliştirmek ve yeni yöntem ve davranışlardan da faydalanmak istemektedir. Bu anlamda Avrupa'da birçok vatandaşı bulunan Türkiye'nin çözmesi gereken bazı problemler de mevcuttur. Bu problemlerden birkaçı; namaz vakitleri sorunu, istihdam ve temsil sorunları, kurban kesme konusundaki

⁵⁹⁴ Samim Akgönül, *a.g.m.*, s. 97-98.

⁵⁹⁵ 05.03.2008, Diyanet hizmet binasında yapılan mülakat, Ankara; Fatih Okumuş, *a.g.m.*, s. 133.

⁵⁹⁶ 05.03.2008, Diyanet hizmet binasında yapılan mülakat, Ankara.

sıkıntılar, vefat eden vatandaşların defin problemleri gibi sorunlardır."⁵⁹⁷ Bu ifadeden de anlaşılıyor ki DİB, bu konuda pratik faydayı gözetecek uygulamaları öncelikli derecede çözülmesi gereken problem olarak görmektedir.

Türkiye'nin Helsinki Zirvesi'nde aday ülke olarak kabul edilmesinden sonra tüm kurumların AB'ye uyum çalışmaları başlamıştır. Bu minvalde DİB'in teşkilat yapısında ve ilgili yasasında AB normlarına uyumlu olmayan içeriğin değiştirilmesi için Diyanet bünyesinde de bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyon yaptığı tespit; Diyanet teşkilat yapısı içinde AB normlarına aykırı herhangi bir durum olmadığını ifade etmiştir. Böylece ilgili komisyon atıl durumda kalmıştır. Hatta bu durum, Diyanet'in AB'ye en uyumlu kurum olduğu yorumlarına da yol açmıştır.⁵⁹⁸ 1999'dan sonraki süreçte Diyanet, uyum komisyonu oluşturmak dışında birçok çalışmaya da imza atmıştır. Bunları şöyle özetlemek mümkündür:

1. "Uluslararası Avrupa Birliği Şurası": Diyanet, yurt içinden ve yurtdışından 115 bilim adamı ve yetkilinin iştirak ettiği ve toplam 63 tebliğin sunulduğu, 3-7 Mayıs 2000 tarihleri arasında beş gün süren bu Şurâ'yı düzenlemiştir. Şurâ'da sunulan tebliğler kitap haline getirilerek iki cilt olarak DİB yayınlarıncı yayınlanmıştır.

2. "Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişinin Din Boyutu Sempozyumu": Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin işbirliği ile 17-19 Eylül 2001 tarihlerinde Çanakkale'de zikredilen sempozyum düzenlenmiştir. Tebliğler, bir cilt olarak DİB yayınları tarafından yayımlanmıştır.

3. "III. Din Şurâsı": 20-24 Eylül 2004 tarihleri arasında Ankara'da düzenlenen bu Şura'nın birinci komisyonunda "Avrupa Birliği Sürecinde Dinin Yeri ve Din Hizmetleri", ikinci komisyonunda "Avrupa Birliği Sürecinde Din Eğitimi", üçüncü komisyonunda da "Avrupa Birliği Sürecinde Sosyal Hayat ve Din" konularını tartışılmıştır. III. Din Şurası çalışmaları kitap haline getirilerek DİB tarafından basılmıştır.

4. "AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi Sempozyumu": Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) 9 - 10 Aralık 2006 tarihlerinde İstanbul'da düzenlemiştir. Hemen hemen her Avrupa ülkesinden birer temsilcinin katılıp ülkesindeki din-devlet-toplum ilişkilerini detaylıca anlattığı bu geniş kapsamlı çalışma, İSAM tarafından basılmıştır.

⁵⁹⁷ III. Din Şurâsı, DİB Yay., Ankara 2005, s. 35-36.

⁵⁹⁸ Dinlerarası Diyalog Şube Müdürü Dr. Sabit Şimşek'le yaptığımız 05.03.2008 tarihli görüşme, Ankara.

Anılan çalışmaların yanı sıra DİB Dış İlişkiler Dairesi bünyesinde “Dinlerarası Diyalog Şubesi Müdürlüğü” kurulmuş ve bu müdürlüğe, dinlerarası diyalog çalışmaları yanında, Diyanet’in, AB ile ilgili işlerini yürütme görevi de verilmiştir. İlgili birim aynı zamanda “*İnternet Penceresinden*” adı altında haftalık bir bülten hazırlamakta ve elektronik posta yoluyla binlerce üyesine dağıtmaktadır. Bu bültende dünyadaki dini gelişmeler takip edilmekte ve bu minvalde dünya basınının pek çok dilde yayınladığı haberler bir araya getirilmekte ve Türkçeye çevrilmektedir.

Ulusal Programda, Diyanet İşleri Başkanlığı’na doğrudan bir sorumluluk yüklenmemekle birlikte, DİB, Ulusal Program’ın “İnsan Hakları” ile “Din ve Vicdan Özgürlüğü” bölümlerine dolaylı olarak katkıda bulunmaktadır. Bu cümleden olarak;

1. Halkın din ve vicdan özgürlüğü konusunda aydınlatılması amacıyla konferanslar düzenlenmekte, Cuma vaaz ve hutbelerinde konu zaman zaman gündeme getirilmektedir.

2. Diyalog kültürünün Türkiye’de ve dünyada yaygınlaştırılması ve canlı tutulması amacıyla ulusal ve uluslararası düzeyde toplantılar düzenlenmekte ve bu çerçevede yurtdışında düzenlenen toplantılara katılımcı sağlanmaktadır.

3. AB kapsamında düzenlenen ve Diyanet’i da ilgilendiren değişik toplantı ve çalışmalara da katılımcı gönderilmektedir.⁵⁹⁹

Türkiye’nin Avrupa Birliği ile müzakere süreci çerçevesinde 07-08 Eylül 2006 tarihlerinde Brüksel’de yapılan “*Yargı ve Temel Haklar Faslı Tanıtıcı Tarama Toplantısı*” ile 12-13 Ekim 2006 tarihlerinde yine Brüksel’de yapılan “*Yargı ve Temel Haklar Faslı Ayrıntılı Tarama Toplantısı*”nda DİB de başkan yardımcısı Mehmet Görmez ve uzman İsmail Hilmi Bilgi tarafından temsil edilmiş ve Türkiye’nin “*Temel İnsan Hakları*” (23. Fasil) başlığı ile yaptığı sunumda, beş slâytlık bir sunumla Diyanet İşleri Başkanlığı da tanıtılmıştır. Aşağıda yer alan tanıtımla beraber Diyanet, ilk defa AB resmi belgeleri arasına girmiştir.

“*Diyanet İşleri Başkanlığı*;

- *Toplumun ibadetlerine rehberlik yapar ve İslâm inanç ve ahlâkı ile ilgili bilgiler verir.*

⁵⁹⁹ İlgili bilgiler Diyanet İşleri Başkanlığı’ndan istediğimiz belgeler neticesinde Dış İlişkiler Dairesi Dinler Arası Diyalog Şubesi Müdürlüğü tarafından tarafımıza 14.01.2007 tarihinde resmi yazı olarak sunulmuştur.

- *Toplumunu din konusunda aydınlatır.*

Bu aydınlatmayı yaparken:

- *Müslümanların 14 asırlık dinî tecrübesini göz önünde bulundurarak, akıl ve bilim ışığında bilgi üretir ve bu bilgiyi toplumla paylaşır.*
- *Modern hayatı ve insanlığın ortak birikimini göz ardı etmeden güncel dini sorunlar hakkında yerinde ve zamanında açıklama yapar.*
- *Hiçbir mezhep, anlayış, yorum ve uygulama ayrımı yapmadan İslam'ın ortak paydası ve vatandaşlık esasına göre hizmet sunar.*
- *Herhangi bir mezhep veya İslam içi inanç grubunu temsil etmez.*
- *Devlet organizasyonu içinde yer alması yönüyle kamusal; din hizmeti sunarken tamamen kendi bilimsel donanımı ve inisiyatifleriyle hareket etmesi yönüyle özgür; gelenek ve tarih ile bağlantılı olarak, dindarlık konusunda halkın Müslümanlık tecrübelerini, taleplerini ve hassasiyetlerini göz önünde bulundurması yönüyle de sivil bir kuruluştur.*

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın anlaşılmasındaki temel zorluklar:

- *Diyanet İşleri Başkanlığı, Kilise benzeri bir dinî temsil kurumu değildir.*
- *Kilise'den farklı olarak, İslam Dini'nde din görevlileri ve dinî kurumlar Yüce Yaratan adına ruhanî otoriteyi temsil etmezler.*
- *Başkanlık, Kilise'deki gibi dinî bir hiyerarşiye, ruhban sınıfına (clergy) sahip değildir. İslam'da din hizmetliliği, bir "dini sınıf" değil, bir "meslek"tir."⁶⁰⁰*

Giderek artan dini özgürlükleri ve İslami olarak nitelenen siyasi partilerin oluşumunu düşündüğümüzde, Diyanet'in konumunun tartışmaya açılmış olması şaşırtıcı değildir. Çok önemli bir kurum olması ve anayasal güvenceye sahip olması nedeniyle, Diyanet'in statüsünün köklü bir şekilde değiştirilmesi zor görünmektedir. Nitekim Diyanet'in kaldırılmasını parti programına koyan Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖDP) Anayasa Mahkemesi'nin 23/11/1993 tarih ve E.1993/1 K.1993/2 sayılı kararıyla kapatılmıştır.⁶⁰¹ Diyanet'in bu muhkem konumu göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'nin AB üyeliği gerçekleşirse, AB'ye din ile devlet arasındaki bağları başka hiçbir üye ülkede olmadığı kadar güçlü olan bir üye katılmış olacaktır. Bu bağlar kısa dönem

⁶⁰⁰ İlgili belgeler tarafımıza, bu toplantıya katılan DİB Dış İlişkiler Uzmanı Dr. İsmail Hilmi Bilgi tarafından verilmiştir.

⁶⁰¹ Diyanet-Sen, *a.g.e.*, s. 5.

içinde değişecek gibi görünmemesine rağmen uzun vadeli bir değişimin olacağı, muhtemel beklentiler arasında yer almaktadır. Bu beklenti, demokrasinin güçlenmesine paralel olarak dini çoğulculuğun da imkân bulabileceğini varsaymaktadır.⁶⁰²

Devlet güdümündeki din görüntüsü, Diyanet'in ciddi bir imaj problemi olduğunu göstermektedir. Üstelik yapılan eleştiriler de her zaman yersiz değildir. Bilindiği gibi İslam ülkelerinde din kurumları genelde siyasetin güdümündedir. Bu bağlamda Türk halkı, devlet memuru statüsündeki din görevlilerinden şikâyetçi olmasa dahi her geçen gün güven unsuru ön plana çıkmaktadır. Dini kullanan aşırı örgütler ise bu durumdan faydalanmaktadır. Din hizmeti, özünde sivil bir hizmettir ve din hizmeti kurumları sivil kurumlara dönüştürülmelidir. Diyanet'in önemli görevler yaptığı inkâr edilemez. Ama daha önemli görevler ifa edebilmesi noktasında Diyanet'e imkân tanınmalıdır. Yüzlerce yıllık bir mirasın üstüne kurulan Diyanet, ilk dönem başkanlarının "karizmatik" yapılarından dolayı çok göze batmasa ve o dönem kamu kurumlarının tümü öyle olduğu için zayıflığı göze görünmese dahi, bugün ciddi bir yapısal değişime ihtiyaç duymaktadır. Bu değişim elbette belli odakların isteği doğrultusunda değil, ihtiyaçlar doğrultusunda olmalıdır.⁶⁰³ Nitekim başkan yardımcısı Prof. Dr. İzzet ER ve Dış ilişkiler Daire Başkanı Prof. Dr. Ali Dere de aynı fikirdedir.⁶⁰⁴

DİB yetkilileri, yukarıda ifade ettiğimiz gibi AB'ye en hazır kurumun Diyanet olduğunu ifade etse dahi, TESEV araştırması AB'ye uyum konusunda en yetersiz kurumun DİB olduğunu ama yeni yönetimle beraber, uyuma en istekli ve gayretli kurumun da yine DİB olduğunu tespit etmiştir.⁶⁰⁵ TESEV araştırmasında Diyanet ile ilgili şu tespitlere yer verilmiştir: *"Artık Türkiye, istese de istemese de din-devlet-toplum ilişkilerini, buna bağlı olarak da Diyanet'i de masaya yatırma durumunda. Diyanet, sadece Alevi kesimin yüksek sesle dile getirdiği eleştirilerin ötesinde tartışılmayı hak ediyor. Diyanet, gerek AB süreci, gerekse nüfus bileşimi, eğitimdeki gelişmeler, kimlik arayışları, modernleşme gibi faktörler sonucu farklı kesimlerin dile getirdiği ve bundan sonra getirebileceği "dinde değişim" arayış ve beklentilerine de hazırlıklı olma durumundadır. "Dinde değişim" talebinin, kurumun ve yöneticilerinin reklâmı için basit bir "halkla*

⁶⁰² WRR, *a.g.e.*, s. 82-83.

⁶⁰³ İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 92.

⁶⁰⁴ 05.03.2008 tarihinde yapılan mülakat, Ankara.

⁶⁰⁵ Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 9.

ilişkiler” sloganına dönüştürülüp içinin boşaltılması deneyimini, Türkiye’nin bir kez daha yaşaması hiç iyi olmayacaktır.”⁶⁰⁶

2005 yılından beri TBMM’de olan ama gündeme alınmayan Diyanet yasa tasarısı, bu konuda açılımlar sağlayabilecek niteliktedir. Öncelikle bu yasa tasarısında, Diyanet için daha özgürlükçü/özerk bir yapı öngörülmektedir. Başkanın seçim sistemiyle seçilmesi de bu tasarıda yer almaktadır.⁶⁰⁷ Diyanet İşleri Başkanı seçiminden kadrolaşma yapısına kadar ciddi yenilikler getirecek olan ama henüz gündeme alınmayan yasa tasarısı, Türkiye’de din-devlet-toplum ilişkileri bağlamında yeni tartışmalara da gebe dir.⁶⁰⁸ Buna göre Diyanet, gelişen şartlara göre dönüşüm politikalarını gerçekleştirebilecektir. Söz konusu olan Diyanet’in bütçesi ve personel sayısından öte saygın bir kurum olması, geniş ufuklu, çağdaş bir din hizmeti sunabilmesidir. Bazen verdiği fetvanın dahi arkasında duramadığı bizzat bir dönem Diyanet’ten sorumlu devlet bakanı Prof. Dr. Mehmet S. Aydın tarafından dile getirilen bir kurumun 21. yüzyılda yaşaması mümkün görünmemektedir.⁶⁰⁹

İlahiyat Fakülteleri ve Diyanet arasında organik bir bağın kurulması gereklidir.⁶¹⁰ Çalışmamıza esas olan İhtisas Eğitim Merkezleri’nin de artan ihtiyaçlara göre dönüşebilmesi, çağdaş bir hizmet verebilmesi, güncel dini problemlere karşı etkin politikalar üretebilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Diyanet’in AB sürecinde belli oranlarda da olsa sivilleşmesi, daha demokratik bir yapıya kavuşması, kilise olma yolunda değil ama sivil toplum kuruluşu mantığıyla sosyal alanda daha etkin olması gerekmektedir. Yapılan çalışmalar, halkın da bu yönde beklentilerinin olduğunu ortaya koymaktadır.⁶¹¹

Diyanet, yaygın hizmet ağının eğitim kapasitesini yükselttikçe din hizmetleri konusunda verim alınabilecektir. Bu da din görevlisinin yetiştirilme sürecinin kalitesine, İmam Hatip Liseleri ve İlahiyat Fakülteleri’nin mevcut durumuna bakmayı gerektirmektedir. Türkiye’de din görevlisi yetiştirme sürecinin ortaya çıkardığı durum son iki yüzyıllık sosyolojik değişim ve dönüşümden bağımsız ele alınamaz. Osmanlı’da din görevlisi yetiştirme işi oldukça önemlidir. Zira din görevlisi sadece namaz kıldırın kişi değildir. O bulunduğu mahallenin ahlak zabıtası, nüfus ve tapu kayıtlarını tutan

⁶⁰⁶ İrfan Bozan, *a.y.*

⁶⁰⁷ İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 89.

⁶⁰⁸ İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 90.

⁶⁰⁹ Mehmet S. Aydın, *a.g.m.*, s. 17-18.

⁶¹⁰ Mehmet S. Aydın, *a.y.*

⁶¹¹ İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 85.

memuru, evlenme boşanma işlerine bakan görevlisidir. Bu nedenden dolayı din adamı yetiştirme işine önem verilmiştir. İlk zamanlarda yalnızca medrese mezunları imam olabilirken sonra artan ihtiyaçlar neticesinde medresenin ara sınıflarından ayrılanlar da imam olma hakkını elde etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişle beraber din görevini ifa edebilecek liyakatli kişilerin olmayışı nedeniyle bu vazife, ehliyetsiz kimselerin eline geçmiştir. Halk, din ihtiyaçlarını gözetimden ve denetimden yoksun yerlerde karşılamaya çalışmıştır. Çoğu zaman düzensiz ve gizli sürdürülen din eğitimi ciddi problemler yaratmış, bu nedenden dolayı dünya şartlarına aykırı, liyakatsiz, fikir seviyesi itibariyle eksik bir din görevlisi prototipi ortaya çıkmıştır.⁶¹²

AB sürecinde Diyanet'in konumu tartışılırken Türkiye'de dinin, din hizmeti ve eğitiminin serüvenine ana başlıklar halinde dahi olsa değinmemek, konunun tam olarak anlaşılmasını zorlaştıracaktır. Bu ihtiyaca binaen şu temel başlıklara değinilebilir.

1. İlahiyat fakültelerinin programı kısmen 1998 yılı programıyla güncel olma ve toplumsal sorunlara atıflarda bulunma özelliğine sahipse de Türkiye'nin din eğitimi programı ve stratejisi, İslam öğretisinin tarihte kalmasına neden olmaktadır. Bu da günümüz problemlerinin tarihte tartışılmasına ve orada çözümler aranmasına neden olmaktadır. Doğal olarak canlı özellikler arz eden bir dinin düşünce alanı tarihe takılı kalmakta, bir türlü bugüne gelinememekte, her şeyin sadece tarihiyle meşgul olduğundan o dine ait düşünce hayalî veya ideolojik olarak şekillenmektedir.

2. 1932-1949 yılları arasında yaşanan kopukluğun ve ilgisizliğin ortaya çıkarmış olduğu bunalım neticesinde yeniden dini eğitime dönüşün yüksek tabakalardan ziyade orta ve alt tabakada yankı uyandırması, bir başka deyişle bugünkü resmi İslam'ın düşünsel alanını belirleyen kesimin sosyokültürel tabanının düşük olması nedeniyle, arzulanan yüksek düzeyde dini üretim yapılamamaktadır. Paralel İslam'ın da ortaya koyduğu, malumat yığınından başka bir şey değildir.

3. Bu olumsuz yapının düşünceye yansıması, entelektüel üretimin düşmesine neden olmaktadır. Hatta bu üretimi negatif yönde etkilemektedir. Bugün İlahiyat fakültelerinden sonra, dini üretim açısından en önemli kurum olan DİB personelinin büyük bir kısmının İmam Hatip Lisesi mezunu olması ve İlahiyat Fakülteleri'nden yetişenlerin İmam Hatip Liseleri'nde öğretmen olması, İlahiyat Fakülteleri ve DİB

⁶¹² İlhan Yıldız, "Avrupa Birliğine Taşındığımızın Görevlisi ve Din Hizmetleri Tablosu", Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişi'nin Din Boyutu Sempozyumu, DİB Yay., Ankara 2003, s. 132-133.

personeli hakkında ortalama bir algı yaratmaktadır.⁶¹³ Türkiye, mevcut eğitim düzeyi itibariyle AB ülkelerine göre en düşük seviyede eğitim alan din görevlisine sahip ülkedir.⁶¹⁴

4. Türkiye’de dini düşünce ihtiyaçlarının çeşitli dönemlerde, çeşitli nedenlerden dolayı ivme kaybetmesi, bilgi ihtiyaçlarının tercüme eserlerle ve birebir tercüme eserlerle karşılanması sonucunu doğurmuştur. Bu eserlerin birebir tercüme edildiği ülkenin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurur şekilde çevrilmesi, problemler yaratmıştır. Sanki aynı problemler Türkiye’de de varmış gibi düşünülmesi, çözümlerin bu düşünceler üzerinden üretilmeye çalışılması sorunlara neden olmuştur. Ne yazık ki yurtdışı hizmeti bağlamında sergilenen kimi davranışlar, bu yanlışın Diyanet’te de sürdürüldüğünü düşündürmektedir.⁶¹⁵

Tüm bunların gerçekleştirilebilmesi adına, din hizmeti verilecek kitleyi tanımak için temel dini bilgilerin yanı sıra, bazı meziyetler gerekir ki bu meziyetleri saptayabilecek olan da sosyoloji, psikoloji, pedagojidir.⁶¹⁶ Diyanet’te hizmet politikasının bu dalların sunduğu imkânlardan bağımsız bir şekilde oluşturulması pek çok şeyi eksik bırakacaktır.

Yaşadığımız dünya, 19. yüzyıl pozitivist anlayışının kısmen terk edildiği, katı pozitivist anlayışın yumuşadığı, dinin öneminin algılandığı bir dünyadır. Laikliğin en katı anlayışının uygulandığı Fransa gibi ülkelerde dahi dinin sosyal hayattaki etkisi günbegün genişlemektedir. Gerek Avrupa pozitivismi, gerek SSCB tecrübesi, hiçbir

⁶¹³ İlhan Yıldız, *a.g.m.*, s. 135; Türkiye’de Diyanet işleri Başkanlığı’nın algılanışı ile ilgili bkz. Kemalettin Taş, *Türk Halkının Gözüyle Diyanet*, İz Yay., İstanbul 2002.

⁶¹⁴ Bu bağlamda Avrupa’daki çeşitli örneklerle bakılırsa; örneğin İngiltere gibi bazı ülkelerde din görevlisi olmak için ilahiyat mezunu alma şartı yoktur ama bu papaz olmak için tercih sebebidir. Bir kişi papaz olmak istediğinde bağlı bulunduğu kilise papazından referans mektubu alır, yaşadığı ildeki piskoposa başvurur, uygun görülürse yılın belli dönemlerinde yapılan sınavlara tabi tutulur. Burada akademik başarının yanı sıra ahlaki yönden papazlığa uygun olmak, belirleyici bir koşuldur ve bazen ahlaki yeterlilik, akademik başarının da önüne geçebilmektedir. Tabi ki bir diğer kriter de istekli olmak ve bu görevi yapabilecek potansiyele sahip olmaktır. Sınavı başarıyla geçenler, ülkedeki 14 papaz okulundan birinde eğitime başlamaktadır. Eğitim ücretlidir. Ama genelde bu ücret devlet tarafından karşılanmaktadır. Kişi papaz eğitimini tamamladıktan sonra 3 yıllık bir ek eğitim almaktadır. İlahiyat mezunları için bu süre 2 yıldır. Bu okullarda Hıristiyanlık hakkında bilgi, kişinin mensup olduğu mezhep hakkında bilgi, insanlara zor anlarda yardımcı olmak için psikolojik bilgi verilmektedir. Bu okulu bitiren kişi 1 yıl stajyer papaz olarak göreve başlar. Daha sonra piskopos tarafından kutsanmak suretiyle resmen papaz olur. (İlhan Yıldız, *a.g.m.*, s. 136-138.) Bu bağlamda Diyanet’in, din görevlilerini üniversite mezunlarından (ilahiyat fakültesi mezunlarından) alma arzusu dine dair entelektüel beklentiyi ortaya koymaktadır. Bu beklenti Avrupa ülkelerinde de öyledir. Lakin Türkiye, Avrupa’ya ve Hıristiyanlığa/kiliseye kıyasla daha çok ibadet mekânına sahiptir. Hal böyle olunca din görevlilerinin tümünün Avrupa ülkelerindeki gibi üniversite mezunu olması, pek mümkün görünmemektedir. Bu yöndeki beklenti ve projeler de mevcut şartlar değerlendirildiğinde çok gerçekçi görünmemektedir.

⁶¹⁵ Fazlı Arabacı, “Avrupa’da Türk İslam Kültürünün Muhafazası ve Entegrasyon Sorunu (Fransa Örneği)”, *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. II, Ankara 2000, s. 454-455.

⁶¹⁶ Fazlı Arabacı, *a.g.m.*, s. 456.

zaman toplumun din olgusundan bağımsız düşünülemediğini ortaya koymuştur. Üstelik ekonominin hayatın her alanında etkin ve belirleyici olduğu bir zamanda, din hizmetinin tüm bu durumlarla beraber bu olguyu da göz ardı ederek başarılı olması mümkün değildir.⁶¹⁷ Mehmet S. Aydın'a göre Türkiye, mevcut üniversite sistemi, hayati konularda yeterince üretmeyen İlahiyat fakülteleri ve akıllı uslu yerinde oturan Diyanet'le Avrupa'da seyr-ü sefer yapamaz. Birkaç dil bilen, ilgili konularda üreten entelektüellerimizin de birikimlerini Diyanet'ten esirgememesi gerekir. Böyle bir üretim, etkisini düşünsel ve bilimsel alanlarda gösterecektir. Tüm bunlar yapıldıktan sonra durum ne olursa olsun Türkiye kazançlı olacaktır. Üstelik bu dönüşümleri geçiren bir ülkeye karşı, AB'nin de seküler/insan merkezli/çoğulcu iddialarının samimiyeti test edilmiş olacaktır.⁶¹⁸ AB ya Türkiye'ye hayır diyecek ve kaygılarının temelinde "öteki" olgusu olduğunu kabul edecek ya da evet diyecek ve uluslararası alanda etkin bir rol üstlenecektir.

4.8. Yurtdışı Din Hizmetleri ve DİTİB

Diyanet'in yurtdışı hizmet çerçevesi, yurtdışındaki Türk vatandaşlarına din hizmeti götürmek, onların dini ve milli prensiplere bağlılığını kuvvetlendirmek, inanç ayrılığı istismarını önlemek ve bu konularda her türlü faaliyeti yürütmektir.⁶¹⁹

Tüm Avrupa ülkelerinde İslam'ın görünür olması öncelikle cami sayesinde mümkün olmuştur. Yeterli olmamakla birlikte örneğin Almanya'da camiler din hizmetinin yürütüldüğü, dini ve kültürel kodların aktarıldığı ve sorunlara çözüm bulunduğu mekânlardır. Almanya'da din görevlilerinin kültürel değerleri koruma konusunda önemi gün geçtikçe artmaktadır. Zira yapılan çalışmalar göstermiştir ki Avrupa'da yaşayan Türk vatandaşı, din görevlisini rehber olarak görmektedir. Bununla beraber din görevlisinin kullandığı dil, hitap ettiği kitle ve görev alanını cami ile sınırlı olarak addetmesi zaman zaman eleştirilere neden olmaktadır. Din görevlilerinin, muhataplarının dini seviyelerini arttırmaya çalışmadıkları, geleneksel halk dindarlığı formunun öğretilmeye çalışıldığı izlenimi, yurtdışı din görevliliği konusunda olumsuz bir imajın varlığına da işaret etmektedir.

Son yıllarda net bir şekilde gözlenen unsurlardan biri Avrupa'da yaşayan Türk vatandaşlarının, kendilerini daha yüksek oranda dindar olarak tanımlamaya

⁶¹⁷ Fazlı Arabacı, *a.g.m.*, s. 457.

⁶¹⁸ Mehmet S. Aydın, *a.g.m.*, s. 19.

⁶¹⁹ İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 68.

başladıklarıdır. 11 Eylül sonrasında ortaya çıkan yenedünya düzeninin yarattığı bu dindarlık biçimi, sembolik bir kimlik ve dindarlık ifadesidir.⁶²⁰ Üstelik bu dindarlaşma ile birlikte radikalleşmenin olmayışı, Diyanet'e önemli sorumluluklar yüklemektedir. Aynı zamanda cemaatlerin çok ortaklı şirket işlerine fazlasıyla bulaşıp Avrupa'daki Türk işçiler nezdinde itibar kaybetmiş olması, 11 Eylül olayları sonrasında artan güvensizlik ortamında Diyanet'in resmi muhatap olarak algılanma arzusu ve Türkiye'deki siyasi yapı⁶²¹ Diyanet'e olan güveni ve ihtiyacı ortaya koymaktadır.

Diyanet'in yurtdışı teşkilatında görevli personel müşavir, ataşe, ataşe yardımcısı, sosyal yardımcı ve din görevlisi statülerinde çalışmaktadır. Diyanet tarafından Avrupa'ya ilk olarak Ramazan ayı için 1971 yılında din görevlisi gönderilmiş, 1979 yılından itibaren ücretleri cami derneklerince karşılanmak üzere 6 aylık süreler için din görevlisi gönderilmeye başlanmış, 1985'ten itibaren ise gönderilen personelin ücretleri devlet tarafından karşılanmaya başlanmıştır. Yurtdışına gönderilecek personelin seçimi iki aşamalı bir mülakat sistemiyle başkanlık merkezinde yapılmakta, bu mülakatta 100 üzerinden 50 puan alanlar başarılı sayılmaktadır.⁶²² Birinci komisyonda bilgi ve beceri ölçülmekte, ikinci mülakat ise Ortak Kültür Komisyonu tarafından yapılmakta ve bu mülakatta mesleki kültür, kişilik ve temsil yeteneği ile yabancı dil konusundaki beceriler ölçülmektedir. Mülakatta başarılı olanlar hizmet içi eğitim kursuna⁶²³ tabi tutulmaktadır. Kurstan sonra ise din görevlisi, dış temsilciliklerin teklifiyle 4 yıla kadar uzatma şartıyla bir yıllığına görevlendirilmektedirler.⁶²⁴

Diyanet'in yurtdışı teşkilatını ana hatlarıyla da olsa tanımak konuya daha kuşatıcı bakmamıza olanak tanıyacaktır.

Din görevlileri 1971 yılında 1984 yılına kadar yurtdışında Çalışma Bakanlığı'na bağlı olarak sosyal yardımcı statüsüyle çalışmış, Diyanet'in yurtdışı teşkilatı 1984 yılında kurulunca, 1985 yılından itibaren Diyanet'e bağlı olarak görev yapmaya başlamışlardır.⁶²⁵

Merkezi Köln'de bulunan DİTİB, 1982 yılında 15 caminin bölgesel "şemsiye birliği" olarak Berlin'de kurulmuştur. Asıl resmi örgütlenmesi 1984 yılında olmuştur.⁶²⁶ Halen

⁶²⁰ Faruk Şen, *a.g.e.*, s. 153; http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=20306, 25.12.2007.

⁶²¹ Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 37-38.

⁶²² 50 puan kriteri uzun süredir 70 puana çıkmıştır.

⁶²³ Kurs süreleri ve programları ihtiyaçlara göre dönem dönem değişmektedir.

⁶²⁴ Recai Doğan, "Avrupa'da Kur'an-ı Kerim ve Dini Bilgiler Kursları: Problemler ve Çözüm Önerileri (Almanya Örneği)", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 395-396.

⁶²⁵ Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 26; İsmail Altıntaş, *a.g.m.*, s. 233-234.

⁶²⁶ Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 27.

785'i dini ve sosyal hizmetlere yönelik, 100'ü de sportif ve kültürel amaçlı olmak üzere toplam 858 derneğin bağlı bulunduğu birlik, Almanya'da dini faaliyetleri belli oranda düzene sokmuştur. Hollanda ve Belçika gibi diğer ülkelerde DİTİB benzeri yapılanmalar mevcuttur. DİTİB bünyesinde, din görevlileri rehberliğinde cami derneklerinde hafta sonları ve Almanya'nın tatil günlerinde Kur'an-ı Kerim okuma dersi ile din dersi verilmekte ve çeşitli Kur'an-ı Kerim okuma ve dini bilgiler yarışmaları yapılmaktadır. Yine kutlu doğum haftası başta olmak üzere çeşitli dönemlerde toplumun ihtiyaçlarına binaen vatandaşları bilgilendirici seminerler ve konferanslar düzenlenmektedir. Son yıllarda ivme kazanan dinlerarası diyalog'da da DİTİB, Alman makamları ve kilise tarafından önemli bir ortak olarak kabul edilmektedir.⁶²⁷

Diyabetin yurt dışındaki camilerinde görev yapan din görevlilerinin hemen hemen tamamı üniversite mezunu, küçük bir kısmı ise imam hatip lisesi mezunudur. Asıl amacı din hizmetini yürütmek olan bu camilerde din görevlileri, vatandaşların problemlerinin çözümünü başta olmak üzere sportif faaliyetler, dil kursları, sosyokültürel faaliyetler, meslek edindirme kursları gibi birçok faaliyet yürütmektedir.⁶²⁸

Yurtdışında görev yapan din görevlilerinin dil konusundaki yeterlilikleri oldukça azdır.⁶²⁹ Örneğin 1999 yılı istatistiklerine bakıldığında Almanya'da görev yapan din görevlilerinin hiçbirinin Almanca bilmediği ortaya çıkmaktadır.⁶³⁰

Yapılan bir araştırmada imamların kendilerini genç nesillerden sorumlu gördükleri anlaşılmaktadır. Fakat bu genç nesilden kasıt daha çok erkeklerdir.⁶³¹ Elbette imamların genç neslin problemlerinden haberdar olup olmadığı, çözüme dair nasıl fikirlerinin olduğu da sorumluluk bilinçleri kadar önemlidir. Çünkü imamların çalışma ve yetki alanları, Avrupa'da tamamen değişmekte ve gittikçe genişlemektedir. Bu anlamda onlar sadece din görevlisi değil aynı zamanda sosyolog, psikologdurlar. Bu süreçte artan birçok ihtiyaca paralel olarak gelecekte imamlık mesleğinin kadınların ihtiyaçlarını karşılar nitelikte revize edilmesi gerekmektedir.⁶³² Zira başta Avrupa ülkelerindeki kadınlara sunulacak din hizmetleri olmak üzere⁶³³ Türkiye'de kadınlara yönelik din hizmeti konusunda büyük eksiklikler vardır. Başkan yardımcısı Prof. Dr. İzzet ER de

⁶²⁷ İsmail Altıntaş, *a.g.m.*, s. 246-247.

⁶²⁸ İlhan Yıldız, *a.g.m.*, s. 141.

⁶²⁹ İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 91.

⁶³⁰ Şakir Gözütok, *a.g.m.*, s. 114-115.

⁶³¹ Bu da bayan din görevlilerinin önemini ve bayan din görevlilerine duyulan ihtiyacı ortaya çıkarmaktadır.

⁶³² Sabine Kroissenbrunder, *a.g.m.*, s. 445.

⁶³³ Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 159.

camiiye gelmeyenleri yok saymamak gerektiğini, bu minvalde gençlere ve kadınlara yönelik diz hizmeti politikasının geliştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁶³⁴

Almanya'da yaşayan Türklerin % 71'inin kendilerini temsil eden en sağlam örgütün DİTİB ve Diyanet olduğunu ifade etmesi manidardır. DİTİB'in resmi makamlarca dikkate alınmaya başladığı, hatta İslam'ın Avrupa'daki temsilcisi olarak kabul edileceğine dair ifadelerin olduğu vakidir. Dini tek bir şahsa indirgemeyen, katı/lafızcı bir din yorumu olmayan, nispeten de seküler olan DİTİB, Almanya'da diğer dini cemaatlere tercih edilmektedir. Alman Sosyal Demokratlar, İslam'ın Almanya'daki temsili noktasına DİTİB'i gündeme getirmişlerdir. Bir bakıma Türkiye'nin dini anlayışı noktasında DİTİB bir kartvizittir. Oysa DİTİB'ler nitelikli uygulama alanı yaratamamış, bir dizi problemle uğraşan, yaşayış tarzından, entelektüel potansiyele, mimariden örgütlenmeye bu problemlerle uğraşan bir kuruluş⁶³⁵ olarak da eleştirilere maruz kalmaktadır. Aynı zamanda DİTİB, Alman kamuoyunda içine kapalı, Türkiye'nin telkinlerine açık, din işlerinden ziyade siyasi meşguliyetleriyle ön plana çıkan, sadece birinci kuşağa uygun bir din anlayışına uygun hizmet üreten, Türk-İslam kimliğini muhafazaya takılı kalmış yapısı ve Türkiye'nin gurbetçiler üzerindeki etkisini sürdürme aracı olarak eleştirilere maruz kalmaktadır.⁶³⁶ Ayrıca DİTİB temsilcisinin Diyanet personeli olması, Türkiye'den görevli olarak gitmesi de yapılan eleştiriler arasında sayılabilir. Bu minvalde Türkiye'den giden ve dil bilmeyen imamlar da Avrupa'da rahatsızlıklar doğurmaktadır.⁶³⁷ DİTİB'in yapısına dair bu eleştiriler yapılsa dahi Avrupa'da çok başlı din hizmetleri yapısının düzene sokulmasında ve gurbetçi vatandaşların Türkiye'nin çok üzerinde olan taleplerine cevap vermesinde emeğinin hayli büyük olduğu da inkar edilmemelidir.

Diyanet'in ve DİTİB'in 90'lı yıllardaki söylemleri tahlil edildiğinde iki söylemin belirginlik kazandığı ortaya çıkar. Bunlardan birincisi gelenekçi ve tamamen metin merkezli söylemdir. İkincisi ise milliyetçi ve kültürel değerlere fazlasıyla vurgu yapan söylemdir. İki söylemin de Avrupa Müslümanları göz önünde bulundurulduğu zaman, çözüme dair söylemler olmadığı ortaya çıkacaktır. Bugün durum incelendiğinde DİTİB'in

⁶³⁴ 05.03.2008 tarihli görüşme, Ankara.

⁶³⁵ Ahmet Ünal, *a.g.m.*, s. 41.

⁶³⁶ Ahmet Ünal, *a.g.m.*, s. 43.

⁶³⁷ Faruk Şen, *a.g.e.*, s. 168.

böyle bir söylemi reddettiği, hatta bir dönem tehlike olarak addedilen Alman vatandaşlığına geçişi teşvik ettiği görülecektir.⁶³⁸

Avrupa'da, DİTİB'in Türkiye'den gönderilen yönetici kitlesinin dernek yöneticilerinin gündemlerine uzak olduğu, uyum konusunda derin bir değişimin olmadığı düşünülmektedir.⁶³⁹

Diyanet'in yurtdışı yayın faaliyetleri de bize yurtdışı din görevliliği politikası konusunda fikir verecektir. Buna göre Diyanet'in AB'ye üye ülkelerin dillerinde çıkarmış olduğu kitap sayısı 20 civarındadır. 1.5 milyon civarında basılan bu eserler arasında Kur'an Okumaya Giriş, Temel Dini Bilgiler ve Cep İlmihali gibi pratik faydaya yönelik eserler yoğunluktadır. Yurtdışında yaşayan vatandaşların isteklerine göre şekillenen yayın politikası daha çok ilmihal, Kur'an-ı Kerim meal ve tefsiri, İslam tarihi, Anadolu'da İslam kültürü ve medeniyeti, yaşayan dünya dinleri ve kadın konuları üzerinde yoğunlaşmaktadır.⁶⁴⁰ Görüldüğü gibi yayınlar daha çok pratik faydaya yöneliktir. Daha çok birinci kuşak gurbetçilerin dini ihtiyaçlarının ve algılarının uzantısı olan bir yayın politikası güdülmüştür. Nitekim Avrupa'da görev yapan din görevlileri de Avrupa'da basılan eserlerin sorunların çözümüne çok az katkıda bulunduğunu söylemişlerdir.⁶⁴¹ Bu eserler arasında entegrasyona, çok kültürlülüğe dair bir eser bulunmamaktadır. Diyanet'in küreselleşen dünyada daha fazla görünür hale gelen bu gibi problemlere dair çalışmalar yapması, din hizmetleri politikasını buna göre belirlemesi, büyük gelişmeler sağlanmasına imkân tanıyabilecektir. Nitekim Diyanet'in bugün her zamankinden daha fazla olumlu değişimlere açık olduğu, bu beklentilerin mutedil bir şekilde gerçekleştirilmesinin mümkün olduğu, bu fırsatın kaçırılmaması gerektiği tespiti yapılmaktadır.⁶⁴²

⁶³⁸ Günter Seufert, *a.g.m.*, s. 327.

⁶³⁹ Günter Seufert, *a.g.m.*, s. 332.

⁶⁴⁰ Ahmet Onay, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yurtdışı Yayın Hizmetleri", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005, s. 555-556.

⁶⁴¹ Sabine Kroissenbrunder, *a.g.m.*, s. 444.

⁶⁴² Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 44.

İKİNCİ BÖLÜM

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI EĞİTİM MERKEZLERİ'NDE ÖĞRENİM GÖREN KURSIYERLERİN AVRUPA BİRLİĞİ'NE YAKLAŞIMLARI

Çalışmamızın birinci bölümünde Avrupa Birliği'nin tarihi, Avrupa Birliği-Türkiye ilişkilerinin tarihi, Avrupa Birliği düşüncesinin tarihsel temelleri, bu konu etrafında yapılan tartışmalar, Avrupa'nın sınırları ve Avrupalılık kimliği, Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinin tarihsel arka planı, Türkiye'nin batılılaşma serüveni içinde farklı boyutlar kazanan dinin konumu ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın din-devlet-toplum ilişkileri bağlamında değerlendirmeye çalıştığımız yeri, Diyanet'in yürüttüğü hizmetler ve Diyanet'e yapılan eleştiriler dile getirildi. Bu konu etrafında sürdürülegelen tartışmalara yer verildi. AB-Türkiye ilişkileri ve din denilince, ana başlıklar halinde sorgulanması gereken konular tarihsel arka planıyla tartışılmaya çalışıldı.

Bu bölümde ise Diyanet İşleri Başkanlığı İhtisas Eğitim Merkezleri kursiyerlerine uygulanan anket sonuçları ile yaptığımız mülakatlar ve gözlemlerimizden elde ettiğimiz veriler birlikte değerlendirilecek, AB hakkında yapılan alan araştırmalarıyla da kıyaslamalara gidilerek, DİB Eğitim Merkezi kursiyerlerinin AB'ye bakışları tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda kursiyerlerin genel özellikleri tablolar halinde incelendikten sonra kursiyerlerin AB'ye bakışları, yapılan araştırma bulgularına binaen tespit ve tahlil edilmeye çalışılacaktır.

1. KURSIYERLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ

İnsan sosyal bir varlıktır. Sosyal bir varlık olmasının doğal bir sonucu olarak, belli bir çevrede yetişir ve kişiliği bu çevreyle olan ilişkisine göre şekillenir. Üzerinde fazla durmaya ve tartışmaya gerek olmayan bu gerçekten hareketle kursiyerlerin olgusal kimliklerinin, AB hakkındaki fikir ve tutumlarına etki ettiği varsayılmıştır. Bir konuyu tam anlamıyla tahlil edebilmek için bağımsız değişkenlerin konu üzerindeki etkisini de incelemek ve ortaya çıkan farklılığı tespit etmek gerekmektedir. Fakat bağımsız değişkenlerin, bağımlı değişkenler üzerindeki etkisini incelemeye geçmeden önce bağımsız değişkenler hakkında bilgi sahibi olmak, çalışmanın sıhhati açısından yapılması elzem araştırmalardandır.

1.1. Yaş

Yaş aralığı	n	%
22-25 yaş arası	16	3,6
26-30 yaş arası	177	39,9
31-35 yaş arası	185	41,7
36-40 yaş arası	48	10,8
41 ve yukarısı	18	4,1
Toplam	444	100,0

Tablo 1. Kursiyerlerin Yaşı

Tablodan da anlaşılacağı üzere; kursiyerlerin büyük çoğunluğu, 26-35 yaş aralığında bulunmaktadır. Eğitim merkezine; ilahiyat fakültesini bitirmiş, memurlukta da en az asaleti tasdiklenecek kadar görev yapmış din görevlileri başvurabildiğine göre, ilgili yaş ortalamasının bu civarda olması doğaldır. Nitekim eğitim merkezi öğretmenlerinin ifadesine göre; kursiyerlerin yaş ortalaması önceki dönemlere göre daha gençtir. Aynı zamanda Akşit'in 1997 yılında yaptığı çalışmada bu oran % 61,9; Kara'nın 2006'da yaptığı çalışmada ise bu oran % 84,7 çıkmıştır.⁶⁴³

⁶⁴³ Vehbi Akşit, *İstanbul Haseki ve Konya Selçuk Eğitim Merkezindeki Derslerin Program Yönünden Değerlendirilmesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1997, s. 46; Mustafa Kara, *Hizmet İçi Eğitim İhtisas Kurslarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2006, s. 32.

Eğitim merkezi kursiyerleri arasında genç nüfus artışının nedeni Kara'nın da dediği gibi ilahiyat fakültesi mezunlarının uzun süredir yaşadıkları istihdam problemidir.⁶⁴⁴

1.2. Yaşamın Büyük Kısımının Geçirildiği Bölge

Bölge	n	%
Marmara	85	19,1
Akdeniz	36	8,1
Ege	37	8,3
İç Anadolu	117	26,4
Güney Doğu Anadolu	40	9,0
Doğu Anadolu	51	11,5
Karadeniz	76	17,1
Cevapsız	2	0,5
Toplam	444	100,0

Tablo 2. Yaşamın büyük kısmının geçirildiği bölge

Tabloda görüldüğü gibi, eğitim merkezi kursiyerlerinin yaşamlarının büyük kısmını geçirdiği bölge % 26,4 oranıyla İç Anadolu bölgesidir. İç Anadolu bölgesini Marmara bölgesi, onu da Karadeniz bölgesi izlemektedir. Eğitim merkezi kursiyerlerinin yaşamlarının büyük kısmını geçirdiği bölgede en az oran ise Akdeniz ve Ege bölgesidir. Tahminimizce İç Anadolu, Marmara ve Karadeniz bölgelerinde ihtisas eğitim merkezi olması, bu bölgelerde yaşayıp ilahiyat fakültesi mezunu olan din görevlilerinin eğitim merkezlerine daha fazla yönelmesine neden olmaktadır. Nitekim anket uygulamamız esnasında yaptığımız gözlemler de her eğitim merkezinin, bulunduğu bölgeden olan kursiyerleri, diğer bölgelere göre daha fazla barındırdığı yönündedir. Çalışmamıza doğrudan bir etkisi olmadığından bu veriyi tezimize istatistiksel bir değer olarak yansıtmadık.

⁶⁴⁴ Mustafa Kara, *a.y.*

1.3. Yaşamın Büyük Kısmının Geçirildiği Yer

Yer	n	%
Şehir	304	68,5
İlçe	99	22,3
Kasaba	12	2,7
Köy/mezra	28	6,3
Cevapsız	1	0,2
Toplam	444	100,0

Tablo 3. Yaşamın büyük kısmının geçirildiği yer

Tablo incelendiğinde, kursiyerlerin üçte ikisinden daha fazlasının, yaşamlarının büyük kısmını şehirde, üçte bir civarının ilçede, geriye kalanların ise köy ve kasabada geçirdiği görülmektedir. İmam-Hatip Lisesi'nden itibaren eğitim sürecinin şehir merkezlerinde devam ettirilmesi ve İlahiyat Fakültelerinin de yine şehir merkezlerinde olması, kursiyerlerin yaşamlarının büyük kısmını şehirlerde geçirmeleri sonucunu doğurmuştur.

Ulaştığımız veriler, bölgelerin şehir ve şehirleşme oranlarına paralel bir seyir izlemektedir. Buna göre şehirleşme oranının en yüksek olduğu Marmara bölgesi, kursiyerlerin de çoğunlukla şehir merkezinde oturduğu ilk bölgedir. İfade ettiğimiz paralellik sadece Ege bölgesinde ilçe nüfusu yönünde değişime uğramıştır.

1.4. Eğitim Durumu

Eğitim durumu	n	%
Lisans	345	77,7
Yüksek lisans	99	22,3
Toplam	444	100,0

Tablo 4. Eğitim durumu

Eğitim merkezi sınavlarına girebilmek için DİB personeli olmak ve en az 4 yıllık yüksek dini tahsil yapmış olma şartı olduğundan,⁶⁴⁵ eğitim merkezi kursiyerlerinin tümü ilahiyat fakültesi mezunudur. İlahiyat fakültesi mezunlarının % 22,3'ü de yüksek lisansını tamamlamış kursiyerlerdir.

⁶⁴⁵ B.02.1.Diyamet.0.72.00.02/338/1186 sayılı DİB yazısı, naklen; Mustafa Kara, *a.g.e.*, s. 33.

Anket uygulaması yaptığımız dönemde kursiyerlerin bir kısmının doktora dersi gibi nedenlerden dolayı eğitim merkezi dışında olması, yüksek lisansını yapmış kişi oranının daha fazla olabileceğini düşündürmektedir. Kara'nın 2006 da yaptığı çalışmaya göre kursiyerlerin % 8'i yüksek lisans eğitimini tamamlamış; % 24,1'i ise yüksek lisans eğitimine, % 3,6'sı doktora eğitimine devam etmektedir. Yaptığımız anket uygulamasının 2008 yılı başında yapıldığı göz önünde bulundurulursa, bu kadar kısa bir süre içinde dahi eğitim merkezi kursiyerlerinin eğitim seviyesinin daha da yükselmiş olması önemli bir gelişmedir. Üstelik yukarıdaki tablo, kursiyerlerin anket uygulaması esnasındaki mezuniyet durumlarını tespit gayesiyle geliştirildiğinden, eğitim merkezi kursiyerlerinin kaçının yüksek lisans ve doktora eğitimine devam ettiğini göstermemektedir. Fakat kişisel gözlemlerimiz neticesinde ulaştığımız tahmini sonuca göre; eğitim merkezi kursiyerlerinin % 50'ye yakını yüksek lisans eğitimine devam etmekte, % 10 kadarı da doktora ders veya tez döneminde olup, yüksek tahsilini sürdürmektedir. Anket formumuzda yüksek lisans veya doktora eğitimine devam eden kursiyerlerle ilgili bir soru sormadığımız için, yüksek lisans ve doktora eğitimine devam eden kursiyerlere dair elimizde kesin bulgular bulunmamaktadır. Fakat mevcut tablo dahi bizlere, eğitim merkezi kursiyerlerinin eğitim seviyelerini göstermesi açısından anlamlıdır. Kara, eğitim seviyesinin yüksekliğini; kursiyerlerin başarılı olmalarına, dolayısıyla girdikleri yüksek lisans, doktora imtihanlarını başarıyla geçmelerine ve ilahiyat fakültesi hocalarının da eğitim merkezi kursiyerlerini ilgili eğitim merkezlerinin kalitesine olan inançlarından dolayı tercih etmelerine bağlamaktadır.⁶⁴⁶

Diyanet İşleri Başkanlığı görevde yükselme şartlarından birinin "*eğitim merkezi mezunu olma veya doktora yapmış olma*" olarak belirtilmesi⁶⁴⁷ Diyanet İşleri Başkanlığının eğitim merkezlerine atfettiği değeri göstermektedir. Kursiyerlerin yaşı ve eğitim durumları göz önünde bulundurulduğunda, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın nitelikli din hizmetleri politikasına ne kadar uygun oldukları ortaya çıkacaktır.

Yaptığımız tespite göre; yüksek lisans eğitimini tamamlamış olan en yoğun kitlenin 22-25 yaş aralığında bulunan kursiyerlerden oluşması ve yaşın ilerlemesine paralel olarak yüksek lisansını yapmış olan personel sayısının azalması da bu durumu teyit etmektedir.⁶⁴⁸

⁶⁴⁶ Mustafa Kara, *a.g.e.*, s. 34.

⁶⁴⁷ Diyanet.0.71.00.01/974/81 sayılı başkanlık yazısı, naklen; Mustafa Kara, *a.y.*

⁶⁴⁸ Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) testinde de bu ilişkiyi tespit ettik. Buna göre yüksek lisans yapma yaşın ilerlemesine ters orantılı bir seyir izlemekte ve en genç yaş gurubunu temsil eden kitle, % 31,3'le en fazla

Yüksek lisansını tamamlamış kursiyer oranı itibariyle en yüksek seviyede olan bölgenin İç Anadolu bölgesi olduğunu, aynı zamanda yaşamının büyük kısmını ilçede geçiren kursiyerlerin, en çok yüksek lisans yapan kursiyerler olduğunu ve en çok yurtdışı görevi yapan kursiyerlerin, yüksek lisansını tamamlamış kursiyerler olduğunu ifade etmekte fayda vardır. Nitekim yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) anlamlılık testi de bu yorumu doğrulamaktadır.

Kara'nın araştırmasına göre kursiyerlerin % 29,4'ü başka kuruma geçmek istemektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı personeline bu oranın % 80'lere vardığı, çeşitli platformlarda bizzat Diyanet İşleri Başkanlığı yetkilileri tarafından dile getirilmiştir. Eğitim merkezi kursiyerlerinde bu oranın nispeten düşüp % 29,4 seviyesine inmesinin sebebi, eğitim merkezi mezuniyeti sonrasında elde edilen üst görevlerdir. Fakat 2007 yılından itibaren eğitim merkezi mezunlarının önceki görevlerine döndürülmeleri, bu oranın oldukça yükseldiğini düşündürmektedir. Nitekim yaptığımız gözlemler ve ileriki bölümlerde göreceğimiz şekilde kursiyerlerin "Diğer" seçeneklerine verdikleri cevaplar, düşüncemizi doğrular niteliktedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, 30 ay yoğun bir emekle eğittiği nitelikli personelinin başka kurumlara geçmesinin önünü almasının ve onlardan verimli bir şekilde faydalanmak adına stratejiler geliştirmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

1.5. Görev Süresi

Görev Süresi	n	%
1-3 yıl arası	47	10,6
4-7 yıl arası	308	69,4
8-10 yıl arası	33	7,4
11-15 yıl arası	34	7,7
16 yıldan fazla	18	4,1
Cevapsız	4	0,9
Toplam	444	100,0

Tablo 5. Görev süresi

yüksek lisans yapan kesimi oluşturmaktadır. Bu tespitin, tezimizin varsayımlarına ve çalışma alanına yönelik büyük bir önem taşımaması bu konuya ayrı bir bahis açmamızı engellemiştir. Bununla beraber Diyanet İşleri Başkanlığı'nın nitelikli din görevlisi misyonu göz önünde bulundurulunca, bu konuya değinmemek resmin bir bölümünün eksik kalmasına neden olacağından tezimizin çeşitli aşamalarında ulaştığımız χ^2 (Ki-Kare) sonuçlarından hareketle çeşitli yorumlar yapmayı da ihmal etmedik.

Tabloya göre kursiyerlerin memuriyetteki görev süreleri % 69,4'lük oranla 4-7 yıl arasındadır. En düşük seviye ise % 4,1'le 16 yıldan fazla görev yapanlardır. Üniversite eğitimi ve memuriyete yerleşme, memurlukta asil statüye geçme ve eğitim merkezi başvuru şartları arasında bulunan askerliğini yapmış olma veya 30 ay süreyle tecilli olma şartı göz önünde bulundurulduğunda; en yüksek görev oranının 4-7 yıl arasında olması anlamlıdır. Yine 16 yıllık bir görevden sonra, yeniden bir kariyer planı yapma ve yoğun bir eğitim sürecine dâhil olma isteğinin düşük oranda olması da 16 yıldan fazla hizmet süresi bulunan kursiyerlerin % 4,1 gibi nispeten düşük oranda olmasına neden olmuş olabilir. Kara'nın 2006 yılında yaptığı çalışma verilerine göre; o dönemdeki kursiyerlerden 1-7 yıl arasında hizmet süresi bulunanların oranı % 57,4'tür. 8-15 yıl arasında hizmet süresi olan kursiyerlerin oranı % 33,8; 16 yıl ve daha fazla hizmet süresi olanların oranı ise % 8,8'dir.⁶⁴⁹ Çalışmalar kıyaslandığında hizmet süresinde azalma, genç kursiyerlerin sayısında da artma tespit edilmektedir. Kanaatimizce bu genç nüfus, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da destekleriyle Türk halkına nitelikli din hizmeti sunma noktasında pek çok önemli görev yüklenebilecektir. Zira Kara'nın yaptığı araştırmaya göre görev süresi 1-7 yıl arasında olan personelin ilmi seviyesini yükseltme konusundaki isteği, daha ideal noktalardayken; yaşın ilerlemesine paralel olarak bu istek düşmektedir. Böylece görev süresi arttıkça, eğitim merkezine iştirak etme nedenleri kişisel sebeplere indirgenmekte ve genç kursiyerlerde bulunan idealler, yetişkin kursiyerlerde daha az oranlarda çıkmaktadır.⁶⁵⁰ Bu durum da genç kursiyerlerin, din hizmetleri politikasında daha verimli bir şekilde kullanılabilceğini göstermektedir.

1.6. Eğitim Merkezinin Kaçınıcı Sınıfında Bulunulduğu

Sınıf	n	%
Hazırlık	109	24,5
İhtisas I	147	33,1
İhtisas II	186	41,9
Cevapsız	2	0,5
Toplam	444	100,0

Tablo 6. Eğitim merkezinin kaçınıcı sınıfında bulunulduğu

⁶⁴⁹ Mustafa Kara, *a.g.e.*, s. 34.

⁶⁵⁰ Mustafa Kara, *a.g.e.*, s. 35.

Anketimize katılan kursiyerlerin yarıya yakını, İhtisas II. sınıf kursiyerleridir. 2007 yılı için yapılan eğitim merkezi giriş sınavına, teamülleri gereği, İstanbul Pendik Haseki Eğitim Merkezi'nin kursiyer almamış olması, hazırlık sınıfı kursiyerlerinin oranını % 24,5'lik bir seviyede tutmuştur. İhtisas sınıflarında bulunan kursiyerlerin daha fazla olması ulaşılan sonuçlara da etkide bulunacaktır.

1.7. Avrupa'da Görev Yapmış Olan Kursiyerler

Avrupa'da görev	n	%
Evet	33	7,4
Hayır	411	92,6
Toplam	444	100,0

Tablo 7. Avrupa'da görev yapmış olan kursiyerler

Kursiyerlerin tamamına yakınının Avrupa'da görev yapmamış olması, görev süreleri de göz önünde bulundurulduğunda doğal karşılanmalıdır.

Görev Süresi	Herhangi bir Avrupa ülkesinde görev yaptınız mı?					
	Evet		Hayır		Toplam	
	n	%	n	%	n	%
1-3 yıl arası	1	2,1	47	97,9	48	100,0
4-7 yıl arası	12	3,9	297	96,1	309	100,0
8-10 yıl arası	3	9,1	31	90,9	34	100,0
11-15 yıl arası	8	23,5	27	76,5	35	100,0
16 yıldan fazla	9	50,0	9	50,0	18	100,0
Toplam	33	7,5	411	92,5	444	100,0

Tablo 8. Görev süresi ile Avrupa'da görev yapma arasındaki ilişki

Avrupa'da görev yapan 33 kursiyerden 9 tanesinin 16 yıldan fazla süreyle memur olduğu, yine 8 tanesinin 11-15 yıl arasında görevli bulunduğu göz önünde bulundurulduğunda; Avrupa'da görev yapma ile görev süresi arasında bir ilişkinin var olduğu ortaya çıkacaktır. Bununla beraber sayılarının çokluğu nedeniyle her ne kadar oranları % 3,9 çıksa dahi, 4-7 yıl arasında görev yapan kursiyerlerin 12 tanesinin yurtdışı görevi yapmış olması manidardır. Zira yurtdışı görevi bir aylık ramazan görevleri hariç olmak üzere, 4 yıllık ve kimi zaman daha uzun süreli görevlerdir. 4-7 yıl

arasında hizmeti bulunan kursiyerlerin, Avrupa'da görev yapmış olması, bizlere bu kursiyerlerin daha çok kısa süreli görevler için Avrupa'da bulunduğunu düşündürmektedir.

1.8. AB Hakkındaki Bilgi Düzeyi

Bilgi düzeyi	n	%
Az bilgili	125	28,2
Orta derecede bilgili	254	57,2
İyi derecede bilgili	65	14,6
Toplam	444	100,0

Tablo 9. AB hakkındaki bilgi düzeyi

Kursiyerlerin AB hakkındaki bilgi düzeylerini ölçebilmek için AB ve Türkiye-AB ilişkileri ile ilgili temel bilgilerden ve AB ülkelerindeki dini durum ile AB-din ilişkisine dair temel bilgilerden oluşan 10 soruluk bir test oluşturulmuş, bu sorulara 1-4 arası doğru cevap verebilenler ile bilgi sorularını cevapsız bırakanlar az bilgili, 5-7 arası soruyu doğru cevaplayanlar orta derecede bilgili, 8-10 arası soruyu doğru cevaplayanlar ise iyi derecede bilgili kabul edilmiştir. Buna göre soruların tümünü doğru bilen kişi sayısı 2'dir. Bununla beraber 65 kursiyer, 8-10 arası soruyu doğru cevaplamıştır. Bu da kursiyerlerin % 14,6'sına tekabül etmektedir. Kursiyerlerin 254 tanesinin ise 5-7 arası soruya doğru cevap vermiş olması, belli oranlarda 2. varsayımımızı yanlışlamakta, aynı zamanda eğitim merkezi kursiyerlerinin AB hakkındaki bilgi düzeylerinin de beklenenin üstünde çıktığını göstermektedir. Bununla beraber biraz sonra göreceğimiz gibi bilgi sorularını oldukça önemli bir kursiyer sayısının boş bırakmış olması, AB hakkındaki bilgi düzeyinin ideal bir seviyede olmadığı önermesini de güçlendirmektedir.

Her ne kadar evrenler farklı olsa dahi Türk halkının AB'ye dair bilgi düzeyini de inceleyen çalışmalarla kıyasta bulunmak AB hakkındaki bilgi düzeyine dair ortalama bir fikir kazandıracaktır. Elekdağ ve Tanla'nın 2000 yılında yaptığı araştırmaya göre Türk halkının % 21,4'ünün Türkiye'nin AB üyeliği hakkında bilgi sahibi olmaması,⁶⁵¹ EUROBAROMETRE 2001 araştırmasında da Türk halkının genişleme süreciyle ilgili bilgilendirilmediğini ve hiç bilgilendirilmediğini, dolayısıyla bilgi sahibi olmadığını % 80 oranında ifade etmesi,⁶⁵² Toplumsal Katılım ve Gelişim Vakfı araştırmasında da 15-18

⁶⁵¹ <http://www.milliyet.com.tr/2000/09/21/haber/hab04.html>, 12.12.2007.

⁶⁵² <http://www.dtm.gov.tr/ab/eurobarometre.htm>, 12.12.2007.

yaş aralığındaki gençlerin % 92,5'nin AB hakkında az bilgili veya bilgisiz olduğunu ifade etmesi,⁶⁵³ ulaştığımız sonuçları belli oranlarda teyit eder niteliktedir.

Bilgi düzeyinin azlığı itibariyle en az bilgi düzeyine sahip olan kursiyerler yaşamının büyük kısmını Doğu Anadolu bölgesinde geçiren kursiyerlerdir. AB karşıtlığı ve uyum/entegrasyonla ilgili sonraki bölümlerde göreceğimiz veriler, bu bilgiyi anlamlı kılmaktadır. Bu bilgi χ^2 (Ki-Kare) sonuçlarınca da doğrulanmıştır.

Bilgi düzeyi en düşük kursiyerlerin, χ^2 (Ki-Kare) sonuçlarına göre yüksek lisansını tamamlamış kursiyerler olması, en yüksek çıkanların ise 16 yıl ve daha fazla görev yapan ve yurtdışı görevinde bulunan kursiyerler olması, son derece ilginç bir ilişkiyi ortaya koymaktadır. Yukarıdaki bölümde yüksek lisansını tamamlamış kursiyerlerin yaş bakımından genç olanlarda daha fazla olduğunu ifade etmiştik. AB karşıtlığı ve benzeri konularda da genç kursiyerlerin daha uç söylemler benimsediğini ilgili bölümlerde göreceğiz. Kanaatimizce böyle bir ilişkinin tespit edilmiş olması, sonra göreceğimiz verilerin alt yapısını ve AB karşıtlığının temellerini oluşturmaktadır.

Ulaştığımız sonuçlar iki numaralı varsayımımızı kısmen doğrulamakta, kısmen yanıltmaktadır.

Aşağıdaki tablo kursiyerlerin hangi bilgi sorularına ne kadar oranda doğru cevap verebildiğini göstermektedir.

⁶⁵³ <http://turk.internet.com/haber/yazigoster.php3?yaziid=10930>, 12.12.2007.

Bilgi Soruları	Evet		Hayır		Cevapsız		Toplam	
	n	%	n	%	n	%	n	%
AB 25 üyeli bir topluluktur.	296	66,7	108	24,3	40	9	444	100,0
Tüm AB ülkelerinde yasal olarak Başbakan'ın Hıristiyan olma zorunluluğu vardır.	30	6,8	383	86,3	31	7	444	100,0
Türkiye'nin AB müzakere süreci 1987 yılında başlamıştır.	125	28,2	274	61,7	45	10,1	444	100,0
Fransa, Müslümanların nüfus açısından en yoğun olduğu AB ülkelerinin başında gelir.	274	61,7	143	32,2	27	6,1	444	100,0
Türkiye, 1974 yılında Avrupa Birliği'ne üye olmak için başvurmuştur.	188	42,3	219	49,3	37	8,3	444	100,0
Yunanistan'da müftüler devlet tarafından atanır ve maaşları devlet tarafından ödenir.	182	41	216	48,6	46	10,4	444	100,0
İslam dini Avusturya'da anayasal olarak tanınan ve desteklenen dinlerdendir.	208	46,8	181	40,8	55	12,4	444	100,0
Danimarka, anayasal olarak bir devlet dinine sahip AB ülkelerindedir.	176	39,6	206	46,4	62	14	444	100,0
AB anayasasında AB, Hıristiyanlığın oluşturduğu bir birlik olarak tanımlanmıştır.	104	23,4	296	66,7	44	9,9	444	100,0
Papa, anayasal olarak Avrupa Birliği'nin ruhani lideridir.	94	21,2	310	69,8	40	9	444	100,0

Tablo 10. AB hakkındaki bilgi sorularına verilen yanıtlar

Sorduğumuz 10 sorunun tümü göz önünde bulundurulduğunda şu tespitler yapılabilir:

1. Kursiyerlerin yaklaşık % 10'luk kesimi soruları cevapsız bırakmıştır. Soruların cevapsız bırakılmasının ana nedeninin bilgi düzeyinin azlığı olarak yorumlanabilmesi mümkündür.

2. Bilgi düzeyi orta seviyede çıksa dahi, önemli bir oran soruları yanlış cevaplamıştır. Buna göre en fazla doğru cevaplanan cümle: *"Tüm AB ülkelerinde başbakanın yasal olarak Hıristiyan olma zorunluluğu vardır"* cümlesidir. En az oranda doğru cevaplanan cümle ise *"Danimarka resmi olarak bir devlet dinine sahip AB ülkelerindedir"* cümlesidir.

3. Coğrafi olarak Türkiye'ye uzak veya Türkiye'yle organik bağları güçlü olmayan AB ülkeleri hakkında bilgi düzeyinin oldukça düştüğü gözlemlenmektedir. Nitekim kursiyerlerin yarısına yakını, Danimarka hakkındaki soruyu yanlış cevaplandırmış, % 14'ü de soruyu boş bırakmak suretiyle konuya dair bilgilerinin olmadığını ima etmiştir.

4. Yunanistan'da müftülerin devlet tarafından atandığı ve maaşlarının devlet tarafından ödendiği konusunda kursiyerler, hemen hemen yakın oranlarda doğru ve yanlış cevap vermişlerdir. Coğrafi olarak yakın bir ülke olsa dahi, tarihten gelen ve hala ortak akılda yankı bulan tecrübeler ve ön yargılar, bu sorunun büyük oranda doğru şekilde cevaplanmasını engellemiş olabilir.

2. KURSİYERLERİN AB'YE BAKIŞLARI

Çalışmamızın bu bölümünde DİB İhtisas Eğitim Merkezleri kursiyerlerinin AB'ye bakışlarını inceleyeceğiz. Bu cümleden olarak kursiyerlerin Türkiye'nin AB'ye üyeliğini destekleyip desteklemediğini, Türkiye'nin AB'ye alınma konusundaki beklentilerini, Türkiye'nin üyeliğini destekleyen ve desteklemeyenlerin gerekçelerine dair fikirlerini, AB'nin nasıl birlik olarak algılandığını, olası AB üyeliği durumunda Türkiye'de gerçekleşmesi muhtemel beklentilerini, anket sonuçlarından hareketle ve bağımsız değişkenlerle ilişkisini de göz önünde bulundurarak inceleyeceğiz.

2.1. Türkiye'nin AB Üyeliğine Destek

AB üyeliğine destek	n	%
Kesinlikle olmalıdır	108	24,3
Olmalıdır	218	49,1
Olmamalıdır	55	12,4
Kesinlikle olmamalıdır	32	7,2
Fikrim yok	28	6,3
Cevapsız	3	0,7
Toplam	444	100,0

Tablo 11. Türkiye'nin AB üyeliğine destek

Kursiyerlerin üçte ikisinden fazlasının Türkiye'nin AB üyeliğini desteklediği, bu üçte ikilik çoğunluğun % 24,3'ünün desteğinin ise "*kesinlikle olmalıdır*" şeklinde güçlü bir vurguya sahip olduğu görülmektedir. Sapar'ın Balıkesir halkının AB'ye bakışı ile ilgili yaptığı çalışmada; Türkiye'nin AB üyeliği % 28,4 oranında olabilecek bir gelişme olarak değerlendirilmektedir. Üniversite mezunları arasında bu oran % 32,2'ye çıkmaktadır.⁶⁵⁴ Kocabaş'ın değişik fakültelerde okuyan üniversite öğrencileri üzerine yaptığı araştırmada Türkiye'nin AB üyeliği, % 65,9 oranında desteklenmektedir.⁶⁵⁵ Elekdağ ve

⁶⁵⁴ Vahit Sapar, *Avrupa Birliği'ne Girme Düşüncesinin Balıkesir Halkı Üzerinde Etkileri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998, s. 65.

⁶⁵⁵ Şadiye Kocabaş, *Türkiye-AB İlişkileri İstanbul'daki Üniversite Öğrencileri Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Üye Olmasına Nasıl Bakıyorlar*, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003, s. 34.

Tanla'nın 2000 yılında yaptığı araştırmaya göre Türk halkı arasında AB üyeliğine destek % 68,7'dir.⁶⁵⁶

Katılım sürecindeki bütün ülkelerde, AB destek oranlarının % 30'lara kadar düştüğü ama Türkiye'de bu oranın % 60'larda olduğu ve kolay kolay % 50'lerin altına düşmeyeceği⁶⁵⁷ ifade edilmektedir. Nitekim 2001 ve 2005 yılında Avrupa Komisyonu tarafından yapılan geniş kamuoyu anketinin (EUROBAROMETRE) Türkiye ayağında; Türk halkının % 59 oranında Türkiye'nin AB üyeliğine olumlu baktığı ortaya çıkmıştır. Bu oranın çeşitli dönemlerde azaldığı ama AB ülkeleri ortalamasının çok üstünde olduğu görülmektedir.⁶⁵⁸ Bununla beraber yapılan araştırmalar, son yıllarda yaşanan gelişmeler neticesinde Türkiye'nin AB ve ABD'ye mesafeli durmaya başladığını, güvensizlik unsurunun ön plana çıktığını göstermektedir.⁶⁵⁹ EUROBAROMETRE 2001 araştırması, AB kurumlarına en az güvenin Türkiye ve Malta'da olduğunu ortaya çıkarmıştır.⁶⁶⁰ Son yıllarda AB üyeliğine desteğin 2000 yılı ve öncesiyle kıyaslandığında ciddi oranda düşüş göstermesi de bu güven unsurunun belirgin biçimde kendini hissettirmesinden kaynaklanmaktadır.⁶⁶¹

Araştırmalardan elde edilen veriler göz önünde bulundurulduğunda kursiyerlerin Türkiye'nin AB üyeliğini, Türkiye ortalamasının üzerinde desteklediği ortaya çıkmaktadır. Bu desteğin nedenleri ve boyutları çalışmamız boyunca incelenecektir.

Yukarıdaki tablo 1.1 numaralı varsayımımızı doğrulamaktadır.

Kursiyerler, ayrıca AB'ye girişin milli bir uzlaşma ışığında belirlenmesi gerektiğini, Türkiye'nin kendi kimliğini belirlemesi gerektiğini, sürecin olumlu ve olumsuz taraflarının değerlendirilerek üye olunması gerektiğini ifade etmiştir.

AB üyeliğine desteğin bağımsız değişkenlerle ilişkisini inceleyecek olursak karşımıza aşağıdaki sonuçlar çıkmaktadır.

⁶⁵⁶ <http://www.milliyet.com.tr/2000/09/21/haber/hab04.html>, 12.12.2007.

⁶⁵⁷ Abdülhamit Kırmızı, "AB Müzakere Süreçlerinde Yükselen Milliyetçilikler ve Türkiye'de Yaklaşan Seçimler", *Birikim Dergisi*, S. 202, 2006, s. 69.

⁶⁵⁸ Abdülhamit Kırmızı, *a.g.m.*, s. 70-71; <http://www.dtm.gov.tr/ab/eurobarometre.htm>, 12.12.2007.

⁶⁵⁹ Araştırma için bkz: www.transatlantictrends.org naklen; İbrahim Kalın, Türkiye'yi Kaybetmek, Zaman Gazetesi, 01.10.2006.

⁶⁶⁰ <http://www.dtm.gov.tr/ab/eurobarometre.htm>, 12.12.2007.

⁶⁶¹ <http://www.agarastirma.com.tr/abrapordosyasi.asp>, 19.12.2006; Kamuoyunun AB'ye bakışıyla ilgili bir başka araştırma için bkz. http://www.deltur.cec.eu.int/_webpub/documents/EurobarometreBahar-tr.doc, 12.12.2007.

Yaş	Türkiye AB'ye üye olmalı mıdır?					
	Kesinlikle olmalıdır	Olmalıdır	Olmalıdır	Kesinlikle olmalıdır	Fikrim yok	Toplam
	%	%	%	%	%	%
22-25	6,3	50,0	18,8	25,0	0,0	100,0
26-30	26,1	47,2	10,8	9,1	6,8	100,0
31-35	23,4	53,3	12,0	6,0	5,4	100,0
36-40	27,7	42,6	19,1	2,1	8,5	100,0
41 ve yukarısı	27,8	50,0	11,1	0,0	11,1	100,0

Tablo 12. Yaş ile Avrupa Birliği üyeliğine destek arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde yaş ile AB üyeliğine destek arasında herhangi bir anlamlılık bulunmasa dahi; AB üyeliğine en düşük desteğin 22-25 yaş aralığında bulunan kursiyerler tarafından, en yüksek desteğin ise 41 yaş üstü kursiyerler tarafından verildiği gözlemlenmektedir.

Toplumsal Katılım ve Gelişim Vakfı araştırmasına göre AB desteği, 15-18 yaş aralığında % 70,5'tir.⁶⁶² Milliyet ve INPUT Araştırma'nın Türk gençliği üzerine yaptığı 2002 tarihli araştırmaya göre de; 16-28 yaş arasındaki gençlerin % 69'u AB üyeliğini desteklemektedir.⁶⁶³ Evrenimizin de nispeten benzer bir yaş grubunu barındırması, bu sonuçları çalışmamız açısından anlamlı kılmaktadır. Buna göre AB üyeliğine destek 41 ve daha üst yaşlarda % 77,8'le en yüksek oranda seyretmektedir. 31-35 yaş aralığında da bu destek % 76,7'yle ikinci sıradadır. Tüm tablo birlikte değerlendirildiğinde AB üyeliğine desteğin, 36-40 yaş aralığı hariç, yaşın ilerlemesine paralel olarak arttığı görülmekte ve Milliyet araştırmasının sonuçlarına, destek oranının yüksekliği açısından paralel; genç yaştaki kursiyerlerin verdiği desteğin yetişkinlere göre azlığı açısından ise zıt bir durum ortaya çıkardığı görülmektedir.

2006 yılında yapılan bir araştırmada ulaştığımız bulguların tam zıddı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Buna göre yaş oranı düştükçe "kesinlikle girmeliyiz" (18-27 yaş % 42), yükseldikçe "girmemeliyiz" (44 yaş ve üstü %29,7) cevapları artmıştır.⁶⁶⁴

Bu durum da 1.5 numaralı varsayımımızı tamamen yanlışlamaktadır.

⁶⁶² <http://turk.internet.com/haber/yazigoster.php3?yaziid=10930>, 12.12.2007.

⁶⁶³ <http://www.inputresearch.com/pdf/2002/GencTurkiyeArastirmasi-MilliyetINPUT2000.pdf>, 12.12.2007.

⁶⁶⁴ <http://www.agarastirma.com.tr/abrapordosyasi.asp>, 19.12.2006.

Bölge	Türkiye Avrupa Birliği'ne üye olmalı mıdır?									
	Kesinlikle olmalıdır		Olmalıdır		Olmamalıdır		Kesinlikle olmamalıdır		Fikrim yok	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Marmara	21	25,3	35	42,2	13	15,7	7	8,4	7	8,4
Akdeniz	6	16,7	24	66,7	4	11,1	1	2,8	1	2,8
Ege	8	21,6	17	45,9	4	10,8	3	8,1	5	13,5
İç Anadolu	26	22,2	60	51,3	15	12,8	11	9,4	5	4,3
Güneydoğu	7	17,9	21	53,8	5	12,8	1	2,6	5	12,8
Doğu	14	27,5	23	45,1	7	13,7	4	7,8	3	5,9
Karadeniz	25	32,9	37	48,7	7	9,2	5	6,6	2	2,6

Tablo 13. Yaşamın büyük kısmının geçirildiği bölge ile Avrupa Birliği üyeliğine destek arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde; yaşamın büyük kısmının geçirildiği bölge ile AB karşıtlığı/taraftarlığı arasında herhangi bir anlamlı ilişki gözlemlenmemiştir. Bununla beraber Marmara, Ege ve Doğu Anadolu bölgesinde küçük oranlarda da olsa diğer bölgelere göre AB karşıtlığı daha fazladır. AB'ye desteğin en yüksek oranla Akdeniz, Karadeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde olduğu görülmektedir. İç Anadolu bölgesi ise diğer bölgeler arasında AB desteği ve karşıtlığı konusunda ortalama bir değere sahiptir.

Milliyet ve INPUT Araştırma'nın verilerine göre Karadeniz ve İç Anadolu bölgelerinde AB desteği diğer bölgelere göre daha azdır.⁶⁶⁵

Yukarıdaki sonuçlar 1.8 numaralı varsayımımızı Marmara, Ege ve Doğu Anadolu bölgesiyle ilgili olarak kısmen yanlışlamakta, bununla beraber diğer bölgelerle ilgili olarak doğrulamaktadır.

⁶⁶⁵ <http://www.inputresearch.com/pdf/2002/GencTurkiyeArastirmasi-MilliyetINPUT2000.pdf>, 12.12.2007.

Yaşamın büyük kısmının geçirildiği yer	Türkiye Avrupa Birliği'ne üye olmalı mıdır?				
	Kesinlikle olmalıdır	Olmalıdır	Olmamalıdır	Kesinlikle olmamalıdır	Fikrim yok
	%	%	%	%	%
Şehir	26,5	47,7	12,9	7,3	5,6
İlçe	21,4	52,0	9,2	9,2	8,2
Kasaba	16,7	41,7	16,7	8,3	16,7
Köy/mezra	17,9	60,7	17,9	0,0	3,6

Tablo 14. Yaşamın büyük kısmının geçirildiği yer ile Avrupa Birliği üyeliğine destek arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde; yaşamın büyük kısmının geçirildiği yer ile AB karşıtlığı/taraftarlığı arasında herhangi bir anlamlı ilişki gözlemlenmemiştir. Bununla beraber yaşamının büyük kısmını şehirde veya ilçede geçiren kursiyerlerin, AB üyeliğine taraftarlıkları ve destekleri, hemen hemen aynı oranda olup yaşamının büyük kısmını köy/mezrada geçirenlerin verdiği, % 78,6'lık destekten sonra ikinci ve üçüncü sıradadır.

Bununla beraber yaşamının büyük kısmını şehirde geçiren kursiyer, AB üyeliğini "kesinlikle olmalıdır" şeklinde en sık vurguyla destekleyen kitleyi oluşturmaktadır. İlginç olan, yaşamının büyük kısmını kasabada geçiren kursiyerlerde AB üyeliğine desteğin düştüğü, AB üyeliğine karşıtlığın ise yükseldiği tespitidir. Bunun aksine yaşamının büyük kısmını köy/mezrada geçiren kursiyerler arasında AB taraftarlığı, en yüksek oranına çıkmakta; AB karşıtlığı ise en düşük oranına inmektedir. Milliyet araştırmasının sonuçları da metropollerde yaşayanların AB'ye daha fazla destek verdiği yönündedir.⁶⁶⁶ Kanaatimizce yaşamının büyük kısmını şehir merkezinde geçiren kursiyerlerin AB destekleri, şehir hayatının daha geniş bir bakış açısına imkan tanıyabilmesi nedeniyledir. AB desteğinin yaşamının büyük kısmını köyde geçirenler arasında da yüksek çıkması ise, bu kitlenin AB'yi bir refah toplumu olarak değerlendirmesi nedeniyle olabilir. Kasabalar ise hem şehir kültürünün bilfiil yaşanmadığı hem köy kültürünün değiştiği "arada" bir yerleşim birimi olarak, AB'ye karşı negatif bir algı geliştirmiş olabilirler.

Elde ettiğimiz veriler 1.8 numaralı varsayımımızı büyük oranda doğrulamaktadır.

⁶⁶⁶ <http://www.inputresearch.com/pdf/2002/GencTurkiyeArastirmasi-MilliyetINPUT2000.pdf>, 12.12.2007.

Eğitim durumu	Türkiye Avrupa Birliği'ne üye olmalı mıdır?				
	Kesinlikle olmalıdır	Olmalıdır	Olmamalıdır	Kesinlikle olmamalıdır	Fikrim yok
	%	%	%	%	%
Lisans	23,9	49,9	13,1	7,3	5,8
Yüksek lisans	26,5	48,0	10,2	7,1	8,2

Tablo 15. Eğitim durumu ile Avrupa Birliği üyeliğine destek arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde eğitim durumu ile AB karşıtlığı/taftarlığı arasında herhangi bir anlamlı ilişki gözlemlenmemiştir. Tablo incelendiğinde de bu durum açıklıkla görülmektedir.

AB'ye destek verme oranlarının, eğitim seviyesinin yükselmesine ters orantılı olarak düştüğü çeşitli kamuoyu araştırmalarında ortaya çıkmıştır.⁶⁶⁷ Buna adaylık ve müzakere sürecindeki gelişmelerin eğitilmiş kitle tarafından daha eleştirel ve dikkatle izlenmesinin neden olduğu düşünülmektedir.⁶⁶⁸ Çalışmamızda evrenin tümünün üniversite mezunlarından olması, yüksek lisans mezunu olanlarla aralarında herhangi bir anlamlı farklılığa rastlanmaması, kamuoyu araştırmalarına ters bir durum ortaya çıkarmıştır.

Bu tabloya göre 1.4 numaralı varsayımımız yanlışlanmıştır.

Görev süresi	Türkiye Avrupa Birliği'ne üye olmalı mıdır?				
	Kesinlikle olmalıdır	Olmalıdır	Olmamalıdır	Kesinlikle olmamalıdır	Fikrim yok
	%	%	%	%	%
1-3 yıl	23,4	40,4	8,5	12,8	14,9
4-7 yıl	23,0	52,5	14,1	5,6	4,9
8-10 yıl	42,4	33,3	6,1	15,2	3,0
11-15	23,5	47,1	11,8	5,9	11,8
16 yıldan çok	22,2	55,6	11,1	5,6	5,6

Tablo 16. Görev süresi ile Avrupa Birliği üyeliğine destek arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde görev süresi ile AB karşıtlığı/taftarlığı arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bununla beraber görev süresinin artışına

⁶⁶⁷ <http://www.agarastirma.com.tr/abrapordosyasi.asp>, 19.12.2006; Yalçın Akdoğan, *a.g.m.*, s. 218.

⁶⁶⁸ Yalçın Akdoğan, *a.y.*

paralel olarak AB üyeliğine destek konusunda nisbi bir artış gözlemlenmektedir. Bu artışın nedeni ise, görev süresi çok olan kursiyerlerin büyük kısmının Avrupa’da görev yapmasıdır. Ayrıca görev süresinin kazandırdığı tecrübenin de bu kitle arasında AB desteğini arttırmış olabileceği imkan dahilindedir.

Ulaştığımız veriler 1.3 numaralı varsayımımızı yanlışlamaktadır.

Sınıf	Türkiye Avrupa Birliği’ne üye olmalı mıdır?				
	Kesinlikle olmalıdır	Olmalıdır	Olmamalıdır	Kesinlikle olmamalıdır	Fikrim yok
	%	%	%	%	%
Hazırlık	18,3	45,9	15,6	8,3	11,9
İhtisas I	24,0	53,4	11,6	7,5	3,4
İhtisas II	28,3	48,4	11,4	6,5	5,4

Tablo 17. Eğitim görülen sınıf ile Avrupa Birliği üyeliğine destek arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde kursiyerlerin eğitim merkezinde kaçınıcı sınıfında bulunduğu ile AB karşıtlığı/taraftarlığı arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Bununla beraber hazırlık sınıfında, ihtisas sınıflarına göre belli oranda AB karşıtlığı artmaktayken, AB taraftarlığı da düşmektedir. Bu durum da 1.6 numaralı varsayımımızı yanlışlamaktadır.

Avrupa’da görev yaptınız mı?	Türkiye Avrupa Birliği’ne üye olmalı mıdır?				
	Kesinlikle olmalıdır	Olmalıdır	Olmamalıdır	Kesinlikle olmamalıdır	Fikrim yok
	%	%	%	%	%
Evet	30,3	51,5	3,0	3,0	12,1
Hayır	24,0	49,3	13,2	7,6	5,9

Tablo 18. Avrupa’da görev yapma ile Avrupa Birliği üyeliğine destek arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde; kursiyerlerden herhangi bir Avrupa ülkesinde görev yapanlar ile yapmayanlar arasında AB karşıtlığı/taraftarlığı konusunda anlamlı ilişki bulunmamıştır. Bununla beraber Avrupa’da görev yapan personelin AB üyeliğine desteği büyük oranlarda olmasa dahi daha fazladır.

Bir diğerk durum ise; Avrupa'da görev yapan kursiyerler arasında Türkiye'nin AB üyeliğine destek konusunda "fikrim yok" seçeneğini işaretleyenlerin oranının % 12,1 gibi nisbi bir çoğunlukta oluşudur. Kanaatimizce bu oranın belli oranlarda yüksek oluşunun nedeni, Avrupa'da görev yapan kursiyerlerin birçok olumlu ve olumsuz durumu Türkiye'yle kıyaslama imkânına sahip olması ve bu konuda daha somut örnekler üzerinden düşünebilmesidir.

Yukarıdaki tablo 1.7 numaralı varsayımımızı doğrulamaktadır.

Bilgi düzeyi	Türkiye Avrupa Birliği'ne üye olmalı mıdır?				
	Kesinlikle olmalıdır	Olmalıdır	Olmamalıdır	Kesinlikle olmamalıdır	Fikrim yok
	%	%	%	%	%
Az bilgili	22,6	46,8	12,9	10,5	7,3
Orta derecede bilgili	24,5	49,8	13,3	7,1	5,5
İyi derecede bilgili	28,1	53,1	9,4	1,6	7,8

Tablo 19. AB Hakkındaki bilgi düzeyi ile Avrupa Birliği üyeliğine destek arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde kursiyerlerin AB hakkındaki bilgi seviyeleri ile AB üyeliğine destek arasında herhangi bir ilişkiye rastlanmamıştır. Bununla beraber bilgi seviyesi yükseldikçe AB taraftarlığının da arttığı görülmektedir. Ulaştığımız sonuçlar TESEV'in din görevlileriyle ilgili araştırmasında ortaya çıkan sonuçları desteklemektedir.⁶⁶⁹

Bu durumda 2.1 ve 2.2 numaralı varsayımlarımız yanlışlanmıştır.

AB'nin siyasi bir güç birliği olduğunu düşünen kursiyerler, χ^2 (Ki-Kare) sonuçlarına göre; Türkiye'nin AB üyeliğine en az karşı çıkan grubu oluşturmaktadır. Bu anlamda olası AB üyeliğinin ortaya çıkaracağı siyasi sonuçların olumlu olduğu, söz konusu kursiyerler arasında düşünülüyor olabilir.

Son olarak Avrupa'da görev yapmak isteme ile AB'ye destek oranları arasında χ^2 (Ki-Kare) verilerine göre anlamlılık tespit edilmiştir. Buna göre Avrupa'da görev yapmayı düşünmeyen personel, Türkiye'nin AB üyeliğini % 22,4'le istemeyen en büyük kitleyi oluşturmaktadır. Bu durumda Avrupa'da görev yapmak istememe nedenleri

⁶⁶⁹ Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 39.

arasında AB taraftarlığının az olması ve yukarıdaki sonuçlardan hareketle bilgi düzeyinin az olması da etkilidir, yorumu yapılabilir.

2.2. Türkiye'nin AB Üyeliğine Dair Beklentiler

AB üyeliği beklentisi	n	%
Kesinlikle alınmaz	51	11,5
Alınacağını zannetmiyorum	154	34,7
Muhtemelen alınacaktır	192	43,2
Kesinlikle alınacaktır	23	5,2
Fikrim yok	23	5,2
Cevapsız	1	0,2
Toplam	444	100,0

Tablo 20. Türkiye'nin AB üyeliğine dair beklentiler

Sapar'ın Balıkesir halkı üzerine yaptığı araştırmada Türkiye'nin AB üyeliğinin % 28,4 oranında beklenen bir gelişme olarak tespit edildiğini, üniversite mezunları arasında bu oranın % 32,2'ye çıktığını ifade etmiştik.⁶⁷⁰ Kocabaş'ın üniversite öğrencileri arasında yaptığı araştırma sonuçlarına göre; Türkiye'nin üyeliğe kabul edileceğine inanan üniversite öğrencilerinin oranı % 21,6'yken, Türkiye'nin üyeliğe kabul edilmeyeceğini düşünen üniversite öğrencilerinin oranı % 40,9'dur.⁶⁷¹ Tablo incelendiğinde kursiyerlerin AB üyeliğine dair beklentilerinin % 48,4'le bu oranların çok üzerinde olduğu görülecektir.

Türkiye'nin AB üyeliğini kesin olarak gören kursiyerlerin oranı % 5,2 gibi düşük bir seviyededir. Türkiye'nin AB üyeliği, muhtemel bir beklenti olarak yüksek düzeyde olsa dahi, üyeliğin gerçekleşmesine kesin gözüyle bakan kursiyer sayısı daha azdır. AB üyeliğinin olmayacağına dair beklenti ise olacağına dair beklentiye yakın bir oran olan % 46,2 gibi yüksek bir oranda seyretmektedir.

Bu durum da 1.2 numaralı varsayımımızı doğrulamaktadır.

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) testine göre AB'nin siyasi bir güç birliği olduğunu düşünen kursiyerler, Türkiye'nin AB üyeliği beklentisine en düşük oranda "kesinlikle alınmaz" şeklinde cevap veren kitleyi oluşturmaktadır.

⁶⁷⁰ Vahit Sapar, *a.y.*

⁶⁷¹ Şadiye Kocabaş, *a.g.e.*, s. 59.

Yine χ^2 (Ki-Kare) testine göre “Günümüzde diğer dinleri, millet ve kültürleri eleştiren hutbe ve vaazlardan kaçınılmalı, daha esnek bir dil kullanılmalıdır” ve “Müslüman ülkeler, batıyla uyum içerisinde yaşamalarını sağlayacak politikalar geliştirmelidir” düşüncesine katılmayan kursiyerler, Türkiye’nin kesinlikle AB’ye alınmayacağını düşünmektedir.

Türkiye’nin AB’ye alınıp alınmayacağı konusunda bir takım kursiyerler anket formu üzerinde yorumlarını ifade etmişlerdir. Kursiyerlerin yaptığı yorumlardan hareketle; AB üyeliğinin ancak tavizlerle olabileceğini düşündükleri sonucu ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda ki tablo, tablo 11’le beraber incelendiğinde Türkiye’nin AB’ye alınacağına dair beklentilerin önemli oranda düştüğü görülmektedir. Zira tablo 11’de de görüleceği gibi; Türkiye’nin AB’ye üye olması gerektiğini ifade eden kursiyerler % 73,9 gibi büyük bir oranı teşkil etmektedir. Bu durum ister istemez bizlere Türkiye’nin AB üyeliğine destek ile AB üyeliğine alınma konusundaki beklentiler arasındaki ilişkinin ne olabileceğini düşündürmektedir.

Türkiye AB’ye üye olmalı mı?	Türkiye AB’ye alınır mı?				
	Kesinlikle alınmaz %	Alınacağını zannetmiyorum %	Muhtemelen alınacaktır %	Kesinlikle alınacaktır %	Fikrim yok %
Kesinlikle olmalı	5,6	24,1	52,8	13,9	3,7
Olmalı	4,1	34,9	55,0	3,7	2,3
Olmamalı	23,4	53,3	12,0	6,0	5,4
Kesinlikle olmamalı	23,6	63,6	10,9	0,0	1,8
Fikrim yok	68,8	12,5	15,6	0,0	3,1

Tablo 21. Türkiye’nin AB üyeliğine destek ile AB üyeliğine dair beklentiler arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde kursiyerlerin AB üyeliğine destekleri ile beklentileri arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır. Bununla beraber Türkiye’nin AB üyeliğini destekleyenlerin, AB üyeliğine dair beklentilerinin de, Türkiye’nin AB üyeliğine alınacağı yönünde olduğu; Türkiye’nin AB üyeliğine karşı çıkanların beklentilerinin ise, Türkiye’nin AB üyeliğine alınmayacağı yönünde olduğu

görülmektedir. TESEV araştırmasında da deneklerin büyük kısmının Türkiye'nin AB üyeliğini desteklediği ama AB'nin sürekli yeni şartlar öne sürmesinin, Türkiye'nin AB'ye üyelik beklentisini düşürdüğü tespiti yapılmaktadır.⁶⁷² Bu tespit ulaştığımız sonucu doğrular niteliktedir.

Bölge	Türkiye AB'ye alınırmı?				
	Kesinlikle alınmaz	Alınacağını zannetmiyorum	Muhtemelen alınacaktır	Kesinlikle alınacaktır	Fikrim yok
	%	%	%	%	%
Marmara	14,1	35,3	35,3	9,4	5,9
Akdeniz	5,6	30,6	55,6	2,8	5,6
Ege	10,8	29,7	40,5	8,1	10,8
İç Anadolu	12,0	36,8	46,2	2,6	2,6
Güneydoğu	7,7	20,5	61,5	2,6	7,7
Doğu	11,8	41,2	35,3	5,9	5,9
Karadeniz	13,2	38,2	40,8	5,3	2,6

Tablo 22. Yaşamın büyük kısmının geçirildiği bölge ile AB üyeliğine dair beklentiler arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde kursiyerlerin yaşamlarının büyük kısmını geçirdiği bölge ile AB üyeliğine dair beklentiler arasında istatistikî bir anlamlılık gözlenmemiştir. Bununla beraber Türkiye'nin AB'ye kesinlikle alınmayacağını düşünen kursiyerler, % 14,1'le Marmara bölgesinden; Türkiye'nin AB'ye kesinlikle alınmayacağı savına en az destek veren kursiyerler ise % 5,6'yla Akdeniz, % 7,7'yle Güneydoğu bölgesindedir.

Tüm tablo incelendiğinde; Türkiye'nin AB üyeliğine alınmayacağına dair beklentinin en yüksek oranda Doğu Anadolu, Karadeniz, Marmara ve iç Anadolu bölgesinde; en düşük oranda ise Güneydoğu Anadolu, Akdeniz ve Ege bölgesinde olduğu görülecektir. Türkiye'nin AB üyeliğine kesinlikle alınacağını düşünen en yüksek bölge % 9,4'le Marmara bölgesi, muhtemelen alınacağını düşünen en yüksek bölge ise % 61,5'le Güneydoğu Anadolu bölgesidir.

Verilerin tümü beraber değerlendirildiğinde ise AB üyeliğinin gerçekleşeceğine dair beklenti; sırasıyla Güneydoğu Anadolu, Ege, İç Anadolu ve Akdeniz bölgelerinde en

⁶⁷² Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.y.*

yüksek orandadır. Doğu Anadolu, Marmara ve Karadeniz bölgelerinde ise en düşük orandadır. Bu konuya dair fikrinin olmadığını söyleyen en yoğun bölge ise Ege bölgesidir. Milliyet ve INPUT Araştırma'nın verilerine göre; En fazla Güneydoğu Anadolu'daki gençler, Avrupa'nın Türkiye'yi istediğini düşünürken Ege, Marmara ve iç Anadolu'daki katılımcılar bu durumun tam tersini düşünmektedir.⁶⁷³ Bu veriler Güneydoğu bölgesinin AB üyeliğine dair beklentilerinin en yüksek oranda olduğu yönündeki gelişmeyi ve bu oranın Marmara bölgesinde düşük olduğu yönündeki sonucu doğrular niteliktedir. Fakat bizim çalışmamızda Ege ve İç Anadolu bölgeleri, Türkiye'nin AB üyeliğine dair beklentileri yüksek bölgeler olarak tespit edilmiştir.

Yurtdışı görevi düşünüyor musunuz?	Türkiye AB'ye alınır mı?				
	Kesinlikle alınmaz	Alınacağını zannetmiyorum	Muhtemelen alınacaktır	Kesinlikle alınacaktır	Fikrim yok
	%	%	%	%	%
Evet	10,2	34,6	45,0	5,9	4,3
Hayır	19,4*	35,8	34,3	1,5	9,0

* χ^2 : 20,0, s.d.: 4, P: 0,036

Tablo 23. Yurtdışı görevi yapmak isteme ile AB üyeliğine dair beklentiler arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde yurtdışı görevi yapmak istemeyen kursiyerlerin, en yüksek düzeyde Türkiye'nin; "kesinlikle AB'ye alınmayacağı" düşüncesine sahip olduğunu ortaya çıkarmıştır. Buna göre yurtdışı görevi yapmak istememe nedenleri, daha çok "diğer" seçeneği altında, "ailevi nedenler" olarak ifade edilmişse dahi, bir diğer nedenin de AB karşıtlığı olması muhtemeldir.

⁶⁷³<http://www.inputresearch.com/pdf/2002/GencTurkiyeArastirmasi-MilliyetINPUT2000.pdf>, 12.12.2007.

2.3. Türkiye'nin Üyeliğini İsteyenlerin Gerekçeleri

Türkiye neden AB'ye alınır?	n	%
Ekonomik açıdan önemli bir pazar olduğu için	69	15,5
Avrupa'da kültürel çeşitliliği arttırmak için	2	0,5
Türkiye'nin bölgesinde stratejik önemi olduğu için	266	59,9
Doğal kaynakları zengin olduğu için	11	2,5
Ucuz işgücü ve genç nüfusundan dolayı	35	7,9
İlımlı bir İslam ülkesini alıp medeniyet ittifakını güçlendirmek için	34	7,7
Diğer	24	5,4
Cevapsız	3	0,7
Toplam	444	100,0

Tablo 24. Kursiyerlere göre Türkiye'nin üyeliğini isteyen Avrupalıların Gerekçeleri

Kursiyerlerin yarısından fazlası, Türkiye'nin stratejik konumunun Türkiye'nin üyeliğe alınmasına gerekçe olduğunu düşünmektedir. Kocabaş'ın üniversite öğrencileri arasında yaptığı araştırmada, öğrencilere sorulan "AB, Türkiye'yi neden tam üyeliğe kabul edecek?" sorusuna öğrenciler, % 64'lük bir oranla "Türkiye'nin genç nüfusuyla Avrupa için önemli bir pazar oluşturacağı" cevabını ve % 61,1'lik bir oranla "Türkiye, doğu ve batı arasında coğrafi bir köprü oluşturduğu için" cevabını vermiştir. Üçüncü sırada ise "Türkiye'nin Ortadoğu ve Avrupa arasında kültürel bir köprü olduğu" cevabı gelmektedir. "Türkiye ekonomik olarak büyümekte olan bir ülke olduğu için" cevabı ise en az işaretlenen seçenek olarak sonuncu sıradadır.⁶⁷⁴ Çalışmamızla kıyaslandığında; Kocabaş'ın çalışmasında % 64'le ilk sırada çıkan Türkiye'nin genç nüfusunun üyeliğe alınma gerekçesi olabileceğine dair beklenti, bizim çalışmamızda % 7,9 oranında çıkmıştır. İkinci ve üçüncü sırada çıkan coğrafi ve kültürel köprü olma, belli oranlarda Türkiye'nin stratejik konumuna işaret etmekte, ortaya çıkan sonuçlar çalışmamızla belli oranlarda örtüşmektedir.

⁶⁷⁴ Şadiye Kocabaş, a.g.e., s. 61-62.

Türkiye'nin üyeliğinin istenme nedenleri arasında ayrıca yapılan yorumlar şu şekilde kategorize edilebilir.

1. Türkiye'yi sömürmek ve Avrupa İslam'ı gibi bazı projelerle İslam'ı bulandırmak için.

2. Türkiye'yi bir tehdit olmaktan çıkarmak ve gayr-ı müslim azınlığı teminat altına almak için.

3. Türkiye'nin doğuya yönelişini engellemek ve güçlenmesine mani olmak ve kendine rakip olmaktan çıkarmak için.

4. Türkiye, Avrupa'nın bir parçası olduğu için.

5. Türkiye'nin demokratikleşmesine katkı sağlamak ve ülkenin birikiminden faydalanmak için.

Yapılan yorumlar incelendiğinde ortada ciddi bir güven probleminin olduğu görülecektir. Buna göre kursiyerler, AB'ye (güven oranlarının düşüklüğü sebebiyle) mesafeli yaklaşmakta, AB'nin Türkiye'yi üyeliğe almasını dahi bu türden gerekçelere bağlamaktadırlar. Fakat yorum yapan kursiyerlerin daha çok AB karşıtı kursiyerlerden olması da ihtimal dahilinde olduğundan, böyle bir genelleme yapmamız da bilimsel olmayacaktır.

2.4. Türkiye'nin Üyeliğini İstemeyenlerin Gerekçeleri

Türkiye neden AB'ye alınmaz?	n	%
Türkiye Müslüman bir ülke olduğu için	237	53,4
Türkiye'yi Avrupalı olarak görmedikleri ve Avrupa coğrafyasından saymadıkları için	26	5,9
Ekonomik yük getireceğine inandıkları için	34	7,7
Tarihten gelen korku ve nefret duygularından dolayı	63	14,2
AB içinde ağırlığı ve etkinliği olacağı için	63	14,2
Avrupa'nın sınırlarının Ortadoğu ve Asya'ya uzanmasını istemedikleri için	6	1,4
Diğer	12	2,7
Cevapsız	3	0,7
Toplam	444	100,0

Tablo 25. Kursiyerlere göre Türkiye'nin üyeliğini istemeyenlerin gerekçeleri

Tablo incelendiğinde kursiyerlerin; Türkiye, AB'ye alınmazsa bunun Müslüman kimliği nedeniyle olacağını % 53,4 oranında düşünmesi, aynı zamanda belirtilen bir diğer nedenin de % 14,32'yle Türkiye'ye karşı tarihten gelen korku ve nefret duyguları olması, AB'ye karşı ciddi bir güvensizliğin olduğunu göstermektedir. Sapar'ın araştırmasında Türkiye'nin Müslüman kimliğinin AB'ye engel olduğunu düşünen Balıkesir halkının oranı % 41,2 ile ilk sırada çıkmıştır. Ekonomik yönden gelişmemişlik, demokrasi ve insan hakları eksikliği ise peşi sıra gelmiştir. Fakat üniversite mezunları arasında ekonomik gelişmemişlik % 42'yle birinci sıraya yükselirken, din faktörü ciddi bir düşüş göstererek % 22 oranına inmiştir.⁶⁷⁵ Çalışmaların evren ve örnekleme farklı olsa dahi, her iki çalışmada da üniversite mezunları temel ayrımlardan biri olarak var olduğu için, bazı kıyaslamalar yapmamız mümkün görünmektedir. Buna göre üniversite mezunları arasında % 22 ile ciddi bir düşüş gösteren din faktörü, bizim çalışmamızda tam tersi bir seyir izlemiş ve bu faktör % 53,4 çıkmıştır. Kursiyerlerin din eğitimi veren fakültelerden mezun olmaları, hâlihazırda yine klasik literatürün ağırlıkta olduğu bir din

⁶⁷⁵ Vahit Sapar, *a.g.e.*, s. 66-67.

eğitimi programıyla eğitimlerine devam etmeleri, T¼rkiye ortalamasının ¼st¼nde bir dini bakış açısı geliştirmiş olmalarına ve AB'nin T¼rkiye'yi almama gerekçesi olarak din fakt¼r¼n¼ d¼ř¼nmelerine neden olmuş olabilir. TESEV araştırmasında da din g¼revlileri arasında ciddi bir AB desteği olduğu, ama ciddi bir g¼vensizliđin de var olduğu g¼r¼lmektedir.⁶⁷⁶ Kocabaş'ın araştırmasında da din ve k¼lt¼r farklılığı, AB ¼yeliđine karşı olma gerekçeleri arasında % 35,6'yla d¼rd¼nc¼ sırada, "Avrupa'ya g¼ven duyulamayacağı gerekçesiyle AB ¼yeliđine karşı olma ise" % 50,5'le ikinci sıradadır.⁶⁷⁷ Aynı alışmada T¼rkiye'nin neden AB'ye tam ¼ye olarak alınmayacağına dair ifade edilen gerekçeler arasında % 59'la ekonomik gelişmemişlik ilk sıradadır. Bunu % 44'le insan haklarına saygı, % 43'le bazı Avrupa ¼lkelerinin T¼rkiye'yi d¼řman g¼rd¼đ¼, % 37'yle T¼rkiye'nin M¼sl¼man bir ¼lke olması, % 31'le k¼lt¼rel farklılıklar izlemektedir.⁶⁷⁸ Bir başka çalışmanın sonuçlarına g¼reyse; 2005 yılında AB'ye g¼venmeyen T¼rk halkının oranı % 61,5'ken, bu oran 2006 yılında % 78,1'e çıkmış ve eğitim seviyesi y¼kseldike g¼vensizlik oranının da y¼kseldiđi tespit edilmiştir.⁶⁷⁹

Bu ve benzeri pek çok araştırma g¼stermektedir ki AB ¼yeliđine destek oranı, T¼rkiye'de ne kadar y¼kseğe de Avrupa'ya karşı her zaman belli bir g¼vensizlik vardır ve bu g¼vensizlik ¼nemsenecek derecede y¼ksek orandadır. Kimisi bu g¼vensizliđin gerekçesini Sevr hortlaması olarak yorumlamaktadır.⁶⁸⁰

⁶⁷⁶ Ruşen akır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁷⁷ şadiye Kocabaş, *a.g.e.*, s. 57.

⁶⁷⁸ şadiye Kocabaş, *a.g.e.*, s. 63.

⁶⁷⁹ <http://www.agarastirma.com.tr/abrapordosyasi.asp>, 19.12.2006.

⁶⁸⁰ şadiye Kocabaş, *a.g.e.*, s. 57.

Kaynak: Radikal Gazetesi, 07.09.2006

Grafik 1. Avrupa ülkelerinin Türkiye'nin AB üyeliğine bakışları

Yukarıdaki grafiğe göre Avrupa'da, Türkiye'nin AB üyeliğine olan destek düşmüştür. AB ülkelerinde Türkiye'nin AB üyeliğini destekleyenler yüzde 21'e düşmüş, karşı çıkanlar ise yüzde 32'ye yükselmiştir. Ne var ki, geçen yıllarda olduğu üzere kararsız olan Avrupalılar, yüzde 40 ile yine çoğunluğu oluşturmaktadır. Türkiye'ye karşı olumsuzluğun en belirgin olarak arttığı ülkeler İngiltere, Hollanda ve İspanya gibi terör olaylarına maruz kalan ülkelerdir.⁶⁸¹

AB'nin yaptırdığı EUROBAROMETRE Eylül 2006 araştırmasına göre; AB üyesi ülke vatandaşlarının çoğu, bütün şartları yerine getirse bile Türkiye'nin üyeliğine olumlu bakmamaktadır. Çoğunluk, Türkiye'nin tam üyeliğinin AB'nin değil, Türkiye'nin faydasına olacağına inanmaktadır. Bu araştırmaya göre Türkiye, AB'ye yük; belki de tehdit olacaktır.⁶⁸² Çalışmamızda Türkiye'nin Avrupa'ya ekonomik olarak yük getireceği endişesiyle Türkiye'nin AB'ye alınmayacağını düşünen kursiyerlerin oranı % 7,7'dir. Bu durum Türkiye'de üyelik konusunda ekonomik gerekçelerden çok, siyasi ve dini gerekçelerin engel olarak düşünüldüğünü göstermesi açısından önemlidir.

⁶⁸¹ Radikal Gazetesi, 07.09.2006.

⁶⁸² İbrahim Kalın, "AB ile İpler Koparsa",

http://www.setav.org/index.php?option=com_content&task=view&id=192&Itemid=29, 04.03.2007.

Bununla beraber AB üyeliği konusunda Türkiye’de algının belli oranlarda medyaya göre şekillendiği, AB’ye ilginin Türkiye ile ilgili kararlar verileceğinde arttığı, diğer zamanlarda ise azaldığı bilinmektedir.⁶⁸³ Nitekim çeşitli dönemlerde yapılan çalışmalarda bu durum göze çarpmaktadır.⁶⁸⁴

Türkiye’nin neden AB’ye alınmayacağına dair kursiyerlerin “Diğer” seçeneğine yazdıkları ifadeler şu şekilde kategorize edilebilir.

1. Türkiye’de demokrasi ve insan hakları eksikliği olduğu için.
2. Türkiye’nin ilerlemesi ve büyümesini istemedikleri için.
3. Müslüman bir ülke olduğu için ve Türklere karşı tarihten gelen nefret duyguları nedeniyle.
4. Osmanlı ruhunun doğmasından ve İslam’ın Avrupa’yı etkilemesinde korktukları için.
5. Türkiye, ekonomik yük olacağı için ve AB kriterlerine uymayacağı için.

Yapılan yorumlarda, kursiyerlerin AB’ye dair güvensizlikleri ön plana çıkmaktadır. Buna göre kimi kursiyerler, AB’ye alınmama gerekçesi olarak AB’nin samimi olmayan tavırlarını, Türkiye’nin Müslüman kimliğini ve tarihten gelen korku ve nefret duygularını neden olarak görürken; kimi kursiyerler ise bu konuda Türkiye’de eksiklikler olduğunu düşünmektedir.

2.5. Avrupa Birliği Nasıl Bir Birliktir

AB nasıl bir birliktir?	n	%
Siyasi bir güç birliğidir	142	32,0
Ekonomik bir güç birliğidir	107	24,1
Sömürü ve emperyalizmin yeni yüzüdür	67	15,1
Hıristiyan kulübüdür	123	27,7
Askeri bir süper güçtür	0	0,0
Cevapsız	5	1,1
Toplam	444	100,0

Tablo 26. Avrupa Birliği nasıl bir birliktir

⁶⁸³ Yalçın Akdoğan, *a.g.e.*, s. 211-215.

⁶⁸⁴ Abdulhamit Kırmızı, *a.g.m.*, s. 70-71.

Kursiyerlerin üçte biri, AB'yi siyasi bir birlik olarak, üçte bire yakını ise bir Hıristiyan kulübü olarak görmektedir. 444 kursiyerden hiçbiri, AB'yi askeri bir güç olarak görmemektedir.

2003 yılı verilerine göre Türk halkının % 50'si AB'yi bir Hıristiyan kulübü olarak görmüş, % 30'u ise bu düşünceye karşı çıkmıştır.⁶⁸⁵ Sapar'ın araştırmasına göre de AB, ekonomik bir birlik olarak görülmektedir. İlgili araştırmada AB'nin dini bir birlik olduğu yönündeki düşünceler % 14,4'le dördüncü sıradadır. Bu oran üniversite mezunları arasında % 12,6'ya düşmektedir.⁶⁸⁶ Kocabaş'ın ulaştığı bulgulara göre de üniversite öğrencileri, AB'nin ekonomik bir güç olması gerektiğini ifade etmektedir.⁶⁸⁷ Milliyet ve INPUT Araştırma'nın verilerine göre AB, % 47 oranında ekonomik birlik, % 22 oranında batı kültürü birliği, % 11 oranında ise Hıristiyan birliği olarak görülmektedir.⁶⁸⁸

Kursiyerlerin, AB'yi öncelikli olarak ekonomik bir birlik olarak değerlendirmeyip siyasi bir birlik ve Hıristiyan kulübü olarak değerlendirmesi ise manidardır. AB'nin bir Hıristiyan kulübü olduğu iddiası sık sık dile getirilse⁶⁸⁹ de bu iddiaların arkasında derin sosyolojik çözümlenmelerden çok, siyasal/ideolojik bir söylemin yattığını ifade etmiştik.⁶⁹⁰ Kursiyerlerin bu vurguyu ekonomik vurgudan çok daha yoğun şekilde yapmış olması da bizlere bu tespiti düşündürmektedir. Bununla beraber, kursiyerlerin arasında AB'nin daha çok siyasi, ardından da dini bir birlik ve ekonomik bir güç birliği olarak düşünülmesi, değindiğimiz araştırmalarla ortak noktaların da olduğunu göstermektedir. Buna göre Türkiye'de de AB, siyasi, ekonomik ve dini bir birlik olarak görülmektedir. Bu bakış açısındaki sıralama ise zamana ve zemine göre değişmektedir.

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizi sonuçlarına göre AB üyeliğine destek ile AB'nin nasıl bir birlik olduğu arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmıştır. Buna göre Türkiye'nin AB üyeliğine "olmamalıdır" şeklinde cevap veren kursiyerler, AB'nin sömürü ve emperyalizmin yeni yüzü olduğuna en çok inanan kitleyi oluşturmaktadır. Bu seçeneğin siyasal/ideolojik bir söylem barındırdığı da düşünülürse, Türkiye'nin AB üyeliğine karşı olmanın nedenleri hakkında daha net fikirler elde edilebilir. Ulaştığımız sonuçlar, AB karşıtlığının daha çok siyasal olduğu tespitini doğrular niteliktedir.

⁶⁸⁵ Ayhan Kaya-Ferhat Kentel, *a.g.e.*, s. 110.

⁶⁸⁶ Vahit Sapar, *a.g.e.*, s. 64.

⁶⁸⁷ Şadiye Kocabaş, *a.g.e.*, s. 70.

⁶⁸⁸ <http://www.inputresearch.com/pdf/2002/GencTurkiyeArastirmasi-MilliyetINPUT2000.pdf>, 12.12.2007.

⁶⁸⁹ Cavid Kalpaklıoğlu, *a.g.e.*, s. 31.

⁶⁹⁰ Mehmet S. Aydın, *a.g.m.*, s. 11-12.

Ulaştığımız bir diğer sonuç, AB taraftarlarının en çok AB'yi ekonomik bir güç birliği olarak gördüğüdür. Her ne kadar olası AB üyeliği durumunda ortaya çıkacak gelişmeler arasında ekonomik vurgu, insan hakları, inanç ve ifade özgürlüğüne göre daha az yer tutsa dahi, AB üyeliğine destek veren kursiyerlerin (ki kursiyerlerin büyük çoğunluğu AB üyeliğine destek vermektedir), AB'yi ekonomik boyutlarıyla da değerlendirdiği ortaya çıkmaktadır.

Sınıf	AB hakkında en çok aşağıdaki yargıların hangisine katılırsınız?			
	Siyasi birlik	Ekonomik birlik	Sömürü ve emperyalizmin yeni yüzü	Hıristiyan kulübü
	%	%	%	%
Hazırlık	23,4	28,0	22,4*	26,2
İhtisas I	29,7	23,4	15,2	31,7
İhtisas II	40,0	22,7	10,8	26,5

* χ^2 : 0, s.d.: 6, P: 0,027

Tablo 27. Eğitim görülen sınıf ile AB'nin nasıl bir birlik olarak görüldüğü arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizi sonuçlarına göre; kursiyerlerin eğitim merkezinin kaçınıcı sınıfında olduğuyula AB'yi nasıl bir birlik olarak gördüğü arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre hazırlık sınıfı kursiyerleri, AB'nin sömürü ve emperyalizmin yeni yüzü olduğu düşüncesine diğer sınıflara göre daha fazla katılmaktadır. İhtisas II. sınıfta bu oranın hazırlık sınıfına göre yarıya inmesi ihtisas eğitimi bitimine doğru AB karşıtlığının azaldığını düşündürmektedir. Sadece bu tablodan hareketle eğitim merkezinin son sınıfına doğru bu yönde bir değişimin olduğunu iddia etmek mümkün görünmese de, ulaştığımız diğer veriler de göz önünde bulundurulduğunda; İhtisas I ve özellikle II. sınıfın AB'ye karşı daha pozitif düşüncelere sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. AB'nin sömürü ve emperyalizmin yeni yüzü olduğuna dair seçeneğin siyasal ve uç bir söylemi barındırdığı düşünülürse hazırlık sınıfı kursiyerlerinin bu konudaki eğiliminin de siyasal nedenlerle olabileceği veya süreci tam olarak tahlil etmekten çok, siyasal söylemler üzerinden anlamlandırıyor oldukları düşünülebilir. Eğitim merkezi son sınıfına doğru bu eğilimin düşmesi, eğitim merkezlerinin bu konuda fonksiyonu olabileceğini akla getirmektedir.

Bilgi düzeyi	AB hakkında en çok aşağıdaki yargıların hangisine katılırsınız?			
	Siyasi birlik	Ekonomik birlik	Sömürü ve emperyalizmin yeni yüzü	Hıristiyan kulübü
	%	%	%	%
Az bilgili	35,8	8,9*	24,4	30,9
Orta derecede bilgili	29,0	29,8	11,9	29,4
İyi derecede bilgili	39,1	32,8	10,9	17,2

* χ^2 : 0, s.d.: 6, P: 0,000

Tablo 28. Bilgi düzeyiyle AB'nin nasıl bir birlik olarak görüldüğü arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde kursiyerlerin bilgi düzeyiyle AB'nin nasıl bir birlik olarak görüldüğü arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre AB hakkında az derecede bilgili olan kursiyerler, AB'yi % 8,9'luk oranla en az şekilde ekonomik birlik olarak gören kişilerdir. Bununla beraber az derecede bilgi sahibi olan kursiyerler % 35,8'le AB'yi siyasi birlik, % 30,9'la Hıristiyan kulübü ve % 24,4'le sömürü ve emperyalizmin yeni yüzü olarak görmektedir. Bu verilerden hareketle tablo incleendiğinde; az derecede bilgili olan kursiyerlerin AB'ye karşı negatif tutumlarının % 50'yi geçtiği görülecektir. Bu oranın bilgi seviyesi yükseldikçe düştüğü, AB'nin iyi derecede bilgili kursiyerler arasında siyasal ve ekonomik bir birlik olarak görüldüğü ortaya çıkmaktadır.

Eğitim durumu	AB hakkında en çok aşağıdaki yargıların hangisine katılırsınız?			
	Siyasi birlik	Ekonomik birlik	Sömürü ve emperyalizmin yeni yüzü	Hıristiyan kulübü
	%	%	%	%
Lisans	30,2	25,8	17,0	27,0
Yüksek lisans	39,8	19,4	9,2*	31,6

* χ^2 : 0, s.d.: 3, P: 0,069

Tablo 29. Eğitim durumu ile AB'nin nasıl bir birlik olarak görüldüğü arasındaki ilişki

Elde ettiğimiz verilere göre kursiyerler, en çok AB'nin siyasi bir birlik olduğunu düşünmektedir. Yüksek lisans mezunları arasında AB'nin sömürü ve emperyalizmin yeni yüzü olduğuna dair düşünce en düşük seviyesindeyken, AB'nin Hıristiyan kulübü

olduğuna dair düşünce ise siyasi birlik olduğu düşüncesinden sonra en yüksek ikinci sıradadır. Bu durum da 1.4 numaralı varsayımımızı kısmen doğrulamaktadır.

2.6. Muhtemel Üyelik Durumunda Türkiye’de Gerçekleşmesi Beklenen Gelişmeler

Üyelik durumunda beklenen gelişmeler	n	%
Türkiye'nin uluslararası alanda güçlenmesi ve bölgesinde ağırlığının ve itibarının artması	132	29,7
Ulusal bağımsızlığa zarar verecek, doğal kaynakları sömürge haline getirecek, ekonomik bağımlılığı ve işsizliği arttıracak	28	6,3
Türkiye'nin insan haklarına daha saygılı bir hukuk devleti olmasını ve Türkiye’de düşünce, ifade ve inanç özgürlüğünün daha rahat kullanılmasını sağlayacak	162	36,5
Ekonomik refahı arttıracak, işsizliği azaltacak	17	3,8
Dinler, kültürler ve medeniyetler arası ilişkileri arttıracak	31	7,0
Millî, dini ve kültürel değerlerde çözümler meydana getirecek	49	11,0
Diğer	2	0,5
Cevapsız	23	5,2
Toplam	444	100,0

Tablo 30. Muhtemel üyelik durumunda Türkiye’de gerçekleşmesi beklenen gelişmeler

Tablo incelendiğinde kursiyerlerin olası AB üyeliği durumunda olumlu gelişmelerin yaşanacağına dair beklentilerinin yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna göre kursiyerlerin üçte birinden fazlası, olası AB üyeliği durumunda Türkiye’nin insan haklarına daha saygılı bir hukuk devleti olacağını ve Türkiye’de düşünce, ifade ve inanç

özgürlüğünün daha rahat kullanılabileceğini düşünmektedir. Yine üçte bire yakın bir kesim, Türkiye'nin uluslararası alanda güçleneceğini, bölgesinde ağırlık ve itibarının artacağını düşünmektedir.

Elekdağ ve Tanla'nın yaptığı araştırmada Türk halkı, Türkiye'nin AB üyeliğiyle birlikte uluslararası alanda güçleneceğini % 14,2 oranında düşünmektedir.⁶⁹¹ Türkiye ortalamasının aksine, kursiyerlerin inanç ve ifade özgürlüğüne, uluslararası ağırlıktan daha fazla vurgu yapmış olması, aldıkları eğitime ve din görevlisi olmaları hasebiyle Türkiye ortalamasının üstünde dini duyarlılıklarının olmasına bağlanabilir. Çalışmamızda % 29,7 oranında çıkan Türkiye'nin uluslararası alanda güçleneceği beklentisinin, Sapar'ın araştırmasında % 33,4 çıkması⁶⁹² bu düşüncemizi doğrular niteliktedir. Zira kursiyerlerin birinci dereceden yaptığı en önemli vurgu, inanç ve ifade özgürlüğüdür.

Üyelik durumunda millî ve dini kimliğin kaybolacağı endişesi, 2006 yılında yapılan kamuoyu araştırmasında % 50 gibi yüksek bir oranda çıkmıştır.⁶⁹³ Çalışmamızda ulaştığımız sonuçlara göreyse; kursiyerlerin % 11'lik bir kesimi, AB üyeliği durumunda milli ve dini değerlerde çözümler olacağını düşünmektedir. O halde kursiyerlerin milli/dini kimliğin yok olacağı endişesini çok fazla taşımadığı iddia edilebilir. Bunun ana nedeni, eğitim süreçlerinin kursiyerlere kazandırdığı güçlü dini kimlik ve bu kimliğin yok olmayacağına dair güven olmalıdır.

Elekdağ ve Tanla'nın araştırmasında ekonomik gelişme, toplamda % 69,7'yle en çok beklenen gelişme olarak tespit edilmiştir.⁶⁹⁴ Milliyet ve İNPUT Araştırma'nın sonuçlarına göre de AB üyeliği, Türk gençliği arasında eğitim olanağı, iş, yaşam standardının yükselmesi gibi beklentiler yaratmaktadır.⁶⁹⁵ Kursiyerlerin sadece % 3,8'inin olası AB üyeliği durumunda, birinci öncelikli olarak ekonomik refahın artacağını ve işsizliğin azalacağını düşünmesi, kamuoyunun aksine AB'nin, kursiyerler tarafından öncelikli olarak ekonomik boyutlu bir birlik şeklinde algılanmadığını göstermektedir.

SESAR'ın (Siyasi, Ekonomik, Sosyal Araştırma ve Strateji Merkezi) Türkiye genelinde 1908 denek üzerinde yaptığı araştırmaya göre; *"AB bizi almak değil, üyelik sürecinde bölüp, parçalayıp, küçültmek ve zayıflatmak istiyor. Bu sebeple çok dikkatli*

⁶⁹¹ <http://www.milliyet.com.tr/2000/09/21/haber/hab04.html>, 12.12.2007.

⁶⁹² Vahit Sapar, *a.g.e.*, s. 73, 80, 98.

⁶⁹³ http://www.deltur.cec.eu.int/_webpub/documents/EurobarometreBahar-tr.doc, 12.12.2007.

⁶⁹⁴ <http://www.milliyet.com.tr/2000/09/21/haber/hab04.html>, 12.12.2007.

⁶⁹⁵ <http://www.inputresearch.com/pdf/2002/GencTurkiyeArastirmasi-MilliyetINPUT2000.pdf>, 12.12.2007.

olmalıyız” diyen vatandaşların oranı % 39.87’yle en yüksek orandadır.⁶⁹⁶ Bu oranla karşılaştırıldığında böyle bir ihtimali birinci dereceden önemli bulan kursiyerlerin oranı % 6,3’le epey düşük çıkmıştır.

TESEV araştırmasında ortaya çıkan sonuçlara göre de din görevlileri, olası AB üyeliği durumunda ekonomik gelişmelerin yanı sıra hak ve özgürlükler konusunda pek çok gelişmenin olacağını düşünmekte, azımsanmayacak bir kesim, AB’yi dini özgürlüklerin bir garantisi olarak görmektedir. Bununla beraber olası AB üyeliğinin ahlaki değerlerde yozlaşma yaratacağı endişesi de, din görevlileri arasında vardır.⁶⁹⁷

TESEV araştırmasında din görevlileri arasında az bir kesimin AB karşıtı olduğunu ifade etmesi⁶⁹⁸ çalışmamızda ulaştığımız bulgularla örtüşmektedir.

Elekdağ ve Tanla’nın yaptığı araştırmaya göre de Türk halkının olası AB üyeliğini Kopenhag Kriterleri’ni yerine getirme konusunda bir imkân olarak algıladığı; bu minvalde demokrasi, insan hakları ve çeşitli özgürlüklerin sağlanmasına büyük oranda destek verdiği ortaya çıkmaktadır.⁶⁹⁹ Sapar’ın araştırmasında ulaştığı bulgularda da olası AB üyeliğinin insan hakları konusunda gelişmeler yaratacağı inancı % 33 oranında vardır. Çalışmamızda % 11 oranında çıkan milli ve dini değerlerde yozlaşma olacağı beklentisi, Sapar’ın araştırmasında % 5 seviyesindedir. Kocabaş’ın ulaştığı bulgulara göre; üniversite öğrencilerinin % 65’i, olası üyelik durumunda Türkiye’nin insan hakları konusunda gelişeceğini düşünmektedir. Öğrencilerin % 63’ü ekonominin olumsuz yönde etkilenmeyeceğini, ekonomik seviyenin AB standartlarına ulaşacağını söylemiştir.⁷⁰⁰

Ulaştığımız sonuçlar, ekonomik yönle ilgili bulgular bir tarafa bırakılırsa, yapılan kamuoyu araştırmalarını hemen hemen teyit etmektedir. Bu bağlamda AB’nin insan hakları, inanç ve ifade özgürlüğü gibi konularda açılım sağlayacağı düşüncesi, önemli oranda yüksek çıkmış ve son yıllarda muhafazakâr kesimin AB taraftarlığının, ifade ve inanç özgürlüğü eksenli olduğu tezini güçlendirmiştir. Kocabaş’ın 2003’te üniversite öğrencilerinin AB’ye bakışlarını incelediği çalışmada; AB’ye en az destek, siyasi görüşlerini İslamî sağ olarak ifade eden üniversite öğrencilerinden gelmiştir. Geçen birkaç yıl zarfında özellikle muhafazakâr partilere yönelik bazı demokrasi dışı baskılar, inanç ve ifade özgürlüğü önündeki engeller, kendini muhafazakâr olarak tanımlayan kişilerin AB’yi daha fazla desteklemelerine neden olmuştur, denilebilir. Tam aksine

⁶⁹⁶ <http://www.forsnet.com.tr/sesar.html>, 12.12.2007.

⁶⁹⁷ Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 39, 137, 149.

⁶⁹⁸ Ruşen Çakır-İrfan Bozan, *a.g.e.*, s. 334-335.

⁶⁹⁹ <http://www.milliyet.com.tr/2000/09/21/haber/hab04.html>, 12.12.2007.

⁷⁰⁰ Şadiye Kocabaş, *a.g.e.*, s. 69.

yaptıkları demokrasi dışı davranışları, AB yetkili kurumlarınca onanmayan çevrelerde ise AB karşıtlığı had safhaya çıkmıştır. Bu düşünceden hareketle eğitim merkezi kursiyerlerinin AB'ye destek oranları da geçen birkaç yıl içinde artmış olabilir. Ne yazık ki bu düşünceleri doğrulayacak araştırmalar henüz yapılmamıştır. Fakat ana gerekçelerinin inanç ve ifade özgürlüğü olduğu, AB'nin ekonomik boyutlarıyla çok fazla ilgilenmedikleri düşünülürse, kursiyerleri AB taraftarı yapan durumun yukarıdaki ifadelerimiz olduğu kuvvetle muhtemeldir. Bununla beraber bu desteğin artmasında üniversiteyi bitirdikten sonra farklı ve daha gerçek bir dünyayla karşılaşmaları, dolayısıyla uç söylemlerden kaçınıp daha gerçekçi veya faydacı bir tavır belirlemeleri de etkili olabilir.

Ayrıca olası AB üyeliği durumunda yaşanacak gelişmelerle ilgili olarak yapılan yorumlar, şu şekilde sınıflandırılabilir.

1. Türk ekonomisi, küresel rekabete dayanamayan bir yapıya bürünecek.
2. Türkiye'nin bölünmesine zemin hazırlayacak.
3. Kültürel yozlaşma artacak, benliğimizi ve dinimizi kaybedeceğiz.
4. Artan özgürlük ortamı Türkiye'de Kürt meselesi başta olmak üzere birçok soruna yol açar.

Yukarıdaki veriler de olası AB üyeliği durumunda genel anlamıyla olumsuz tasavvurlar içermektedir. Önceki yorumlarla beraber değerlendirildiğinde; genel olarak AB karşıtı kursiyerlerin "Diğer" seçeneklerine daha fazla meylettığı iddia edilebilir. Zira tablolardaki oranlar, yorumlara zıt sonuçlar içermektedir.

Sınıf	Olası AB üyeliği durumunda beklenen gelişmeler						
	Uluslar arası alanda güçlenme...	Ulusal bağımsızlığa zarar...	İnsan haklarına saygı...	Ekonomik refah...	Medeniyetler arası ilişki...	Millî ve dini değerlerde çözülme...	Diğer
	%	%	%	%	%	%	%
Hazırlık	32,7	9,6	33,7	2,9	3,8	17,3	0,0
İhtisas I	26,1	6,7	40,3	8,2	7,5	11,2	0,0
İhtisas II	33,7	5,0	40,3	1,7*	9,4	8,8	1,1

* χ^2 : 19,0, s.d.: 12, P: 0,031

Tablo 31. Eğitim görülen sınıf ile muhtemel üyelik durumundaki beklentiler arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde kursiyerlerin eğitim merkezinde kaçınıcı sınıfta olduğuyla olası AB üyeliği sonrası beklentiler arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre ihtisas II. sınıf kursiyerleri, olası AB üyeliğinin ekonomik refahı arttırıp, işsizliği azaltacağına birinci dereceden beklentiler arasında en az yer veren kitledir. Bu düşünce ihtisas I. sınıf kursiyerleri arasında alt ve üst sınıflarına göre ciddi oranda yükselmekte, hazırlık sınıfı kursiyerleri arasında ise tekrar düşmektedir.

Ulaştığımız χ^2 (Ki-Kare) sonuçları, bu konuda istatistikî açıdan bir anlamlılık bulmamışsa da tüm kursiyerler en çok AB'nin inanç ve ifade özgürlüğünün önünü açacağını düşünmektedir. Hazırlık sınıfı kursiyerlerinin daha önce de ulaştığımız bulgularla uyuyacak şekilde olası AB üyeliği durumunda ulusal bağımsızlığa zarar geleceğini, ekonominin kötüye gidip işsizliğin artacağını % 9,6 oranında düşünmesi, ayrıca dini ve milli kültürde çözümler olacağına % 17,3 oranında ihtimal vermesi, diğer sınıflara göre yüksek olup daha önce de ulaştığımız verileri doğrular niteliktedir.

3. KURSIYERLERİN AB SÜRECİNDE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI VE YURTDIŞI DİN HİZMETLERİNE YÖNELİK DÜŞÜNCE VE TUTUMLARI

Çalışmamızın bu bölümünde; kursiyerlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nın AB sürecine yönelik çalışmalarına ve yurtdışı din hizmetlerine yönelik düşünce ve tutumlarını incelemeye çalışacağız. Bununla beraber küreselleşen dünyada sık sık uyum, entegrasyon, asimilasyon ve çok kültürlülük bağlamında tartışma konusu olan bazı meseleler hakkında, kursiyerlerin tutumlarını da anket sonuçlarından hareketle ölçmeye çalışacağız.

3.1. Avrupa'da Din Görevliliği

Herhangi bir Avrupa ülkesinde görev yapmayı düşünüyor musunuz?	n	%
Evet	374	84,2
Hayır	67	15,1
Cevapsız	3	0,7
Toplam	444	100,0

Tablo 32. Avrupa'da görev yapmak isteyen kursiyerler

Tablo 7'de kursiyerlerin % 7,4'ünün Avrupa'da din görevlisi olarak bulunduğunu görmüştük. Yukarıdaki tablo ise bizlere kursiyerlerin neredeyse tamamının Avrupa'da görev yapmak istediğini göstermektedir.

Bunun yanı sıra yüksek lisansını tamamlamış kursiyerlerin en çok yurtdışı görevi yapmak isteyen kursiyerler olması χ^2 (Ki-Kare) sonuçlarına göre anlamlı bulunmuştur. O halde, eğitim seviyesinin yükselmesiyle beraber yurtdışı görevi yapma isteğinin de arttığı söylenebilir.

Aynı zamanda Türkiye'nin AB üyeliğini "*kesinlikle olmamalıdır*" şeklinde cevaplayan kursiyerlerin üçte birinin Avrupa'da görev yapmak istemeyen kişiler olması, χ^2 (Ki-Kare) sonuçlarına göre de anlamlı bulunmaktadır.

Herhangi bir Avrupa ülkesinde görev yaptınız mı?	Herhangi bir Avrupa ülkesinde görev yapmayı düşünüyor musunuz?	
	Evet	Hayır
	%	%
Evet	81,3	18,8
Hayır	85,1	14,9

Tablo 33. Avrupa’da görev yapma durumu ile Avrupa’da görev yapma isteği arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde Avrupa’da görev yapmış kursiyerler ile Avrupa’da görev yapmak isteyen kursiyerler arasında bir anlamlılık bulunmamıştır. Bununla beraber Avrupa’da görev yapmış olan kursiyerlerin tekrar Avrupa’da görev yapma istekleri, Avrupa’da görev yapmayanlara göre nispeten düşüktür. Bunun nedenleri üzerine düşünüldüğünde; Avrupa görevinin belli oranlarda ekonomik nedenlerle yapılıyor olması nedeniyle, ikinci defa gitmenin gereksiz görülmesi veya Avrupa’da görevin Türkiye’deki din görevliliğine göre ek sorumluluk ve zorlukları olduğu için yapılmak istenmemesi olduğu düşünülebilir.

3.2. Yurtdışı Görevi Yapmak İsteme Nedenleri

Hangi nedenden dolayı yurtdışında görev yapmak istiyorsunuz?	n	%
Ekonomik nedenler	103	23,2
Başka kültürleri tanıma	113	25,5
İslam’ı herkese anlatma isteği	78	17,6
Dil öğrenme	43	9,7
Lisansüstü eğitim	3	0,7
Diğer	35	7,9
Cevapsız	69	15,5
Toplam	444	100,0

Tablo 34. Avrupa’da görev yapmak isteme nedenleri

Kursiyerlerin dörtte biri, başka kültürleri tanımak için yurtdışı görevi yapmak istemektedir. Bu isteği dörtte bire yakın oranla ekonomik nedenler ve beşte bir oranında İslam’ı herkese anlatma isteği izlemektedir.

Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere bu soruyu cevapsız bırakan kursiyerlerin 64 tanesi Avrupa görev yapmak istememektedir.

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizleri neticesinde eğitim durumu ile yurtdışı görev yapma nedenleri arasında anlamlılık bulunmuştur. Buna göre yüksek lisans mezunlarının yurtdışı görevi yapma nedenleri öncelikle “Diğer” seçeneği altında ifade ettikleri düşüncelerdir. İkinci sırada ise yüksek lisans mezunu kursiyerler, dil öğrenmek maksadıyla yurtdışı görevi yapmak istemektedir.

Diğer seçeneği altında yorum yapan kursiyerlerin yurtdışı görevi yapma nedenleri şu şekilde sınıflandırılabilir.

1. Tüm şıklar eşit derecede önemlidir.
2. Hizmet ortamı ve imkânların elverişliliği
3. Türkiye’de arzu ettiğim göreve getirilmeyişim nedeniyle.
4. Yanlış anlatılan İslam’ı doğru bir şekilde anlatmak ve gurbetçilere faydalı olmak için.
5. Yurtdışı statüsünü elde etmek için.
6. Nitelikli görevliye duyulan ihtiyaçtan dolayı

Yapılan yorumlardan hareketle kursiyerlerin yurtdışı görevi yapma isteklerinin sadece bir nedene dayanmadığı, seçeneklerden en az ikisinden kaynaklanır şekilde yurtdışı görevi yapmak istedikleri ortaya çıkmaktadır. En çok da ekonomik nedenler, başka kültürleri tanıma ve İslam’ı herkese anlatma isteği, kursiyerler arasında ortak saikler olarak değerlendirilmektedir. Bir kursiyerin yurtdışı görevini statü kaygısıyla yapmak istemesi, yurtdışı görevine atfedilen değere dair bir işaret taşımaktadır.

Eğitim durumu	En çok hangi nedenden ötürü yurtdışı görevi yapmak istiyorsunuz?					
	Ekonomik nedenler	Başka kültürleri tanıma	İslam’ı herkese anlatma isteği	Dil öğrenme	Lisansüstü eğitim	Diğer
	%	%	%	%	%	%
Lisans	29,8	30,9	21,3	9,9	0,7	7,4
Yüksek lisans	20,4	28,0	19,4	16,1	1,1	15,1*

* χ^2 : 16,7, s.d.: 5, P: 0,096

Tablo 35. Eğitim durumu ile yurtdışı görevi yapma nedeni arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde eğitim seviyesi ile yurtdışı görevi yapma nedenleri arasında anlamlılık tespit edilmiştir. Buna göre yüksek lisans mezunu kursiyerler “diğer” seçeneği altında ifade ettikleri düşünceler nedeniyle yurtdışı görevi yapmak istemektedir. Tüm kursiyerler arasında yurtdışı görevi yapmak isteme nedenleri arasında ilk sırayı alan etken, başka kültürleri tanımaktır. Onu ekonomik nedenler ve İslam’ı herkese anlatma isteği takip etmektedir. İslam’ı herkese anlatma (tebliğ) isteğinin üçüncü en yüksek neden çıkması, kursiyerlerin bu konudaki ideallerine işaret etmektedir. Zira kursiyerlerin yurtdışında İslam’ı herkese, özellikle gayr-ı müslimlere anlatmak gibi yasal bir zorunluluğu yoktur.

3.3. Yurtdışı Görevi Yapmak İstememe Nedenleri

Hangi nedenden dolayı yurtdışında görev yapmak istemiyorsunuz?	n	%
Yurtdışı görevi zor olduğu için	7	10,9
Kendimi yeterli hissetmediğim için	7	10,9
Ekonomik ihtiyacım olmadığı için	8	12,5
Avrupa’da Müslümanlara yönelik ön yargılarla muhatap olmak istemediğim için	7	10,9
Diğer	35	54,7
Toplam	64	100,0

Tablo 36. Yurtdışında görev yapmak istememe nedenleri

Yurtdışı görevi yapmak istemeyen 64 kursiyer, en yüksek oranda “Diğer” seçeneğini işaretlemek suretiyle bu soruya cevap vermiştir. “Diğer” seçeneği altında belirtilen en önemli neden, çeşitli ailevi nedenlerdir. Seçeneklerimiz arasında böyle bir şıkka imkân tanımayı ihmal etmiş olmamız, kursiyerlerin “Diğer” seçeneğini yoğunluklu bir şekilde işaretlemelerine neden olmuştur.

Kursiyerlerin yurtdışı görevi yapmak istememe nedenlerine dair yaptıkları yorumlar şu şekilde özetlenebilir.

1. Ailevi nedenler.
2. Türkiye’de daha fazla yararlı olabileceğimi düşündüğüm için.
3. Ailemi Avrupa’nın yozlaşmış ahlaki yapısından korumak istediğim için.

4. Parasal konuların hizmet kalitesini düşürmesi ve oradaki cemaatin niteliksiz olması.
5. Cami derneklerinin imamların patronuymuş gibi davranışları.
6. Dönüş sonrası çocukların adaptasyon problemi.
7. Türkiye’de nitelikli personele daha fazla ihtiyaç duyulduğu için.
8. Avrupa’da yapabileceğimin fazlasını Türkiye’de yapabileceğim için.

Yukarıdaki yorumlara göre kursiyerler, ailevi nedenlerle, Türkiye’de daha verimli bir din hizmeti sunacağı inancıyla, Avrupa kültürünün çocuklarını etkilememesi arzusuyla ve dönüş sonrası uyum problemleri nedeniyle yurtdışı görevi yapmak istememektedir.

3.4. Yurtdışı Din Görevliliğinin En önemli İşlevi

Yurtdışı görevi en çok hangisi olmalıdır?	n	%
Gurbetçi vatandaşların her türlü ibadet ihtiyacını karşılayan bir görev	166	37,4
Gurbetçi vatandaşların milli kimliklerini korumaya yönelik bir görev	94	21,2
Müslüman olmayanlara İslam’ı anlatmak için bir imkân	89	20,0
Gurbetçilerin buldukları ülkeye uyumuna yardımcı olan bir görev	11	2,5
Diğer	77	17,3
Cevapsız	7	1,6
Toplam	444	100,0

Tablo 37. Yurtdışı din görevliliğinin en önemli işlevi

Tablo incelendiğinde kursiyerlerin yurtdışı din görevliliğinin en önemli işlevinin din hizmetleri olduğunu düşündüğü görülecektir. Fakat hemen ardından yurtdışı görevinin, milli kimliği koruyucu bir görev olması gerektiğine dair düşüncelerin gelmesi ve bu düşünceye yakın bir oranda İslam’ı herkese anlatmak için bir imkân olması gerektiği düşüncesinin gelmesi, yurtdışı din görevliliğinin bir bütün olarak algılandığını göstermektedir. Nitekim aşağıda göreceğimiz gibi kursiyerlerden “Diğer” seçeneğini işaretleyenler, bu duruma dikkat çekmiştir.

Yukarıdaki tabloda ilginç olan bulgu ise yurtdışı din görevliliğinin kursiyerlerce gurbetçilerin entegrasyonuna yönelik bir görev olarak algılanmadığıdır. Bu durum Avrupa’da sık sık eleştirisi yapılan başka ülkeden din görevlisi getirtme kaygılarını haklı çıkarır niteliktedir. Zira Avrupa ülkeleri, ülkelerinde vatandaş olarak veya başka bir statüde bulunan Müslümanların gelmiş oldukları ülkeyi ikinci plana atıp kendi ülkelerini öncelikle beklemektedir.

Kursiyerlerin “Diğer” seçeneği altında ifade ettikleri düşüncelerini inceleyecek olursak şu çıkarımlara ulaşılabilir.

1. Tüm sınıflar eşit derecede önemli.
2. Gurbetçilerin İslam’ı temsil ettiğini onlara öğretmek ve onları bu yönde yetiştirmek.
3. Gurbetçilere dini daha iyi anlatabilmek ve onları kültürel emperyalizmden kurtarmak için.
4. Bir boyutu din hizmetine, diğer boyutu tebliğle yönelik olarak yurtdışı din görevliliği iki boyutlu olmalıdır.
5. Mevcut din hizmeti politikası gayr-ı müslimlere dini anlatmaya uygun değil. Bu konuda gerekli düzeltmeler yapılmalıdır.
6. Dini ve milli kimliği korumak ve milli şuur kazandırmak amacıyla.

“Diğer” seçeneği altında dini kimlikle beraber milli kimlik vurgusunun da çok sık bir biçimde yapılıyor olması, kursiyerlerde milli ve dini kimliğin ayrılmadığını, milli kimliğin de dinin bir parçası olarak addedildiğini, hatta kimi zaman milli kimliğin dini kimliğin önüne geçtiğini göstermektedir. Aynı zamanda yurtdışı din görevliliğinin bir bütün olarak algılandığını, kursiyerlerin yurtdışı görevini sadece bir yönle sınırlandırmadıklarını göstermektedir.

Bölge	Yurtdışı din görevliliği en çok hangisi olmalıdır				
	İbadet ihtiyacını karşılama	Milli kimliği koruma	İslam'ı anlatma	Gurbetçilerin entegrasyonu	Diğer
	%	%	%	%	%
Marmara	34,9	26,5	16,9	1,2	20,5
Akdeniz	28,6	14,3	22,9	0,0	34,3
Ege	36,1	11,1	30,6	5,6	16,7
İç Anadolu	38,8	27,6	12,9	6,0*	14,7
Güneydoğu	43,6	12,8	33,3	0,0	10,3
Doğu	35,3	25,5	25,5	2,0	11,8
Karadeniz	44,7	15,8	19,7	0,0	19,7

* χ^2 : 20,0, s.d.: 24, P: 0,018

Tablo 38. Yaşamın büyük kısmının geçirildiği bölge ile yurtdışı din görevliliğinin asıl işlevinin ne olması gerektiği arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde yaşamın büyük kısmının geçirildiği bölge ile yurtdışı din görevliliğinin ne olması gerektiği arasında ilişki olduğu tespit edilmiştir. Buna göre yaşamının büyük kısmını İç Anadolu bölgesinde geçiren kursiyerlerin % 6'sı, diğer bölgelerle kıyaslandığında en yüksek oranda yurtdışı din hizmetlerini, gurbetçi vatandaşların buldukları ülkeye entegrasyonuna yönelik bir görev olarak algulamaktadır. Yaşamının büyük kısmını İç Anadolu'da geçiren kursiyerlerin, ayrıca en yüksek oranda yurtdışı din görevliliğini, milli kimliği korumaya yönelik bir görev olarak algılaması ise entegrasyon ve milli kimliğin korunması arasında bir uyum düşüncesi yarattıklarını göstermektedir.

3.5. Diyanet'in Avrupa'da Din Görevliliği Politikası

Avrupa'da din görevliliği politikası ne olmalı	n	%
Gurbetçi gençlere ilahiyat eğitimi verilmeli ve Avrupa'da istihdamları	132	29,7
Gönderilen din görevlilerinin devamlılığı sağlanmalı	116	26,1
Din görevlilerinin Avrupa'da yetişmesi sağlanmalı	89	20,0
Fikrim yok	34	7,7
Diğer	50	11,3
Cevapsız	23	5,2
Toplam	444	100,0

Tablo 39. Diyanet'in Avrupa'da din görevliliği politikası

Kursiyerlere göre Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yurtdışı din hizmetlerine yönelik birinci politikası, gurbetçi gençlere ilahiyat eğitimi vermek olmalıdır. Diyanet'in 2007 yılından itibaren yapmaya başladığı bu çalışma, kursiyerler tarafından bilinip bilinmediğini tespit etmiş olmasak dahi, olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmektedir. Avrupa'da din görevliliği politikası hakkında ikinci temayül ise gönderilen din görevlilerinin devamlılığına çalışılmasıdır. Din görevlisinin Avrupa'da yetkili makamlarla işbirliğine gidilerek yetiştirilmesinin beşte bir oranında destek bulması anlamlıdır. Avrupa ülkelerinin her geçen gün başka ülkelere din görevlisi getirtmeme düşüncesini daha fazla kabul ettiği ve Avrupa'daki Müslümanların din hizmetlerinin yürütülmesi noktasında DİTİB ve Diyanet'in örnek gösterildiği bir ortamda, eğitim merkezi mezunlarının uyumda güçlük çekmeyeceği görülmektedir.

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) sonuçlarına göre, herhangi bir Avrupa ülkesinde görev yapmayı düşünmeyen kursiyerler bu soruya en yüksek oranda "Diğer" şeklinde cevap veren kursiyerlerdir. Bu durum da yurtdışı görevi yapmak istemeyen kursiyerlerin çekingenliklerine işaret etmektedir. İleriki bölümlerde de göreceğimiz gibi bu kursiyerler, pek çok soruya "Diğer" seçeneği altında cevap vermiştir.

Kursiyerlerin "Diğer" seçeneği altında, Avrupa'da din görevliliğiyle ilgili ifade ettiği görüşler şu şekilde sistematize edilebilir.

1. Genel olarak din görevlilerinin çok iyi derecede eğitilmesi, liyakat probleminin ortadan kaldırılması ve yurtdışına eleman seçiminde kayırmacılığın önüne geçilmesi.

2. Karakterli, ekonomik kaygıları yüksek düzeyde olmayan, tercihen dil bilen veya dil öğrenme potansiyel ve alt yapısına sahip olan ve temsil özelliği bulunan din görevlilerinin Avrupa'ya gönderilmesi.

3. Din görevlileri Avrupa'da ama Müslümanlar tarafından yetiştirilmelidir.

4. Sadece üniversite mezunlarının Avrupa'ya gönderilmesi gerekir.

5. İhtisas eğitim merkezi mezunlarının Avrupa'da görev yapmalarına öncelik verilmelidir.

6. Avrupa'da din görevliliği konusunda eğitim kurumları oluşturulmalı ve görevliler ona göre yetiştirilmelidir.

7. AB politikasından önce eğitim merkezi mezunlarının istihdam problemleri çözülmelidir.

8. Yurtdışında görev yapan görevlilerin özlük hakları düzeltilmeli ve Türk kültürünü özümsemiş görevliler Avrupa'da görevlendirilmelidir.

Yapılan yorumlardan hareketle kursiyerlerin yurtdışı görevine bütüncül baktığı, sadece bir seçeneği çözüm olarak görmedikleri söylenebilir. Bu konuda en çok yapılan vurgu, liyakatli eleman seçimi ve kayırmacılığın önüne geçilmesidir. Ayrıca, ilahiyat fakültesi ya da eğitim merkezi mezunu personelin gönderilmesi gerektiğini ifade edenler de vardır. Yurtdışı din görevliliğinin temsil boyutu nedeniyle, kursiyerler tarafından önemsendiği ve bu konuya da vurgu yapıldığı görülmektedir. Son olarak, mezuniyet sonrası atanma problemlerinin kursiyerler üzerinde olumsuz etkide bulunduğu ciddi anlamda belli olmaktadır. Zira gözlemlerimiz ve yazılan yorumlardan hareketle, böyle bir çalışma yapıyor oluşumuz dahi kimi kursiyerler tarafından atanma sorununun çözülmeyişi gerekçe gösterilerek anlamsız bulunmuş ve Diyanet'in önce eğitim merkezi mezunlarının sorunlarına çözüm bulması gerektiği ifade edilmiştir.

3.6. Diyanet'in AB Çalışmaları Hakkındaki Bilgi

Diyanet'in AB çalışmaları hakkındaki bilginiz	n	%
AB sürecinde dinin durumuyla ilgilenen bir birimi ve uyum çalışmaları vardır	261	58,8
Diyanet'in AB hakkında hiçbir çalışması yoktur	18	4,1
AB ile ilgili meseleler Diyanet'in sorumluluk sahasına girmez	9	2,0
Bu konuda bilgi sahibi değilim	115	25,9
Diğer	18	4,1
Cevapsız	23	5,2
Toplam	444	100,0

Tablo 40. Diyanet'in AB çalışmaları hakkındaki bilgi

Kursiyerlerin üçte ikisi, Diyanet'in AB çalışmaları hakkında bilgi sahibiyken, üçte bire yakını, bu konuda herhangi bir bilgisinin olmadığını ifade etmiştir.

Bu konuya dair "Diğer" seçeneğini işaretleyip yorum yapan kursiyerlerin yorumları şu şekilde kategorize edilebilir.

1. DİB'in çeşitli çalışmaları var ama yeterli düzeyde değil.
2. DİB'in çeşitli çalışmaları var ama reklam amaçlı. DİB'in AB çalışmaları konusundaki samimiyetine inanmıyorum.
3. DİB'in Diyalog Şubesi altında çeşitli çalışmaları var.
4. AB konusu, DİB'in sorumluluk sahasına girmez. Hatta girmemelidir. DİB, siyasetin payandası olmaktan çıkarılmalıdır.

Kursiyerler, Diyanet'in AB çalışmaları olduğunu bilmekte ama bu çalışmaları yeterli görmemektedir. Bazı kursiyerler, AB'nin Diyanet'in sorumluluk sahasına girmemesi gerektiğini, bazıları ise mezuniyet sonrası istihdam problemleri çözülmeden bu konulara sıra gelmemesi gerektiğini ifade etmiştir.

3.7. Entegrasyon Konusundaki Görüşler

Batılı ülkeler Müslümanlara uyum sağlamalı	n	%
Katılıyorum	414	93,2
Katılmıyorum	15	3,4
Fikrim yok/bilmiyorum	7	1,6
Cevapsız	8	1,8
Toplam	444	100,0

Tablo 41. Batılı ülkelerin Müslüman ülkelere uyumu konusundaki görüşler

Kursiyerlerin büyük bir çoğunluğu, batılı ülkelerin Müslümanlarla uyum içerisinde yaşamalarını sağlayacak politikalar geliştirmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu düşünceden hareketle, kursiyerlerin birçok konuda farklı kutuplarda yer alan tarafların uyumu noktasında, batının uyum politikaları geliştirmesi gerektiği düşüncesine büyük oranda sahip olduğu ifade edilebilir. Bir taraftan uyum ve çözüm politikaları daha fazla bekleniyorsa, sorunun kaynağının da çözüm beklenen taraf olduğu düşüncesinin var olduğu iddia edilebilir. Bu bağlamda kişisel gözlemlerimizden de hareketle kursiyerlerin yaygın tabirle doğu-batı mücadelesinde/rekabetinde sorunların çözümü noktasında batıdan daha fazla şey beklediğini düşünmekteyiz. Aşağıdaki sonuçlar da belli oranlarda bu düşünceyi doğrulamaktadır.

Müslüman ülkeler batıya uyum sağlamalı	n	%
Katılıyorum	284	64,0
Katılmıyorum	130	29,3
Fikrim yok/bilmiyorum	17	3,8
Cevapsız	13	2,9
Toplam	444	100,0

Tablo 42. Müslüman ülkelerin batılı ülkelere uyumu konusundaki görüşler

Kursiyerlerin üçte ikisinin, Müslüman ülkelerin de batıyla uyum içerisinde yaşamalarını sağlayacak politikalar geliştirmesi gerektiğini ifade etmesi, tarafların uyumu noktasında Müslüman ülkelere de görev düştüğünü düşünmeleri açısından önemlidir. Bununla beraber yukarıda değindiğimiz gibi bu oran batılı ülkelere beklenen yükseklikte değildir.

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizi sonuçlarına göre; yurtdışı görevi yapmak istemeyen kursiyerlerin bu konuya dair fikirlerinin olmadığını söylemesi, tutum cümlelerine cevap verme konusundaki çekingenliklerine işaret etmektedir.

Türkiye'nin AB üyeliğine dair beklenti düzeyi "*kesinlikle alınmaz*" şeklinde olan kursiyerler, bu tutum cümlesine en yüksek oranda katılmayan kitleyi teşkil etmektedir. Aynı zamanda "*Avrupalılar, onlara tamamen benzemediğimiz sürece bizi kabullenmezler*" düşüncesine sahip kursiyerler, Müslüman ülkelerin batıya uyum sağlaması gerektiği düşüncesine en az katılan kursiyerlerdir. Ulaştığımız sonuçlar, χ^2 (Ki-Kare) testinde de doğrulanmıştır. Buna göre Türkiye'nin AB üyeliğini desteklemeyen kursiyerlerin, uyum politikalarının geliştirilmesi konusuna dair fikirleri katidir.

Kursiyerler, ayrıca anket metnine yazdıkları cümlelerle düşüncelerini aşağıdaki şekilde ifade etmiştir.

- Din ve kültürden taviz olmadan ölçülü bir şekilde olabilir.
- Sadece toplum içinde beraber olmak için uyum olur. Başka olmaz.
- İslam inancına zarar vermeyecek politikalar olabilir.
- Müslümanların Kur'an ve sünneti nasıl onlarla uyumlu hale getirilebilir!

Diğer dinleri eleştiren hutbe ve vaazlardan kaçınılmalı, daha esnek bir dil kullanılmalıdır	n	%
Katılıyorum	278	62,6
Katılmıyorum	139	31,3
Fikrim yok/bilmiyorum	16	3,6
Cevapsız	11	2,5
Toplam	444	100,0

Tablo 43. Diğer dinleri eleştiren hutbe ve vaazlardan kaçınıp daha esnek bir dil kullanılmasına dair görüşler

Ulaşılan veriler, kursiyerlerin önemli oranda esnek bir dil kullanılması gerektiğini düşündüğünü ortaya koymaktadır. Buna göre kursiyerlerin çatışmacı bir üsluptan çok, benzerlikleri ön plana çıkarıcı bir tavır geliştirdiği düşünülebilir.

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizi sonuçlarına göre; yurtdışı görevi yapmak istemeyen kursiyerlerin, bu konuya dair fikirlerinin olmadığını söylemesi, bir önceki tabloyla beraber değerlendirildiğinde, bu konuya dair çekingenliklerine işaret eder.

Türkiye'nin AB üyeliğini *"kesinlikle alınmaz"* şeklinde değerlendiren kursiyerlerin *"Günümüzde diğer dinleri eleştiren hutbe ve vaazlardan kaçınılmalı, daha esnek bir dil kullanılmalıdır"* düşüncesine en yüksek oranda katılmayan kitle olması, tezin bütünsel verileri de göz önünde bulundurulduğunda tutarlı bir sonuca/bu konudaki menfi tavırlarına işaret etmektedir. Nitekim yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde de bu sonuç doğrulanmıştır. Bu sonuçlardan hareketle Türkiye'nin AB üyeliğine dair beklentileri düşük olan veya olmayan kursiyerlerin AB ile ilgili daha sert bir söyleme sahip olduğu düşünülebilir.

Kursiyerler ayrıca aşağıdaki ifadeleri anket metnine yazmışlardır.

- Hakikat hiçbir şeye feda edilmemeli ama üslup güzel olmalı.
- Katılmıyorum. Çünkü onlar kavlen ve fiilen bizi eleştiriyorlar.
- Dinine ve yerine göre değişir.

Yurtdışında görev yaparsam "müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün..." vb. ayetlerle ilgili vaaz vermemeye çalışırım	n	%
Katılıyorum	273	61,5
Katılmıyorum	126	28,4
Fikrim yok/bilmiyorum	32	7,2
Cevapsız	13	2,9
Toplam	444	100,0

Tablo 44. Yurtdışı görevi esnasında "müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün..." vb. ayetlerle ilgili vaaz vermemeye dair görüşler

Önceki üç tablo da göz önünde bulundurulduğunda, kursiyerlerin yurtdışı görevi esnasında daha esnek bir dil kullanmaya özen göstereceği; bağlamından koparıldığında yanlış anlaşılabilir konularla ilgili vaaz vermeyeceği görülmektedir.

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizi neticesinde, Türkiye'nin AB üyeliğine *"olmamalıdır"* şeklinde cevap veren kursiyerlerin, bu tutum cümlesine % 50'yle en çok katılmayan kursiyerler olduğu ortaya çıkmıştır. Buna göre AB üyeliğini desteklemeyen kursiyerlerin yurtdışında görev yaparsam *"... müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün..."* şeklindeki, bağlamından koparıldığında yanlış anlaşılabilir ayetlerle ilgili vaaz vermekte herhangi bir sakınca görmediği ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda Türkiye'nin

AB üyeliğine dair beklentileri “*alınacağını zannetmiyorum*” düzeyinde olan ve AB’nin siyasi bir güç birliği olduğunu düşünen kursiyerler de bu tutum cümlesine en yüksek oranda “*fikrim yok*” şeklinde cevap veren grubu oluşturmaktadır. Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizleri de bu tespitleri doğrular niteliktedir.

Kursiyerlerin, anket metni üzerinde ifade ettikleri düşünceleri şu şekildedir.

▪ Vaazlarda hassas olmak lazım ama şu ayeti anlatırım bu ayeti anlatmam demek de olmaz.

▪ Müslümanlara böyle bir konuda vaaz vermek neyi kazandırır neyi kaybettirir diye düşünür, ona göre karar veririm.

Avrupa’da Müslümanlara tanınan kolaylıklar Türkiye’de de kilise ve kilise görevlilerine tanınmalıdır	n	%
Katılıyorum	258	58,1
Katılmıyorum	134	30,2
Fikrim yok/bilmiyorum	40	9,0
Cevapsız	12	2,7
Toplam	444	100,0

Tablo 45. Avrupa’da Müslümanlara tanınan imkânların Türkiye’de de kilise ve kilise görevlilerine tanınması gerektiğine dair görüşler

Ulaştığımız veriler, kursiyerlerin Avrupa’da Müslümanlara tanınan kolaylıklar ve cami inşasına verilen destekler nedeniyle Türkiye’de de kilise ve kilise görevlilerine aynı tutumun gösterilmesi gerektiğini düşündüğünü ortaya koymaktadır.

Türkiye’nin AB üyeliğine dair beklentisi “*kesinlikle alınmaz*” düzeyinde olan kursiyerler, % 56’yla bu fikre en çok karşı çıkan kitleyi teşkil etmektedir. Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizi de bu sonucu doğrulamaktadır. Aynı zamanda AB’nin ekonomik bir güç birliği olduğunu düşünen kursiyerler de χ^2 (Ki-Kare) sonuçlarına göre bu düşünceye en az oranda destek veren kursiyerlerdir.

Elde edilen verilerden hareketle, yukarıdaki tablolar da göz önünde bulundurulduğunda aynı oranlarda cevaplar verildiğini, dolayısıyla kursiyerlerin uyum ve benzerliklerin ön plana çıkarılması konularında olumlu düşündükleri ortaya

çıkılmaktadır. Sormuş olduğumuz sorulardan elde ettiğimiz veriler, birbirini teyit eder niteliktedir.

Eğitim durumu	Avrupa'da Müslümanlara tanınan kolaylıklar Türkiye'de de kilise ve kilise görevlilerine tanınmalıdır		
	Katılıyorum	Katılmıyorum	Fikrim yok/bilmiyorum
	%	%	%
Lisans	61,4	28,2	10,4
Yüksek lisans	53,7	41,1*	5,3

* χ^2 : 0,0, s.d.: 2, P: 0,033

Tablo 46. Eğitim durumu ile Türkiye'de kilise ve kilise görevlilerine tanınması gereken kolaylıklar arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde, kursiyerlerin eğitim durumu ile Avrupa'da cami inşasına ve Müslümanlara verilen desteğin Türkiye'de de kilise ve kilise görevlilerine tanınması gerektiğine dair tutum arasında, anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Tespit ettiğimiz bu ilişkiye göre, yüksek lisans mezunu kursiyerler, Avrupa'da Müslümanlara tanınan imkânlar ve cami yapımına destekler, Türkiye'de de kilise ve kilise görevlilerine tanınmalıdır, görüşüne lisans mezunlarına oranla daha fazla karşıdır.

Avrupa ve AB hakkında bilgi sahibi olmak, görev yapılan ülkenin dilini bilmek yurtdışı hizmetinde bana kolaylık sağlar	n	%
Katılıyorum	414	93,2
Katılmıyorum	17	3,8
Fikrim yok/bilmiyorum	4	0,9
Cevapsız	9	2,0
Toplam	444	100,0

Tablo 47. Avrupa hakkındaki bilgi ve görev yapılan ülkenin dilini bilmenin yurtdışı görevine etkileri hakkındaki görüşler

Ulaştığımız veriler, kursiyerlerin büyük bir çoğunlukla Avrupa ve AB hakkında bilgi sahibi olmanın ve görev yapılan ülkenin dilini bilmenin, yurtdışı görevi esnasında kendisine kolaylık sağlayacağını düşündüğünü göstermektedir.

40-47 numara aralığında bulunan tablolar, kursiyerlerin entegrasyon konusuyla ilgili çeşitli tutum cümlelerine olumlu yaklaştığını, kursiyerlerinin en az % 58'inin uyum, entegrasyon, din hizmeti ifa edilirken esnek bir dil kullanma taraftarı olduğu göstermektedir. Bununla beraber yukarıda da yer yer ifade ettiğimiz güvensizlik durumu, aşağıdaki tablolarda ortaya çıkmakta, kursiyerlerin bazı konularda yukarıdaki sonuçlardan farklı düşündüğünü göstermektedir.

Avrupalılar onlara tamamen benzemediğimiz sürece bizi kabullenmezler	n	%
Katılıyorum	237	53,4
Katılmıyorum	153	34,5
Fikrim yok/bilmiyorum	42	9,5
Cevapsız	12	2,7
Toplam	444	100,0

Tablo 48. Avrupalılar, onlara tamamen benzemediğimiz sürece bizi kabullenmezler düşüncesi hakkındaki görüşler

Ulaştığımız sonuçlar kursiyerlerin yarıdan fazlasının, Avrupalılara tamamen benzemedikleri sürece Avrupalılar tarafından kabul edilmeyecekleri düşüncesine sahip olduklarını göstermektedir. Bu sonuçlar, kursiyerlerin *“Avrupalılar bizi ancak asimile olursak kabullenir”* düşüncesine sahip olduğunu göstermekte ve bu konuda Avrupa'ya güvenmediklerini ortaya çıkarmaktadır. Yakın tarihi, batıyla mücadele ve garip bir biçimde ona entegre olmakla geçen ve bu değişim hareketi de genellikle yukarıdan aşağıya yapılan Türkiye'de; batıyla uyum, batı değerleri, ulusal bağımsızlık gibi konuların hassasiyetle değerlendirilmesi ve temkinli olunması doğaldır. Kursiyerlerin de ülkedeki bu genel eğilimden etkilendiği, bu hissiyat içinde sürdürülen bir eğitimin ürünü olduğu unutulmamalıdır. Nitekim yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizlerinde de doğrulandığı üzere; Türkiye'nin AB üyeliğine dair beklentisi, *“muhtemelen alınacaktır”* düzeyinde olan, AB'nin bir Hıristiyan kulübü olduğunu düşünen ve *“Günümüzde diğer dinleri, millet ve kültürleri eleştiren hutbe ve vaazlardan kaçınılmalı, daha esnek bir dil kullanılmalıdır”* düşüncesine *“katılmıyorum”* şeklinde cevap veren kursiyerlerin; *“Avrupalılar onlara tamamen benzemediğimiz sürece bizi kabullenmez”* düşüncesine en çok sahip olan kitle olması, bu düşünceyi doğrular niteliktedir.

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizlerinde ulaştığımız bulgulara göre; *“Avrupalılar onlara tamamen benzemediğimiz sürece bizi kabullenmezler”* düşüncesine katılmayan kursiyerler, Türkiye’nin AB üyeliğini en çok destekleyen, AB üyeliğinin gerçekleşebileceğine en çok inanan ve AB’yi ekonomik bir güç birliği olarak değerlendiren kitleyi oluşturmaktadır. Söz konusu kitle, aynı zamanda *“Günümüzde diğer dinleri, millet ve kültürleri eleştiren hutbe ve vaazlardan kaçınılmalı, daha esnek bir dil kullanılmalıdır”* düşüncesine en çok destek veren kitledir. Dolayısıyla kursiyerlerin tutum cümlelerine dair fikirleri, onların AB’ye desteklerini ve beklentilerini, doğrudan etkilemektedir.

Ayrıca iki kursiyer: *“Avrupa’ya tamamen benzesek de bizi kabul etmezler. O zaman da dönek derler, yine ikinci sınıf vatandaş oluruz”* şeklinde düşüncesini ifade etmiştir.

AB’nin Kıbrıs, Ermeni meselesi, azınlıklar ve azınlıkların dini özgürlükleri konusundaki talepleri Türkiye’yi bölmeye yönelik girişimlerdir.	n	%
Katılıyorum	292	65,8
Katılmıyorum	98	22,1
Fikrim yok/bilmiyorum	42	9,5
Cevapsız	12	2,7
Toplam	444	100,0

Tablo 49. AB’nin azınlıklar ve azınlık hakları hakkındaki taleplerine dair görüşler

AB’ye destek oranı ne kadar yüksek düzeyde çıkarsa çıksın, kursiyerlerin, bir kısmı tarihsel tecrübeye dayanan korkuları ve hassas meseleler hakkında değişmeyen bazı düşünceleri olduğu ortaya çıkmaktadır. AB’ye destek ve AB’nin bazı taleplerinin Türkiye’yi bölmeye yönelik girişimler olduğu düşüncesi, her ne kadar birbiriyle tezat oluşturuyorsa dahi, kursiyerler tarafından aynı anda kabullenilen iki görüşü temsil etmektedir. AB’nin azınlıklar ve azınlık haklarıyla ilgili, Kıbrıs meselesi ile ilgili taleplerinin Türkiye’yi bölmeye yönelik girişimler olduğu düşüncesinin, % 65,8 gibi yüksek bir oranla kabul ediliyor oluşu bunu göstermektedir.

AB’nin ekonomik bir güç birliği olduğunu düşünen kursiyerler, bu düşünceye en yüksek oranda katılmayan kitleyi teşkil etmektedir. Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde de

bu tespit doğrulanmıştır. Aynı zamanda “Avrupalılar, onlara tamamen benzemediğimiz sürece bizi kabullenmezler” düşüncesine sahip kursiyerler ile Avrupa’da görev yapmayı düşünmeyen kursiyerler, AB’nin Kıbrıs, azınlıklar ve haklarıyla ilgili taleplerini en yüksek oranda Türkiye’yi bölmeye yönelik girişimler olarak değerlendiren kitledir.

Türkiye AB’ye üye olmalı mı?	AB’nin azınlık hakları, Kıbrıs gibi konulardaki talepleri Türkiye’yi bölmeye yönelik girişimlerdir		
	Katılıyorum	Katılmıyorum	Fikrim yok/bilmiyorum
	%	%	%
Kesinlikle olmalı	54,2	37,4**	8,4
Olmalı	67,6	20,2	12,2
Olmalı	88,9	7,4*	3,7
Kesinlikle olmamalı	71,9	18,8	9,4
Fikrim yok	75,0	20,8	4,2

* χ^2 : 13,3, s.d.: 8, P: 0,001

** χ^2 : 16,7, s.d.: 6, P: 0,030

Tablo 50. AB üyeliğine destek ile AB’nin azınlık hakları ve Kıbrıs konusundaki taleplerinin Türkiye’yi bölmeye yönelik girişimler olduğu arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde, Türkiye’nin AB üyeliğine destek ile AB’nin Kıbrıs ve azınlık haklarına dair taleplerinin Türkiye’yi bölmeye yönelik girişimler olduğu düşüncesi arasında anlamlılık tespit edilmiştir. Buna göre Türkiye, AB’ye üye olmalı mıdır, sorusuna “*olmamalıdır*” şeklinde cevap veren kursiyerlerin, “*AB’nin Kıbrıs, azınlıklar ve azınlık hakları ile ilgili istekleri Türkiye’yi bölmeye yönelik girişimlerdir*”, düşüncesine en yüksek oranda sahip olan kitle olduğu ortaya çıkmaktadır. Türkiye’nin AB üyeliğini “*kesinlikle olmamalıdır*” şeklinde güçlü bir vurguyla istemeyen kitlenin ise “*olmamalıdır*” şeklinde cevap verenlere göre, bu düşünceye daha az oranda destek verdiği görülmektedir.

Türkiye’nin AB üyeliğini “*kesinlikle olmalıdır*” şeklinde destekleyen kursiyerler ise, azınlık haklarıyla ilgili AB taleplerinin Türkiye’yi bölmeye yönelik girişimler olduğu fikrine en az oranda katılan kitledir. Ulaştığımız istatistikî veriler de göstermektedir ki AB üyeliğine destek ile AB hakkında olumlu fikirlere sahip olma arasında bir ilişki vardır. Buna göre kursiyerler arasında AB üyeliğine destek arttıkça AB hakkındaki menfi düşüncelerin oranı da düşmektedir.

Yaşamın büyük kısmının geçirildiği bölge	AB'nin azınlık hakları, Kıbrıs gibi konulardaki talepleri Türkiye'yi bölmeye yönelik girişimlerdir		
	Katılıyorum	Katılmıyorum	Fikrim yok/bilmiyorum
	%	%	%
Marmara	69,0	19,0	11,9
Akdeniz	72,2	11,1	16,7
Ege	66,7	27,8	5,6
İç Anadolu	75,4	16,7	7,9
Güneydoğu	48,6	45,9*	5,4
Doğu	61,2	30,6	8,2
Karadeniz	66,2	23,0	10,8

* χ^2 : 19,0, s.d.: 12, P: 0,031

Tablo 51. Yaşamın büyük kısmının geçirildiği bölge ile AB'nin azınlık hakları ve Kıbrıs konusundaki taleplerinin Türkiye'yi bölmeye yönelik girişimler olduğu düşüncesi arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizinde yaşamın büyük kısmının geçirildiği bölge ile AB'nin Kıbrıs ve azınlık haklarına dair taleplerinin Türkiye'yi bölmeye yönelik girişimler olduğu düşüncesi arasında anlamlılık tespit edilmiştir. Yaşamının büyük kısmını Güneydoğu bölgesinde geçiren kursiyerlerin, AB'nin azınlık hakları ve Kıbrıs ile ilgili taleplerini en düşük oranla (% 48,6) Türkiye'yi bölmeye yönelik girişimler olarak değerlendirdiği ve bu düşünceye en yüksek oranla (% 45,9) karşı çıktığı ortaya çıkmaktadır. Bu düşünceye katılan en yüksek kitle ise % 75,4'le İç Anadolu, % 72,2'yle Akdeniz, % 69'la Marmara bölgesidir. Tablo 13'le beraber değerlendirildiğinde ortaya ilginç bir durum çıkmaktadır. Zira Akdeniz bölgesi, AB'ye en yüksek oranda destek veren bölgedir. İç Anadolu bölgesi ise AB desteği konusunda dördüncü sıradadır. Marmara bölgesinin ise diğer bölgelere göre, AB'ye en az destek veren bölge olduğu tablo 13 incelendiğinde ortaya çıkacaktır. Bu durumda AB desteği ile yukarıdaki tablo arasında zıt bir durum varmış gibi görünmektedir. Zira AB'ye yüksek oranda destek veren bir kitlenin, aynı zamanda AB'nin Türkiye'yi bölmeye yönelik girişimler içinde olduğunu da düşünmesi tezat oluşturmaktadır. Bu düşüncenin oluşmasına neden olan sebeplerin incelenmesi gerekmektedir. Fakat Akdeniz ve Marmara bölgelerinin dış dünyayla irtibatlarının çeşitli nedenlerden ötürü daha fazla olduğu, bu durumun da bir güvensizlik problemine yol açtığı düşünülebilir.

Aynı zamanda İç Anadolu bölgesi de muhafazakârlık ve milliyetçilik derecesi yüksek bölgelerden biridir. Yaşamlarının büyük kısmını bu bölgede geçiren

kursiyerlerin de bölgenin muhafazakâr ve milliyetçi eğilimine paralel olarak AB ve Avrupa'yla ilgili güvensizlik duydukları düşünülebilir.

AB'ye üye olamazsa Türkiye'nin dünyanın sayılı ülkeleri arasına girmesi pek mümkün görünmemektedir	n	%
Katılıyorum	44	9,9
Katılmıyorum	380	85,6
Fikrim yok/bilmiyorum	11	2,5
Cevapsız	9	2,0
Toplam	444	100,0

Tablo 52. Türkiye'nin AB'ye üye olamaması durumunda dünyanın sayılı ülkeleri arasına giremeyeceği hakkındaki görüşler

Kursiyerlerin büyük çoğunluğu, Türkiye'nin AB alternatifi olmadan da dünyanın sayılı güçleri arasına girebileceğini düşünmesi, AB'nin kursiyerler nezdinde Türkiye için tek çözüm olmadığını göstermektedir.

Yurtdışı görevi yapmayı düşünmeyen kursiyerlerin bu cümleyi en yüksek oranda "fikrim yok" şeklinde cevaplamaları, "fikrim yok" seçeneğini yoğunluklu olarak tercih etmelerinden de hareketle tam anlamıyla tespit edemediğimiz bir ilişkiye işaret etmektedir. Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) analizi, bu düşüncemizi doğrular nitelikte sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bununla beraber yurtdışı görevi yapmak istemeyen kursiyerlerin tutum cümlelerine dair çekingen bir tavır sergilediğini, bu sonuçların da bu çekingenliğin ürünü olduğunu düşünmekteyiz.

Günümüzde Müslüman kadınların gayr-ı Müslim erkeklerle evliliği normal karşılmalıdır	n	%
Katılıyorum	24	5,4
Katılmıyorum	402	90,5
Fikrim yok/bilmiyorum	8	1,8
Cevapsız	10	2,3
Toplam	444	100,0

Tablo 53. Müslüman kadınların gayr-ı müslim erkeklerle evliliği hakkındaki görüşler

Avrupa'nın İslam algısını/korkusunu oluşturan bazı temel parametreler olduğunu; kadının durumu ve evlilik hakkı, boşama hakkının sadece erkeğe ait olması, Müslüman bir kadının gayr-ı müslim bir erkekle evlenememesi, çok evlilik, zorla evlendirme, kısas cezaları ve hadlerin⁷⁰¹ bu parametrelerden olduğunu geçen bölümlerde ifade etmiştik. Müslüman bir kadının gayr-ı müslim bir erkekle evliliği konusundaki fikhî hükmü elbette bilmekteyiz. Bununla beraber çoğu zaman değişimin nesnesi kadın olsa da, kadına dair kabullerin çok zor değiştiğini düşünmekteyiz. Bu düşünceye sahip olmak, elbette böyle bir değişimi arzu ettiğimiz/etmediğimiz anlamına gelmez. Fakat kursiyerlerin uyum ve entegrasyon konusundaki sınırlarını ölçebilmenin ancak bu şekilde mümkün olabileceğini düşündüğümüzden dolayı bu soruyu kursiyerlere yönelttik. Kursiyerlerin % 90,5'i Müslüman kadınların gayr-ı müslim erkeklerle evliliğine karşı çıkmaktadır. Bu sonuçlardan hareketle kursiyerlerin uyum ve entegrasyon konusundaki sınırlarının yoruma açık olmayan naslarla sınırlı olduğu, bu tutumun da kursiyerlerin statüleri ve temsil ettikleri kurum ve düşünce biçimi göz önünde bulundurulduğunda çok doğal bir sonuç olduğu ortaya çıkacaktır.

Kursiyerlerin en fazla karşı çıktığı cümle yukarıdaki tutum cümlesidir.

⁷⁰¹Olivier Carre ve Muhsine el-Ahmedî, *a.g.m.*, s. 235-238.

3.8. AB Süreci Bağlamında Eğitim Merkezlerinin Yapısı ve Programı Hakkındaki Görüşler

AB sürecinde eğitim merkezinin yapısı ve programı hakkındaki fikriniz	n	%
Kursiyerlerin en az bir batı dilini iyi derecede bilmeleri sağlanmalı	113	25,5
Diğer din ve kültürlerin tanınmasına yardımcı olacak, yurtdışı hizmetine yönelik dersleri de içinde barındıran, farklı kitlelerin dini ihtiyaçlarına yönelik çok yönlü bir program geliştirilmeli	143	32,2
Sadece yurtdışında görev yapacak personelin eğitildiği bir eğitim merkezi kurulmalı	85	19,1
Eğitim merkezlerinin mevcut yapısında ve programında herhangi bir değişiklik yapmaya ihtiyaç yoktur.	46	10,4
Fikrim yok	8	1,8
Diğer	27	6,1
Cevapsız	22	5,0
Toplam	444	100,0

Tablo 54. AB sürecinde eğitim merkezi programı ve yapısı hakkındaki görüşler

Ulaşılan sonuçlara göre “Diğer din ve kültürlerin tanınmasına yardımcı olacak, yurtdışı hizmetine yönelik dersleri de içinde barındıran, farklı kitlelerin dini ihtiyaçlarına yönelik çok yönlü bir program geliştirilmeli” düşüncesi, kursiyerler tarafından üçte bir oranında birinci öncelikli olarak desteklenmektedir. İkinci sırada ise dörtte bir oranla, kursiyerlerin en az bir batı dilini öğrenmesi gerektiğine dair seçenek gelmektedir. Kursiyerlerin % 19,1’i yurtdışı din hizmetine yönelik bir eğitim merkezi kurulması gerektiğini, % 10,4’ü ise eğitim merkezlerinin mevcut yapısında herhangi bir değişikliğe gerek olmadığını ifade etmiştir.

Bir batı dilinin öğrenilmesine yönelik isteğin % 25,5 oranında nispeten yüksek düzeyde çıkması da ilgi çekici bir gelişme olarak değerlendirilmelidir. Kültürün temel taşıyıcısı olan dilin kursiyerlerce, yapılması ikinci sırada önemli olan düşünce olarak

değerlendirilmesi, kursiyerlerin vizyonlarını göstermektedir. Bununla beraber yurtdışında görev yapan din görevlilerinin büyük kısmının gittiği ülkenin dilini bilmemesi ve görev sürecinde bu dili öğrenmeyişi, ilgili arzunun sadece temenni düzeyinde kaldığını göstermektedir. Örneğin 1999 yılı istatistiklerine bakıldığında Almanya’da görev yapan din görevlilerinin hiçbirinin Almanca bilmediği ortaya çıkmaktadır.⁷⁰²

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) testi sonuçlarına göre, herhangi bir Avrupa ülkesinde görev yapmayı düşünmeyen kursiyerler, bu soruya en yüksek oranda “*Diğer*” şeklinde cevap veren kursiyerlerdir. Bu durum da tutum cümlelerine dair yaptığımız “*çekingen davrandıkları*” yorumunu güçlendirmektedir.

Kursiyerlerin eğitim merkezlerinin yapısı ve programı hakkındaki düşüncelerine dair “*Diğer*” seçeneği altında yazdıkları yorumlar şu şekilde kategorize edilebilir.

1. Kursiyerlerin bir kısmı, program değişikliğini ve bir batı dilinin öğrenilmesini gerekli görmektedir.

2. Kursiyerlerin bir diğer kısmı ise, program değişikliğine ihtiyaç olmadığını, temel metinlere ağırlık verilmesi gerektiğini düşünmektedir.

3. Kursiyerlerin bir kısmı ise AB çerçeveli bir değişime ihtiyaç olmadığını ifade etmektedir.

4. Bazı kursiyerler, ayrı bir eğitim merkezinin kurulmasını, bazıları ise 30 aylık eğitimden sonra uzun süreli bir dil kursu verilmesini, bazıları ise dil öğrenmek için Diyanet’in kursiyerleri Avrupa’ya göndermesi gerektiğini ifade etmektedir.

5. Sorularımız arasında olmamasına rağmen, daha önce yapılan yorumlarla da paralel olacak şekilde bazı kursiyerler, kursiyerlerin mezuniyet sonrası atanma problemlerine vurgu yapmış, atanma problemleri çözülmeyen kursiyerlerin Avrupa’da görevle ilgili söyleyecek şeyleri olmadığını ifade etmişlerdir.

Ulaştığımız sonuçlar kursiyerlerin eğitim merkezinin programı hakkında bir değişikliğe ihtiyaç olduğunu düşünmeleri açısından anlamlıdır. Zira 2008 yılı içinde eğitim merkezinin programında köklü bir değişime gidilmiştir. Yapılan bu değişiklik hazırlık ve ihtisas I. sınıflara uygulanmış, ihtisas II. sınıflar bu program değişikliğinden muaf tutulmuş, eski programa göre eğitimlerine devam edilmiştir. Bu durumda eğitim merkezinin programına dair düşünce ile kaçınıcı sınıfta bulunduğu arasında bir anlamlılık olduğunu tespit etmeye çalışmak önem arz etmektedir.

⁷⁰² Şakir Gözütok, *a.g.m.*, s. 114-115.

Sınıf	AB sürecinde eğitim merkezinin programı ve yapısı hakkındaki düşünceniz					
	Kursiyerlere bir batı dili öğretilmeli	Fonksiyonel bir program geliştirilmeli	Yurtdışına yönelik bir eğitim merkezi kurulmalı	Herhangi bir değişikliğe ihtiyaç yok	Fikrim yok	Diğer
	%	%	%	%	%	%
Hazırlık	21,9	41,0	21,0	12,4	1,0	2,9
İhtisas I	31,3	31,3	16,4	11,2	2,2	7,5
İhtisas II	25,4	32,0	22,7	9,9	2,2	7,7

Tablo 55. Eğitim görülen sınıf ile AB sürecinde eğitim merkezinin programı ve yapısı hakkındaki görüşler arasındaki ilişki

Yaptığımız χ^2 (Ki-Kare) sonuçlarına göre eğitim merkezinde bulunan sınıf ile AB sürecinde eğitim merkezinin programı ve yapısı hakkındaki fikirler arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır. Bununla beraber eğitim merkezinin yapısında fonksiyonel bir değişiklik arzusunun % 41 oranla hazırlık sınıfı öğrencileri arasında bulunması manidardır. Zira yeni programın hazırlık sınıfı safhası, ilk defa bu sene eğitim merkezine gelen hazırlık sınıflarına uygulanmıştır. Fonksiyonel program değişikliğine dair fikirler İhtisas I ve II. sınıflar arasında hemen hemen aynı orandadır. Eğitim merkezinin programında herhangi bir değişikliğe gerek olmadığına dair düşünceler de tüm sınıflar için yakın oranlarda seyretmektedir.

Hazırlık sınıfı kursiyerlerinin fonksiyonel program geliştirme vurgusunu daha yoğun şekilde yapmasının birkaç nedeni olabilir. Buna göre hazırlık sınıfı öğrencileri mevcut programın ilk uygulandığı kitle olarak, çeşitli uygulama sıkıntılarıyla karşı karşıya kalmış olabilirler. Aynı zamanda zaten yoğun olan hazırlık sınıfı programının yeni programla daha fazla yoğunlaştırılması ve sık sık yapılan sınavlar⁷⁰³ da bu düşünceye sahip olmalarına neden olmuş olabilir. Burada yeni programın uygulandığı ihtisas I. sınıf kursiyerlerinin neden böyle bir düşünceye sahip olmadığı sorgulanabilir. Yeni programın hazırlık sınıfı için daha yoğun bir program ön görmüş olması ve ihtisas sınıflarında yapılan sınavların hazırlık sınavına göre daha az olması bu düşüncenin hazırlık sınıfı kadar yüksek şekilde ifade edilmemesine neden olmuş olabilir.

⁷⁰³ Bu sınavlar quiz düzeyinde sınavlar olup iki haftada bir tekrarlanmaktaydı. Fakat hazırlık sınıfı kursiyerleri de yasal olarak diğer sınıflar gibi sadece 3 ayda bir yapılan sınavlardan sorumludur.

Hazırlık sınıfı kursiyerlerinin fonksiyonel program vurgusunu nispeten yüksek yapmış olması yeni programın daha bir eğitim yılını doldurmamış olmasına, dolayısıyla yeni programdan elde edilmesi gereken verimin daha elde edilmemiş olmasına da bağlanabilir.

3.9. AB ve Din Konusuyla İlgili Genel Öneri ve Eleştiriler

Kursiyerlerin, Avrupa Birliği ve din konusuyla ilgili açık uçlu anket sorusunda yaptığı yorumlar aşağıdadır.

▪ Diyanet ilk önce iç problemlerini halletmeli, dış ilişkiler ve AB, kurumsal yapılanma problemleri çözüldükten sonra halledilmesi gereken konulardır. Sabit personelin hizmet kalitesi yükseltilmeli ve mağduriyetleri giderilmelidir. Kadro sıkıntıları ve yükselme sınavlarının organizasyonu konusunda çok ciddi sıkıntılar söz konusu. Dün düşük düzeyde eğitim alanlar çok ciddi yerlere geliyorsa da bugün yüksek tahsil yapmış ve eğitim merkezi bitirmiş personel onlara muhtaç durumda. Bu haliyle Diyanet ümit vaat etmiyor.

▪ Eğitim merkezlerinin eğitim sistemi kökten güncellenmeli ve uygulamalar sıkı denetlenmelidir.

▪ Eğitim merkezi kursiyerlerine batı dili öğrenme hususunda maddi imkânlar sağlanmalıdır.

▪ Diyanet'in politikası öncelikle gurbetçi vatandaşlara yönelik olmalı. Programlama Ankara merkezli olmamalı, sahadaki problemler göz önünde tutulmalı.

▪ AB üyeliği için çalışılmalı ama alternatif birlikler de oluşturulmaya çalışılmalıdır.

▪ Bence AB'ye girmekten öte AB kriterlerinin uygulanması önemlidir.

▪ Yakın vadede Türkiye için bir kurtuluş görünmüyor. AB Türkiye için zorunlu.

▪ AB ile ilgili çok dikkatli çalışmalar yapılması lazım. Sadece medyanın yönlendirmesiyle hareket edilmemesi gerekir.

▪ Kursiyerlerin AB hakkındaki fikirleri kadar; AB'nin de Diyanet ve din hakkındaki fikirleri araştırılmalı ve personele duyurulmalıdır.

▪ Yurtdışı görevim esnasında, gurbetçi çocuklarının Türkçe bilmediğini gördüm. Diyanet, bildikleri dilde kitaplar bastırıp onlara dağıtmalıdır.

▪ Din görevlilerinin yaptığı tezler, Diyanet'in yurtdışı hizmetleri ve AB bağlamında işe yarayacak şekilde organize edilmeli, haberleşme ağı kurulup bu tür çalışmalar bildirilmelidir.

▪ Biz Müslümanlar, birlik olmadıkça AB'nin/batının bize bakışı ne olur? Bence maskara rolü oynamış oluruz.

▪ Kısa ve öz olarak (eğitim merkezinde) başka din ve kültürler hakkında bilgi verilmelidir.

▪ AB ile ilişkiler çerçevesinde karşılaşılabilecek problemler somut örneklerle tahlil edilmelidir.

▪ Domuzdan post, gâvurdan dost olmaz!

▪ Yurtdışına gönderilecek görevliler, öncelikle eğitim merkezi mezunları arasından seçilmelidir.

▪ Diyanet, AB konusunda personelini bilgilendirmeli, personelinin potansiyelini daha fazla değerlendiren bir kurum olmalı, kendi ülkesinin dini yapısının düşünce referanslarını AB kurumlarına öğretmeli, AB kültürüne de vurgular yapılmalıdır.

▪ Eğitim merkezi mezunlarının atanma problemleri, bizde Diyanet'te hizmet etmeye şevk bırakmamıştır. Dolayısıyla böyle bir çalışmanın yapılması da anlamsızdır.

▪ Yurtdışı görevlendirmelerinde eğitim merkezi mezunlarına öncelik verilmeli, hatta ramazan görevlisi olarak yurtdışına eğitim merkezi mezunları gönderilmelidir. Kursiyerlere yurtdışı gezi programları düzenlenmeli, kökleşmiş olanlar değil, liyakat sahibi olanlar yurtdışına gönderilmelidir. Yurtdışında görevlisi olmayan çok yer var, mahrum bırakılmayıp görevli gönderilmeli, tebliğ ve irşat esas alınmalı, ona göre eleman seçilmelidir.

▪ Avrupa'ya giden din görevlilerinin sağlık sorunlarının halledilmesi, sağlık sigortası vb. güvence verilmesi, din görevlisine lojman vb. imkânlar sağlanması. Ayrıca kurum dışından müşavir seçilmemelidir.

Yapılan yorumlardan hareketle kursiyerlerin liyakate ve kayırmacılığın önüne geçilmesine daha fazla vurgu yapılması, Diyanet'e karşı güvensizlik oranlarının yüksek olduğu tezini güçlendirmektedir.

Kursiyerler, eğitim merkezi mezunları için bazı ayrıcalıklar talep etmektedir. Yurtdışı sınavından muaf tutulma, ramazan aylarında Avrupa'ya gönderilme gibi.

Eğitim merkezinin sorunlarına, programına ve mezuniyet sonrası atanma problemine vurgu yapılmıştır.

AB'ye karşı belli bir güvensizliğin olduğu görülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmamızın teorik bölümünde AB ve din ilişkisini, tarihsel ve sosyolojik boyutlarıyla incelemeye çalıştık. Alan araştırması bölümünde ise Diyanet İşleri Başkanlığı İhtisas Eğitim Merkezleri kursiyerlerinin AB'ye bakışlarını ve bağlamdaki tutumlarını, uyguladığımız anket ve gözlemlerimizden hareketle betimlemeye çalıştık. Bu bölümde ise ulaşılan sonuçlar incelenecek ve teorik bölüm de göz önünde bulundurularak çözüm bekleyen problemlere karşı geliştirdiğimiz bazı öneriler dile getirilecektir.

Ulaştığımız bulgular, birlikte değerlendirildiğinde aşağıdaki sonuçlara ulaşılabilir.

1. Kursiyerlerin büyük çoğunluğu (% 74,4), AB üyeliğini desteklemektedir.
2. Kursiyerlerin yarıya yakını AB üyeliğinin gerçekleşmesini beklemekte (% 48,4), yarıya yakını ise (% 46,2) AB üyeliğinin gerçekleşmeyeceğini düşünmektedir.
3. Kursiyerlerin AB hakkındaki bilgi seviyeleri orta seviyede (% 57,2) seviyededir. AB hakkında bilgi düzeyi arttıkça AB taraftarlığı artmakta (% 81,2); AB hakkında bilgi seviyesi düştükçe AB taraftarlığı düşmektedir (% 69,4).
4. Kursiyerler, Türkiye'nin AB üyeliğini destekleyen Avrupa ülkelerinin Türkiye'nin stratejik konumu nedeniyle AB üyeliğini desteklediğini(% 59,9); AB üyeliğini desteklemeyenlerin ise Türkiye'nin Müslüman kimliği ve tarihten gelen korkuları nedeniyle bu üyeliğe karşı olduğunu düşünmektedirler(% 67,6).
5. Kursiyerlerin yarıdan fazlası, AB'nin siyasi bir güç birliği olduğunu (% 32,0) ve Hıristiyan kulübü olduğunu (% 27,7) düşünmektedir.
6. Kursiyerlerin AB üyeliği ve entegrasyonla ilgili tutumları genel anlamıyla olumlu olsa dahi, bu olumlu tutumun her konuda olmadığı görülmektedir. Buna göre AB'nin Kıbrıs ve azınlık haklarıyla ilgili talepleri, Müslüman bir kadının gayr-ı müslim bir erkekle evliliği ve AB olmadan Türkiye'nin dünyanın sayılı güçleri arasına giremeyeceği düşüncesi, kursiyerler tarafından destek bulmayan düşüncelerdir.
7. Kursiyerlerin AB destekleri, Türkiye ortalamasının üzerinde olsa dahi, AB'ye karşı ciddi bir güven probleminin de olduğu aşikârdır. Kursiyerler bir yandan Türkiye'nin AB üyeliğini desteklemekte, bir yandan AB'nin bazı taleplerinin Türkiye'yi bölmeye yönelik girişimler olduğunu düşünmekte, diğer bir yandan ise AB üyeliğinin Türkiye'de inanç ve ifade özgürlüğünü arttıracığını düşünmektedir. Bu da gösteriyor ki kursiyerlerin AB hakkında net yargıları bulunmamaktadır.

8. Kursiyerlere göre olası AB üyeliği, en çok Türkiye’de inanç ve ifade özgürlüğünün önünü açacak ve Türkiye’yi uluslararası alanda güçlendirecektir. Kursiyerlerin, olası AB üyeliği ile ilgili muhtemel beklentiler arasında ekonomik vurguyu çok az yapmış olması (% 3,8), kursiyerlerin AB’yi ekonomik bir oluşum olarak görmediğini göstermektedir. Olası AB üyeliğinin kamuoyunda daha çok ekonomik boyutlarıyla anılması, kursiyerler tarafından çok fazla önemsenmemiş, ifade ve inanç özgürlüğü, ekonomik boyuta tercih edilmiştir.

9. Uzun zamandan beridir Batı yanlısı kitlenin demokrasi dışı taleplerinin AB kurumları tarafından onanmaması ve muhafazakâr kesimin engellenen ve kısıtlanan haklarının bir kısmının, ancak AB’ye uyum sürecinde gerçekleşme imkânı bulması/bulacağı beklentisi, son yıllarda muhafazakâr kesimin AB taraftarlığını önemli oranda arttırmış olabilir. Söz konusu bulgulara ilgili bölümde değinilmiştir. Yukarıda özetle ifade edilen nedenin, kursiyerlerin AB taraftarlığına da etkiye bulunduğu düşünülmektedir. Olası AB üyeliğinin Türkiye’de inanç ve ifade özgürlüğünü arttıracığı beklentisinin yüksek düzeyde çıkması da bu faktörle açıklanabilir. Muhtemelen son yıllardaki demokrasi dışı ve temel hakları engelleyici uygulamalar, kursiyerlerde AB destek oranlarını arttırmış ve bu desteğin temel nedeninin hak ve özgürlükler olmasını sağlamıştır. Ekonomik vurgunun Türkiye ortalamasının çok altında olmasını da böyle bir gerekçeyle açıklamak mümkün olabilir.

10. Kursiyerler, yurtdışı din görevliliğinin, gurbetçilerin din hizmetleri ihtiyacını karşılamak ile ilgili bir görev olması gerektiğini ifade ederken (% 37,4), milli kimliği koruma (% 21,2) ve Müslüman olmayanlara İslam’ı anlatma vurgusunu da (% 20) yoğunluklu olarak yapmışlardır. Bu, kursiyerlerin yurtdışı din görevliliğini çok boyutlu ve sorumluluk gerektiren bir meslek olarak gördüğünü göstermektedir. Kursiyerlerin büyük çoğunluğunun yurtdışı görevi yapmak istediği de göz önünde bulundurulduğunda (% 84,2), bu zor ve sorumluluk gerektiren göreve talip oldukları ortaya çıkmaktadır.

11. Kursiyerlerin dini kimliği koruma vurgusuyla beraber milli kimliği koruma vurgusunu da sık sık yapması, milli kimliği dini kimlikten ayrı görmediklerine işaret etmektedir.

12. Kursiyerlerin yurtdışı görevi yapma nedenleri arasında başka kültürleri tanıma (% 25,5) ve İslam’ı herkese anlatma isteğinin de yüksek düzeyde çıkması (% 17,6), kursiyerlerin yurtdışı görevi konusunda idealist olduklarını ve bu konuda kendilerinden faydalanılması durumunda yararlı işler yapacaklarını göstermektedir.

13. Kursiyerler, Diyanet'in AB çalışmaları olduğunu bilmekte (% 58,8), ama yapılan yorumlardan hareketle bunun yeterli olmadığını düşünmektedir.

14. Kursiyerler, Avrupa'da din görevliliği politikasıyla ilgili olarak tek bir seçenekte ısrar etmemiştir. Buna göre, gurbetçi gençlere Türkiye'de ilahiyat eğitimi verilmesi (% 29,7), Avrupa'da din görevliliğinin devamının sağlanması (% 26,1) ve Avrupa'daki din görevlilerinin yine Avrupa'da yetiştirilmesinin sağlanması (% 20), yakın oranlarda destek bulan görüşlerdendir.

15. Kursiyerler, AB sürecinde eğitim merkezinin programında fonksiyonel bir değişikliğin yapılması gerektiğini düşünmektedir (% 32,2). Aynı zamanda kursiyerlerin en az bir Batı dilini öğrenmelerinin sağlanması(% 25,5) ve yurtdışında görev yapacak personelin eğitildiği bir eğitim merkezi kurulması (% 19,1), fonksiyonel program vurgusundan sonra ikinci ve üçüncü olarak önemsenen isteklerdendir.

16. Birkaç soruda kursiyerlerin kayırmacılığın önlenmesi gerektiği vurgusu yapması, Diyanet'e karşı bir güvensizlik içerisinde olduklarını göstermektedir. Yine pek çok soruda mezuniyet sonrası bir üst göreve atanma problemleri nedeniyle kursiyerlerin, kendilerine değer verilmediğini ifade etmesi ve ilgili soruyu bu sorunla bağdaştırması da eğitim merkezi kursiyerleri arasında var olan bir memnuniyetsizliğin işaretleridir.

Tezimizin teorik ve alan araştırması boyutunda ele aldığımız sorunsalı bu şekilde ifade ettikten sonra, elde ettiğimiz sonuçlardan da hareket ederek, bazı temel önerilerde bulunmamız gerektiğine inanmaktayız.

1. Öncelikle AB sürecinin, ilgili kurumlar tarafından dikkatle takip edilmesi ve AB'nin sadece ekonomik veya siyasi bir oluşum olmadığını hatırla tutulması, AB'nin kültürel boyutlarının yeterince tetkik edilmesi ve AB üyelik sürecinin kültürel ve dini temelde aksaklığa yol açabilecek muhtemel problemleri belirlenmelidir.

2. Avrupa'da yaşayan vatandaşlarımız ve onlara sunulan din hizmeti DİB'in yurtdışı din hizmetleri politikası belirlemesi konusunda önem arz etmektedir. Bu bağlamda gurbetçi vatansdaşların yaşadığı Avrupa ülkesinin, hatta bölgesinin sosyolojik haritası çıkarılmalı, gerekirse her hizmet bölgesinin, hatta caminin genel özellikleri merkezi bir otomasyonda toplanmalı, böylece hem giden din görevlisinin sıkıntı yaşamaması engellenmeli hem de daha verimli ve etkili bir din hizmeti sunulmalıdır.

3. Hem Avrupa teşkilatı hem merkez ve taşra teşkilatı bünyesinde, dini içerikli toplumsal problemlere çözüm olmak amacıyla rehabilitasyon merkezleri ve sosyal merkezler kurulmalıdır. Bu doğrultuda personelin eğitimine daha fazla ağırlık verilmeli, Diyanet bünyesinde bu konularda uzman kişiler istihdam edilmelidir.

4. İslam dininin Hıristiyanlık ruhbanlık barındırmadığı, DİB'in bir temsil kurumu yerine bir hizmet kurumu olduğu hususu, ilgili platformlarda anlatılmalı ve Avrupa ülkelerinin Müslümanlarla ilişkilerinde bu temel ayırmadan hareket etmeleri sağlanmalıdır.

5. Avrupa'da yaşayan Müslümanlar için din dersinin sorunsuz bir şekilde her ülkede okutulması sağlanmalıdır. Milli kimliği koruyucu politika ve reflekslerle hareket edilip din dersinin sadece Türkçe olmasında ısrar edilmemeli, uyum ve entegrasyona yönelik politikalar uygulamaya sokulmalıdır.

6. Avrupa'daki dini örgütlerin güçlendirilmesi, cami derneklerinin halkla ilişkiler çalışmalarının profesyonelleştirilmesi gerekir. Zira birinci kuşağın ürettiği çözümler, Avrupa'da çok önemli açılımlar sağlamış olsa dahi, artık işlevini büyük oranda tamamlamıştır. Cami dernekleri entegrasyona engel olmamalı, köklü değişimlere gidilmelidir.

7. İslam dininin Avrupa'da kurumsal bir yapıya kavuşturulması adına; din görevlilerinin Avrupa'da yetiştirilmesi ve sosyal gerçekliğe uygun politikaların üretilmesi gerekir.

8. Avrupa'daki din hizmetleri politikasında kadın ve çocuklara daha fazla önemiyet veren bir din hizmeti politikası belirlenmeli ve cami mimarisi toplumun geniş katmanları göz önünde bulundurularak tasarlanmalıdır.

9. DİB'in dini içerikli toplumsal problemlere daha fazla çözüm olması adına özerk bir yapıya kavuşması ve DİB yasa tasarısının çıkarılması faydalı olacaktır.

10. Eğitim kalitesinin yükseltilmesi adına hizmet içi eğitim kurslarına devam edilmesi, ilahiyat fakültesi okuyan/mezun personelin kurumda kalması adına özlük haklarında, tayin ve görevde yükselmelerinde iyileştirmeler yapılması ve Milli Eğitim Bakanlığı'nda olduğu gibi atama, nakil ve görevde yükselmelerde merkezi sınav ve otomasyon sistemine geçilmesi faydalı olacaktır. Bu bağlamda İhtisas Eğitim Merkezleri'ne daha fazla özen gösterilmeli, mezuniyet sonrası eski görevlerine döndürülmeleriyle beraber kursiyerler arasında ortaya çıkan menfi durum, imkanlar

dahilinde çözülmeye çalışılmalı ve başta yurtdışı hizmeti olmak üzere nitelikli personele ihtiyaç duyulan pek çok alanda eğitim merkezi mezunlarından faydalanılmalıdır.

11. Yurtdışına gönderilecek personelin sadece din görevliliği yeterliliğine bakılmamalı, yapacağı stratejik görevin önemine paralel olarak tüm alanlardaki yeterliliği göz önünde bulundurulmalıdır.

12. Yurtdışında görev yapan personelin dil eğitimine daha fazla önemiyet gösterilmelidir.

13. Brüksel’de açılması planlanan AB ile iletişim bürosunun bir an önce açılması ve AB ile ilişkilerde etkin rol oynaması faydalı olacaktır.

14. DİB bünyesinde AB üyelik sürecini yakından takip eden daimi bir birimin kurulması ve bu birimin AB, Türkiye ve din bağlamında aktif roller üstlenmesi, üyelik sürecinde ortaya çıkacak dini içerikli problemlerin tahlili ve çözümünde önemli görevler yüklenecektir.

15. Yurtdışı din hizmetleri tek bir görev tanımının oluşturduğu program çerçevesinde yürütülmemelidir. Buna göre, gurbetçi vatandaşların din hizmetleri ihtiyacını karşılayan din görevliliğinin yanı sıra, uyum ve entegrasyonlarına yardımcı olacak, İslam’ın gerekli kişi ve makamlar nezdinde temsilini sağlayacak yeni statüler/görevler geliştirilmelidir.

16. Yurtdışı yayın politikasına özel bir önemiyet gösterilmeli, pratik faydaya yönelik eserler neşredilmeye devam edilse dahi, bu eserlerin yanı sıra uyum/entegrasyon, Avrupa tarihi, Avrupa toplumu ve Türk toplumuyla karşılaştırılması ile ilgili eserler de yabancı dillere çevrilip istifadeye sunulmalıdır. Aynı zamanda Türkçe bilmeyen gurbetçi vatandaşların çocuklarının istifadesi adına pedagojik faydasına inanılan eserler çevrilmeli ve TV programları, bu ihtiyaçlara binaen aktif bir şekilde kullanılmaya çalışılmalı, açılması planlanan Diyanet Televizyonu’nun açılması için daha fazla gayret sarf edilmelidir.

17. Bilgi seviyesi arttıkça AB’ye karşı tutumların da olumluya doğru evrildiği göz önünde bulundurulunca personelin AB hakkındaki bilgi seviyesinin yükseltilmesinin önemi ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, kursiyerlerin sadece temel metinleri referans alan bir hizmet politikası ve bakış açısı benimsemesi, sorunların çözümü noktasında yeterli olmayabilmektedir. Bu nedenle tüm personelin eğitimden geçirilmesinin yanı sıra; uluslararası ilişkilerden hukuka, sosyolojiden tarihe pek çok dersin eğitim merkezi

kursiyelerine verilmesi ve bir batı dilinin öğrenilmesinin teşvik edilmesi, ehemmiyet arz etmektedir.

18. Kursiyerlerin Diyanet hakkında bazı olumsuz düşüncelere de sahip olduğu tespit edilmiştir. Buna göre Diyanet'in personelle iletişimini arttırması, çeşitli etkinlikler aracılığıyla personelle daha fazla bir araya gelmesi ve hem personel nezdinde hem Türk toplumu nezdinde bir imaj çalışması başlatması önem arz etmektedir. Bu imaj çalışması için Camiler ve Din Görevlileri Haftası iyi bir fırsat olarak değerlendirilebilir. Bu haftada yapılan etkinlikler sadece camilere devam eden vatandaşlara yönelik olarak hazırlanmamalı, toplumun geniş katmanları göz önünde bulundurularak programlar düzenlenmelidir.

KAYNAKÇA

- ABALI, Ünal, "Avrupa Birliği Sürecinde İslam Din Derslerinin Pedagojik Boyutu", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005.
- ACAR, Mustafa, "Avrupa Birliği Üyeliğine Tepkiler: Türkiye'nin Daha İyi Bir Alternatifi Var mı?", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2.
- _____, "Sihirli Anahtar Terminatöre Karşı: Avrupa Birliği Nedir ne Değildir?", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 1.
- AKDOĞAN, Yalçın, "AB'ye Üyelik ve Kamuoyu", *Avrupa Günlüğü Dergisi*, S. 8, İstanbul 2006.
- AKGÖNENÇ, Oya Muğisuddin, "AB Ülkelerinde Kültür ve Dinin Sosyal ve Siyasal Yaşama Etkisi", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. I, Ankara 2000.
- AKGÖNÜL, Samim, "Dinî ve Kültürel Perspektifler Açısından Avrupa Birliğinin İnşası: Din-Devlet-Devlet Üstü Kurumlar", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005.
- AKGÜL, Mehmet, *Türk Modernleşmesi ve Din*, Çizgi Kitapevi, Konya 1999.
- _____, *Türkiye'de Din ve Değişim*, Ötüken Yay., İstanbul 2002.
- AKŞİT, Vehbi, *İstanbul Haseki ve Konya Selçuk Eğitim Merkezindeki Derslerin Program Yönünden Değerlendirilmesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1997.
- ALTINTAŞ, İsmail, "Avrupa Birliği Sürecinde Dinin Yeri ve Din Hizmetleri Din Hizmeti Verenler: Din Görevliliği", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005.
- ALTUNIŞIK, Remzi-COŞKUN, Recai-YILDIRIM, Engin-BAYRAKTAROĞLU Serkan, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, 2. Basım, Sakarya Kitapevi, Sakarya 2002.
- ANSALDO, Marco, "'Hayır, Hem Avrupa Birliği Hem Türkiye İçin Sorunlar Çıkarır'", *Zaman Gazetesi*, 10.12.2004.
- ARABACI, Fazlı, "AB Ülkelerinde Din-Devlet ilişkileri ve Türkiye", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Haz. Jean Bauberot, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003.
- _____, "Fransa'da Müslüman Toplumunun Örgütlenmesi ve Türk İslam Kimliğini Korumada Cami ve Derneklerin Fonksiyonu", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 33, S. 3, Ankara 1997.
- _____, "Avrupa'da Türk İslam Kültürünün Muhafazası ve Entegrasyon Sorunu (Fransa Örneği)", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. II, Ankara 2000.

- ARICI, Kadir, "Avrupa Birliği ve Türk Hukukunda İş Yerlerinde Din İbadet Hürriyeti", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. I, Ankara 2000.
- ARSLANTÜRK, Zeki, *Sosyal Bilimler İçin Araştırma Metot ve Teknikleri*, Çamlıca Yay., 5. Basım, İstanbul 2001.
- AŞIKOĞLU, Nevzat Yaşar, *Almanya'da Temel Eğitimdeki Türk Çocuklarının Din Eğitimi*, TDV Yay., Ankara 1993.
- Avrupa Topluluğu Komisyonu Temsilciliği, *Avrupa Topluluğu Nedir*, Avrupa Topluluğu Komisyonu Temsilciliği Yay., Ankara 1976.
- AYATA, Ali, "Avusturya Kamuoyunda Türkiye'nin Avrupa Birliği Üyeliğine Karşı Oluşan Kaygılar", *Bilim Eğitim ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 3, 2007.
- AYDIN, Mehmet S., "Avrupa Birliği ve Din", *Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, Değişim Yay., Adapazarı 2002.
- _____, "Avrupa Birliği, Din ve Diyanet", *İslamiyat*, C. IV, S. 1, Ankara 2001.
- AYDIN, Mehmet Zeki, "Batı Avrupa Ülkelerinde Yaşayan Türkler İçin Din Görevlisi ve Din Dersi Öğretmenlerinin Yetiştirilmesi", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. II, Ankara 2000.
- _____, "Belçika'da İlk ve Ortaöğretimde Okutulan İslam Din Dersi Programları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 1, Sivas 2003.
- AYDOĞAN, Metin, *Avrupa Birliği'nin Neresindeyiz? Tanzimat'tan Gümrük Birliğine*, Kum Saati Yay., İstanbul 2003.
- Bağımsız Türkiye Komisyonu Raporu, *Avrupa'da Türkiye: Bir Sözden Fazlası mı?*, (yayın evi ve yeri yok), 2004.
- Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğu, *Dış Basında Helsinki Zirvesi I-II*, (yayın evi yok), Ankara 1999.
- _____, *İç Basında Helsinki Zirvesi*, (yayın evi yok), Ankara 1999.
- BAUBEROT, Jean, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Çev. Fazlı Arabacı, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003.
- BİJSTERVELD, Saphie van, "Hollanda", *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, İSAM, İstanbul 2006.
- BİLGİ, İsmail Hilmi, *Avrupa Birliği-Din İlişkileri Dini Arabirim Olarak Avrupa Toplulukları Piskoposları Komisyonu (COMECE) Örneği*, Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları Uygulama ve Araştırma Merkezi, Yayınlanmamış Bitirme Tezi, Ankara 2003.

- BİLİCİ, Nurettin, *Avrupa Birliği Mali Yardımları ve Türkiye*, Akçağ Yay., Ankara 1997.
- BİLLİON, Didier, "Fransa'daki tartışmalar endişe uyandırıyor", *Zaman Gazetesi*, 15.12.2004.
- BİRAND, Mehmet Ali, *Türkiye'nin Büyük Avrupa Kavgası 1959-2004*, Doğan Kitap, İstanbul 2005.
- BOZKIR Volkan, "Avrupa Birliği Üyesi olarak Türkiye-AB için Avantajlar ve Dezavantajlar", *Avrupa Yolunda Türkiye ve Polonya- Değişim Sürecinde İki AB Aday Ülkesi*, Konrad Adenauer Vakfı, Ankara 2001.
- BOZKURT, Veysel, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, Vipaş Yay., Bursa 2001.
- BULAÇ, Ali, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, Eylül Yay., İstanbul 2001.
- CANATAN, Kadir, "Hollanda'da Çok Kültürlü Toplum Tartışmaları ve Karşı-Çokkültürcü Söylemin Analizi", *Avrupa Günlüğü Dergisi*, S. 2, İstanbul 2001.
- _____, "Sivil Toplum Örgütleri Olarak Hollanda'da İslamî Kurum ve Kuruluşlar", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005.
- _____, HIDİR, Özcan, *Batı Dünyasında İslamofobi ve Anti-İslamizm*, EskiYeni Yay., Ankara 2007.
- CANBOLAT, İbrahim S., *Uluslar Üstü Siyasal Sistem Avrupa Birliği Örneği*, Ezgi Yay., Bursa 1994.
- _____, *Avrupa Birliği, Uluslar üstü Tarihsel, Teorik, Kurumsal, Jeopolitik Analizi ve Genişleme Sürecinde Türkiye İle İlişkiler*, Alfa Yay., İstanbul 2002.
- CARRE, Olivier-EL-AHMEDÎ, Muhsine, "Müslümanlar", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Haz. Jean Bauberot, Çev. Fazlı Arabacı, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003.
- CİLACI, Osman, "Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye'deki Dini Hayat ve Sorunları", *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişi'nin Din Boyutu Sempozyumu*, DİB Yay., Ankara 2003.
- COŞKUN, Enis, *Türkiye-Avrupa Birliği Bütünleşmesinin Yüzyıllık Seyir Defteri*, Cem Yay., İstanbul 2002.
- ÇAKIR, Ruşen-BOZAN, İrfan, *Sivil Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, TESEV Yay., İstanbul 2004.
- ÇALIŞ, Şaban H., *Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri Kimlik Arayışları Politik Aktörler ve Değişim*, Nobel Yay., İstanbul 2001.
- ÇEKİN, Ahmet, "Mesleki ve Sosyal Boyutlarıyla yurtdışı Din Görevliliği", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005.

- ÇELEBİ, Aykut, *Avrupa: Halkların Siyasal Birliği*, Metis Yay., İstanbul 2002.
- ÇİĞDEM, Ahmet, "Avrupa: "Yer" ile "Yasa" Arasında", *Avrupa Günlüğü Dergisi*, İstanbul 2001.
- DAVİE, Grace, "Din ve Toplum: Avrupa Deneyimi Bir İstisna mı?", *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, İSAM, İstanbul 2006.
- DAVUTOĞLU, Ahmet, *Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yay., İstanbul 2004, 19. Basım.
- DİA, "Avrupa", C. 4.
- Doğan, Recai, "Avrupa'da Kur'an-ı Kerim ve Dini Bilgiler Kursları: Problemler ve Çözüm Önerileri (Almanya Örneği)", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005.
- DÜZGÖREN, Koray-YILDIZ, Kerim, *AB Yolunda Türkiye*, Bumerang Yay., İstanbul 2002.
- EFE, Adem, "Türkiye'nin Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde Din ve kültürel çatışma Sorunu", *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişi'nin Din Boyutu Sempozyumu*, DİB Yay., Ankara 2003.
- ER, Hamit, "AB ve Gelişmiş Ülkelerde Din Eğitimi", *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişi'nin Din Boyutu Sempozyumu*, DİB Yay., Ankara 2003.
- ERDEM, Gazi, "Avrupa Birliği Anayasasında ve Hukuk Müktesebatında Dinin Yeri", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005.
- FEHER, Ferenc-HELLER, Agnes, *Doğu Avrupa Devrimleri Totaliter Toplumlardan Sivil Toplumlara*, Çev. Tarık Demirkan, YKY, İstanbul 1995.
- FERRARİ, Alessandro, "İtalya", *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, İSAM, İstanbul 2006.
- FERRARİ, Silvio, "AB Hukuk Sisteminde Din ve Dini Cemaatler", *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, İSAM, İstanbul 2006.
- GENCER, Mustafa, "Avrupa Birliği Sürecinde Almanya'da Türk Sivil Toplum Örgütleri", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005.
- GÖZÜTOK, Şakir, "Küreselleşme, Avrupa Birliği, Türkiye ve Din Eğitimi", *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişi'nin Din Boyutu Sempozyumu*, DİB Yay., Ankara 2003.
- GRAF, Peter, "Kültürler Arası diyalogda Yeni Bir Anlayış İçin Bir Şans olarak Dinlerin Farklılığı", *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişi'nin Din Boyutu Sempozyumu*, DİB Yay., Ankara 2003.
- GÜL, Abdullah, "Türkiye'nin Müslüman Kimliği Avrupa Yolunda Engel Değil", *Zaman Gazetesi*, 16.12.2004.

- GÜMRÜKÇÜ Harun, *Türkiye ve Avrupa Birliği İlişkinin Unutulan Yönleri, Dünü ve Bugünü*, Avrupa-Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Yay., İstanbul 2002.
- GÜNDÜZ, Aslan, "Türkiye'nin AB Üyeliği ve Din Özgürlüğü", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. I, Ankara 2000.
- HAGAR, Hatice, "Avrupa Kamuoyunda Müslüman Kimliği", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005.
- HANEFİ, Hasan, "İslam ve Batılılaşma", *Değişim sürecinde İslam*, Çev. İlhami Güler, TDV Yayınları, Ankara 1997.
- Heinz Kramer, *Avrupa ve Amerika Karşısında Değişen Türkiye*, Timaş Yay., İstanbul 2001.
- III. Din Şûrası, DİB Yay., Ankara 2005.
- IMARA, Muhammed, "Müslüman Türkiye ve Hıristiyan Avrupa", *Zaman Gazetesi*, 15.12.2004.
- İÇLİ, Gönül, "Türk Modernleşme Sürecinin Günümüzdeki Yönelimi", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 26, S. 2, 2002.
- İLHAN, Suat, *Avrupa Birliği'ne Neden Hayır 2*, Ötüken Yay., İstanbul 2002.
- _____, *Avrupa Birliği'ne Neden Hayır Jeopolitik Yaklaşım*, Ötüken Yay., İstanbul 2000.
- İNAC, Hüsamettin, *AB'ye Entegrasyon Sürecinde Türkiye'nin Kimlik Problemleri*, Adres Yay., Ankara 2005.
- İNAN, Kâmrân, *İnce Uzun yol*, Başkent Üniv. Stratejik Araştırmalar Merkezi Yay., Ankara (tarih yok).
- KAHRAMAN, Kemal, *Çağdaş Sömürge İmparatorluğu*, Seha Neşriyat, İstanbul 1989.
- KALEAĞASI, Bahadır, *Radikal Gazetesi*, 13.02.2006.
- _____, *Radikal Gazetesi*, 30.01.2006.
- _____, *Radikal Gazetesi*, 30.01.2006.
- KALPAKLIOĞLU, Cavid, *A.T. Gerçeği*, Memleket Yay., İstanbul 1992.
- KARA, Mustafa, *Hizmet İçi Eğitim İhtisas Kurslarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2006.
- KARAKAYA, Talip, "Avrupa Birliği ve Çağdaş Din Anlayışı", *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişi'nin Din Boyutu Sempozyumu*, DİB Yay., Ankara 2003.
- KARAKILIÇ, Hasan, "Avrupa Birliği Üyeliği Sürecinde, Batı ve Doğu Arasında Türkiye", *Değişen Dünyada Türkiye'nin Önemi Sempozyumu*, C. II, Bursa 2004.

- KARLSSON, İngmar, "Avrupa Bir Hıristiyan Birliği Değildir", *Zaman Gazetesi*, 16.12.2004.
- KARLUK, S. Rıdvan, *Avrupa Birliği Dersleri*, Nobel Yay., Ankara 2006.
- _____, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, Beta Yay., İstanbul 2002.
- _____, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, Beta Yay., İstanbul 2005.
- Karpat, Kemal H., *Türkiye ve Orta Asya*, Çev. Hakan Gr, İmge Kitabevi, Ankara 2003.
- KAYA, Ayhan-KENTEL, Ferhat, *Euro-Türkler Türkiye ile Avrupa Birliği Arasında Köprü m, Engel mi?*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2005.
- KAYMAKCAN, Recep, "Diyanet Hizmetleri Bağlamında Avrupa'daki Türk Gençlerin Eğitimi", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005.
- _____, "İkinci Dünya Savağı Sonrası İngiltere Okullarında Din Eğitimi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 1996.
- KIRMIZI, Abdulhamit, "AB Müzakere Süreçlerinde Yükselen Milliyetçilikler ve Türkiye'de Yaklaşan Seçimler", *Birikim Dergisi*, S. 202, 2006.
- KOCABIYIK, Hüseyin, *Avrupa Birliği, Türkiye ve İslam*, Politika Merkezi Yay., Ankara 2004.
- KONGAR, Emre, "Türkiye'nin Kültürel z Anlayışı-Avrupa Birliği İçin Bir Zenginlik", *Avrupa Yolunda Türkiye ve Polonya- Değişim Sürecinde İki AB Aday lkesi*, Konrad Adenauer Vakfı, Ankara 2001.
- KONİNGSVELD, P. S. Van, "Avrupa'da İmam İmajı", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. II, Ankara 2000.
- KORAY, Meryem, *Avrupa Toplum Modeli*, İmge Kitapevi, 2. Baskı, Ankara 2005.
- KÖKTAŞ, Mehmet Emin, "Avrupa Birliği Süreci ve Din", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005.
- KNİ, Hasan, "Avrupa Birliği Müktesebatında Din ve Kültür", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. I, Ankara 2000.
- KURT, Hüseyin, "Almanya rneği'nde İbadet Amaçlı mekanların Sorunları", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005.
- KURT, Mehmet, "Gümrük Birliği: Kazanım mı Kayıp mı?", *EskiYeni Dergisi*, S. 5, Ankara 2007.
- KUYUCULU, İsa, "Avrupa Birliği ve Din", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005.
- KÜTÜK, Yaşar, "Avrupa'da Dini Yayınlar", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005.
- LAÇİNER, Sedat, *Türkiyeli Avrupa*, Hayat Yay., İstanbul 2004.

- LAMBERT, Yves, "Dinî Rejimler ve Dinî Duygunun Durumu", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Haz. Jean Bauberot, Çev. Fazlı Arabacı, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003.
- MAKRİDES, Vasilios N., "Yunanistan'da Gelenek ile Modernite Arasında Gerilim", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Haz. Jean Bauberot, Çev. Fazlı Arabacı, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003.
- MESSNER, Francis, "Fransa", *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, İSAM, İstanbul 2006.
- MUZAFFAR, Chandra, "Türkiye, İslam'ın Batı'ya Katkısını Hatırlatacak", *Zaman Gazetesi*, 10.12.2004.
- NASR, Seyyid Hüseyin, "Türkiye, İslam ile Batı Arasında Tarihî Bir Rol Oynayacak", *Zaman Gazetesi*, 09.04.2005.
- OKTAY, Müjde, *Avrupa Birliği'nin Lüksemburg, Cardiff, Viyana ve Köln Zirvelerinin Türkiye'deki Toplumsal Akıl Tarafından Değerlendirilmesi*, İstanbul Sanayi Odası Yay., İstanbul 1999.
- OKUMUŞ, Ejder, *Toplumsal Değişme ve Din*, İnsan Yay., İstanbul 2003.
- OKUMUŞ, Fatih, "Avrupa'da İslamofobi ve Mâbâdı", *Batı Dünyasında İslamofobi ve Anti-İslamizm*, EskiYeni Yay., Ankara 2007.
- OPPERMANN, Thomas, *Europarecht, Verlag C..H.Beck*, 2. Auflage, 1999.
- ORTAYLI, İlber, "Türkiye'nin Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde Kültürel Bütünleşme", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. I, Ankara 2000.
- ÖZDEMİR, Cem, "Türkiye'nin Üyeliği AB'yi Ortadoğu'yu Yeniden Düşünmeye Zorlar", *Zaman Gazetesi*, 10.12.2004.
- ÖZER, Ahmet, "Türkiye'nin AB'ye Aday Ülke Olmasını Sağlayan İç ve Dış Faktörler ve Geleceğe İlişkin Yönelimler", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C. 4, S. 1, 2007.
- ÖZKAN, Abdullah, *Küreselleşme ve Avrupa Birliği ile Bütünleşme Sürecinde Türkiye*, Tasam Yay., İstanbul 2004.
- PAPASTATHİS, Charalambos, "Yunanistan", *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, İSAM, İstanbul 2006.
- POCOCK, P. C. A., "Avrupa'yı Yıkamak", *Avrupa Sorunu*, Der. Peter Gowan, Pery Anderson, Aykırı Yay., İstanbul 2005.
- POETTERİNG, Hans-Gert, "Niçin İmtiyazlı Ortaklık?", *Zaman Gazetesi*, 14.12.2004.
- POTZ, Richard, "Avusturya", *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, İSAM, İstanbul 2006.

- RAMAZAN, Tarık, “Avrupalı ve İslamî değerlerin Uyuşmazlığını Savunmak Aldanıştır”, *Zaman Gazetesi*, 13.12.2004.
- ROBBERS, Gerhard, “Almanya”, AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi, İSAM, İstanbul 2006.
- ROBERT, Jacques, *Batı’da Din-Devlet ilişkileri*, Çev. İzzet Er, İz Yay., İstanbul 1998.
- SAĞ, Vahap-ASLAN, Mehmet, “Ulus, uluslaşma ve Ulus Devlet”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Sivas 2001.
- SCHULZ, Martin, “Gerçek Kültür Diyaloguna Muhtacız”, *Zaman Gazetesi*, 16.12.2004.
- SEMPRUN, Jorge-DE VİLLEPİN, Dominique, *Avrupa İnsanı*, Çev. Aydın Cıngı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2006.
- SENCER, Muzaffer, *Toplumbilimlerinde Yöntem*, 3. Basım, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul 1989.
- SEUFERT, Günter, “DİTİB’in Almanya Din/Müslümanlık Tartışmalarındaki Yeri”, *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005.
- SMİTH, Anthony D., *Ulusal Kimlik ve Avrupa’nın Birleşme Fikri*, *Avrupa Sorunu*, Der. Peter Gowan, Pery Anderson, Aykırı Yay., İstanbul 2005.
- SOMUNCUOĞLU, Sadi, *Avrupa Birliği Bitmeyen Yol*, Ötüken Yay., İstanbul 2002.
- STRAW, Jack, “İslamiyet ve Batı 'Ayrı' Değil”, *Zaman Gazetesi*, 10.12.2004.
- ŞAHİN, Ertuğrul, “Avrupa Birliği ve Din: Siyasi ve Ekonomik Birlik İçinde Kültürel ve Dini Çeşitlilik”, *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005.
- ŞEN, Faruk, “Avrupa Birliği Sınırları içinde İslam’ın Gelişmesi ve Sorunları”, *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005.
- _____, *Euro-Türkler: sayılar, İstemler, Analizler ve Yorumlar*, Günizi Yay., İstanbul 2007.
- ŞENAY, Bülent, “Avrupa Birliğinin Dini kimliği Var mıdır? Avrupa Birliğinde Dinlerin Tarihine ve Bugününe Bir Bakış”, *Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne Girişi’nin Din Boyutu Sempozyumu*, DİB Yay., Ankara 2003.
- T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, Doğuşum Matbaacılık, Ankara 2002.
- TAVUKÇUOĞLU, Mustafa, “Avusturya Okullarında İslam Din Dersleri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8, Konya 1999.
- _____, “Belçika’da eğitim ve Din”, *Diyanet İlmi Dergi*, C. 33, S. 1, Ankara 1997.

- TAVŞANCIL, Ezel, *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2002.
- TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim, *Türkiye ve Avrupa Birliği*, Ümit Yay., Ankara 2000.
- TEKİNALP, Şermin, "Avrupa'nın Öteki Yüzü", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. II, Ankara 2000.
- _____, "Küreselleşen Dünyanın Bunalımı: Çokkültürlülük", *Journal of İstanbul Kültür University*, İstanbul 2005.
- TREANOR, Noel, "Kiliseler ile AB Arası ilişkiler", *Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası*, DİB Yay., C. I, Ankara 2000.
- Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, DPT Yay., Ankara 2000.
- UĞUR, Mehmet, *Avrupa Birliği ve Türkiye Bir Dayanak/İnandırıcılık İkilemi*, Everest Yay., İstanbul 2000.
- ÜNALAN, Ahmet, "AB Sürecinde Dinin Konumu", *III. Din Şûrası*, DİB Yay., Ankara 2005.
- VANDERMERSCH, Edmond-WEYDERT, Jean, "Katoliklik", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Haz. Jean Bauberot, Çev. Fazlı Arabacı, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003.
- VASİLİADİS, M. Mihail, "Türkiye'yi Din Yüzünden Dışlamak Tutarsızlıktır", *Zaman Gazetesi*, 10.12.2004.
- WATSON, Graham, "AB, Mutlaka 'Evet' Demeli", *Zaman Gazetesi*, 10.12.2004.
- WİLLAİME, Jean-Paul, "Protestanlık", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, Haz. Jean Bauberot, Çev. Fazlı Arabacı, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003.
- WRR, *Avrupa Birliği, Türkiye ve İslam*, Başlık Yay., İstanbul 2007.
- YAVUZCAN, İsmail H., "Almanya'da İslamofobi", *Batı Dünyasında İslamofobi ve Anti-İslamizm*, Edisyon: Kadir Canatan, Özcan Hıdır, EskiYeni Yay., Ankara 2007.
- YETKİN, Murat, *Avrupa Birliği Bekleme Odasında Türkiye*, İmge Kitapevi, Ankara 2002.
- YILMAZ, Ömer, "Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kimliğin Korunmasında Tasavvuf Disiplinine Duyulan İhtiyaç", *Tasavvuf Dergisi*, S. 19, Ankara 2007.
- _____, "Avrupa Birliği Üye Ülkelerinin Ulus Anayasalarında Din ve Vicdan Özgürlüğü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 1, Sivas 2007.
- _____, "Çok Uluslu Osmanlı Devlet Tecrübesinin Çok Din ve Kültürlü Avrupa Birliği'ne Katkısı", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 40, S. 3, Ankara 2004.

YÜKLEYEN, Ahmet-KURU, Ahmet T., *Avrupa'da İslam Laiklik ve Demokrasi*, TESEV Yay., İstanbul 2006.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

ALPAY, Şahin, "AB, Türkiye ve İslam",

<http://www.iktibas.info/dergi/2004/kasim/gundem5.htm>, 18.01.2008.

ASH, Timothy Garton, *The Guardian*, 27.10.2005,

<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=167570>, 17.12.2008.

BOSTANCI, Naci, "AB Treni Nereye Gidiyor?", *Zaman Gazetesi*,

<http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=467359>, 24.12.2007.

ÇAHA, Ömer, "Türkiye'de Siyasi Partiler ve Avrupa Birliği",

<http://dkyazilari.blogspot.com/2005/10/turkiyede-siyasi-partiler-ve-avrupa.html>, 17.12.2007.

European Stability Initiative (ESI), *Büyük Koalisyon Yönetiminde Almanya'daki Türkiye Tartışması*, www.esiweb.org, 17.12.2007.

_____, *Genişleme Yorgunluğunun Ötesinde*, www.esiweb.org, 25.12.2007.

GIANSLY, Jean-Antoine, *Le Monde*, 17.10.2005,

<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=167167>, 17.12.2007.

KALIN, İbrahim, "AB ile İpler koparsa",

http://www.setav.org/index.php?option=com_content&task=view&id=192&Itemid=29, 04.03.2007.

KUYUCUOĞLU, İsa, "Avrupa Birliği ve Din",

<http://www.haber.dk/anasayfa/modules.php?name=News&file=article&sid=1536>, 21.01.2008.

KÜÇÜKCAN, Talip, "Avrupa'daki Türkiye: Din farkı üyeliğe Engel mi?",

http://www.setav.org/index.php?option=com_content&task=view&id=202&Itemid=29, 25.12.2007.

_____, "AB'de Müslümanlar ve İslamofobi", *Radikal* 2, 26.03.2006, http://www.setav.org/index.php?option=com_content&task=view&id=110&Itemid=29, 14.12.2007.

- _____, "Batı'da Kültürel Çoğulculuğun Sonu mu Geliyor?", *Radikal* 2, 14.05.2006,
http://www.setav.org/index.php?option=com_content&task=view&id=135&Itemid=29, 04.03.2007.
- _____, "Doğu ile Batı Arasındaki Hoşgörü Farkı", *Referans Gazetesi*, 01.04.2006,
http://www.setav.org/index.php?option=com_content&task=view&id=113&Itemid=29, 14.12.2007.
- _____, "Zorunlu Din Eğitime AB Modeli",
http://www.setav.org/index.php?option=com_content&task=view&id=320&Itemid=29, 14.12.2007.
- LAÇİNER, Sedat, "Yaşlı Avrupa, Avrupa Birliği'ne Karşı",
<http://www.turkishweekly.net/turkce/basyazi.php?id=2>, 24.12.2007.
- STEPHENS, Philip, "Turkey's loss will be another strategic defeat for the west" *Financial Times*, 16.12.2006,
<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=207514>, 17.12.2007.
- <http://www.abgs.gov.tr/indextr.html>, 04.03.2007.
- http://www.abhaber.com/haber_sayfasi.asp?id=20306, 25.12.2007.
- <http://www.consilium.europa.eu/igcpdf/en/04/cg00/cg00087-re01.en04.pdf>,
11.04.2008.
- http://www.dunyabulteni.net/news_detail.php?id=31751, 18.01.2008.
- http://www.qantara.de/webcom/show_article.php/_c-670/_nr-152/i.html, 14.01.2008.
- http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=4200&tarih=31/12/2004&ek_tarihi=26/12/2004, 13.12.2007.

EKLER

Ek I. Anket İzin Belgesi

T.C.
BAŞBAKANLIK
Diyanet İşleri Başkanlığı

Sayı : B.02.1.DİB.0.72.03.

399

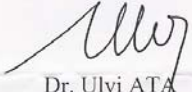
05/03/2008

Konu : Anket Uygulama ve Seminer
Düzenlenme Talebi

İlgi : 15.02.2008 tarihli ve B.30.2.SEL.0.E1.00.00/360-1035 sayılı yazı.

Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yüksek lisans öğrencisi Mehmet KURT'un, Diyanet İşleri Başkanlığı Eğitim Merkezlerinde Öğrenim Gören Kursiyerlerin Avrupa Birliğine Yaklaşımları" konulu yüksek lisans tezine veri toplamak amacıyla kursiyerlerle anket çalışma yapma isteği ilgi yazı ile bildirilmiştir.

Adı geçene yapacağı çalışmalarda gereken kolaylığın gösterilmesi hususunu rica ederim.

Dr. Ulvi ATA
Başkan a.
Din Eğitimi Dairesi Başkanı

Dağıtım : Konya, İstanbul, Trabzon,
Erzurum ve Kayseri Valiliğine (Eğitim Merkezi Müdürlüğü)

Eskişehir Yolu 9. Km. ANKARA
Telefon : 0.312.295 80 45 Faks: 0.312.287.68.59
e-posta dinegitimi@diyanet.gov.tr

Ayrıntılı bilgi için irtibat : K. DİLEK Şef

2008-46

Ek II. Anket Formu Örneği

Değerli Meslektaşım!

Elinizdeki anket metni, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde hazırlanmakta olan “Avrupa Birliği ve Din: Diyanet İşleri Başkanlığı Eğitim Merkezlerinde Öğrenim Gören Kursiyerlerin Avrupa Birliği’ne Yaklaşımları” konulu Yüksek Lisans tezine kaynak oluşturmak amacıyla hazırlanmıştır. Araştırmayı yapan sizler gibi ihtisas eğitimine devam eden bir kursiyerdir.

Yapılmakta olan çalışmanın amacı, din hizmetlerinin sunulmasında etkin noktalarda görev alacak olan siz değerli meslektaşlarımın Avrupa Birliği konusundaki kanaatlerini tespit etmek, bu konuya ilişkin istek ve önerilerinizi değerlendirerek sorunların çözümlüne ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Avrupa Birliği sürecindeki çalışma ve politikalarına katkıda bulunmaya çalışmaktır.

Aşağıdaki anket formu Avrupa Birliği konusundaki düşünce ve tutumlarınızı ölçmeye yönelik olup **tamamen bilimsel amaçlar** için kullanılacaktır. Lütfen soruda sizden istendiği şekliyle **fikrinize en yakın olan şıkkı şaretleyiniz ve hiçbir soruyu cevapsız bırakmayınız.** Anket metnine kimliğinize dair herhangi bir bilgiyi yazmayınız. **Soruların doğru veya yanlış bir cevabı yoktur.** Sorulara vereceğiniz samimi cevaplar tezin sonuçlarının doğruluğuna etkide bulunacaktır. Lütfen anket metnine **sadece kendi fikirlerinizi** yansıtınız. Cevaplarınız kimseye gösterilmeyecek, ulaşılan sonuçlar sadece çalışmamıza esas olmak üzere kullanılacaktır.

Yardımlarınız için şimdiden teşekkür ederim.

Prof. Dr. Mehmet Bayyigit
Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Mehmet Kurt
Konya Selçuk Eğitim Merkezi Kursiyeri

1. Yaşınız?

1. 22–25
2. 26–30
3. 31–35
4. 36–40
5. 41 ve yukarısı

2. Yaşamınızın büyük kısmını geçirdiğiniz bölge?

1. Marmara Bölgesi
2. Akdeniz Bölgesi
3. Ege Bölgesi
4. İç Anadolu Bölgesi
5. Güneydoğu Anadolu Bölgesi
6. Doğu Anadolu Bölgesi
7. Karadeniz Bölgesi

- 3. Yaşamınızın büyük kısmını geçirdiğiniz yer?**
1. Şehir 2. İlçe 3. Kasaba 4. Köy/mezra
- 4. Eğitim durumunuz?**
1. Lisans
2. Yüksek Lisans mezunu
3. Doktora mezunu
- 5. Görev süreniz?**
1. 1-3 yıl arası
2. 4-7 yıl arası
3. 8-10 yıl arası
4. 11-15 yıl arası
5. 16 yıldan fazla
- 6. Eğitim merkezinin kaçınıcı sınıfında eğitim görmektesiniz?**
1. Hazırlık 2. İhtisas I 3. İhtisas II
- 7. Herhangi bir Avrupa ülkesinde görev yaptınız mı?**
1. Evet 2. Hayır
- 8. Herhangi bir Avrupa ülkesinde görev yapmayı düşünüyor musunuz?**
1. Evet 2. Hayır
- 9. (8. soruya cevabınız evet ise) En çok hangi nedenden ötürü yurtdışı görevi yapmak istiyorsunuz? (lütfen sadece bir seçeneği işaretleyiniz)**
1. Ekonomik nedenler
2. Başka kültürleri tanıma
3. İslam'ı herkese anlatma isteği
4. Dil öğrenme
5. Lisansüstü eğitim
6. Diğer (lütfen belirtiniz)...
- 10. (8. soruya cevabınız hayır ise) En çok hangi nedenden ötürü yurtdışı görevi yapmayı düşünmüyorsunuz? (lütfen sadece bir seçeneği işaretleyiniz)**
1. Yurtdışı görevi zor olduğu için
2. Kendimi yurtdışı görevi yapabilecek yeterlilikte görmediğim için
3. Ekonomik ihtiyacım olmadığı için
4. Avrupa'nın Müslümanlara karşı beslediğini düşündüğüm önyargılara muhatap olmak istemediğim için
5. Diğer (lütfen belirtiniz)...

**11. Size göre yurtdışı din görevliliği en çok aşağıdakilerden hangisi olmalıdır?
(lütfen sadece bir seçeneği işaretleyiniz)**

1. Gurbetçi vatandaşlarımızın her türlü ibadet ihtiyacını karşılamaya yönelik bir görev olmalıdır.
2. Gurbetçi vatandaşlarımızın millî kimliğini korumaya yönelik bir görev olmalıdır.
3. Müslüman olmayanlara İslam'ı anlatmak için bir imkân olarak algılanmalıdır.
4. Gurbetçi vatandaşlarımızın buldukları ülkeye uyumuna yardımcı olan bir görev olmalıdır.
5. Diğer (lütfen belirtiniz)...

12. Sizce Türkiye Avrupa Birliği'ne üye olmalı mıdır?

1. Kesinlikle olmalıdır.
2. Olmalıdır.
3. Olmamalıdır.
4. Kesinlikle olmamalıdır.
5. Fikrim yok.

13. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne alınıp alınmayacağı konusunda tahmininiz nedir?

1. Kesinlikle alınmaz.
2. Alınacağını zannetmiyorum.
3. Muhtemelen alınacaktır.
4. Kesinlikle alınacaktır.
5. Fikrim yok.

**14. Size göre Avrupa Birliği ülkeleri içinde Türkiye'nin üyeliğini isteyen kişi veya kurumların Türkiye'nin üyeliğini istemelerinin en önemli sebebi ne olabilir?
(lütfen sadece bir seçeneği işaretleyiniz)**

1. Türkiye, ekonomik açıdan önemli bir pazar olduğu için
2. Avrupa'daki kültürel çeşitliliği arttırmak için
3. Türkiye, bölgesinde stratejik öneme sahip olduğu için
4. Doğal kaynakları zengin olduğu için
5. Ucuz işgücü ve genç nüfusundan dolayı
6. Ilımlı bir İslam ülkesini bünyesine katıp, medeniyetler ittifakını güçlendirmek için
7. Diğer (lütfen belirtiniz)...

15. Size göre Avrupa Birliği ülkeleri içinde Türkiye'nin üyeliğine karşı çıkan kişi veya kurumların Türkiye'nin üyeliğine karşı çıkmalarının en önemli sebebi ne olabilir? (lütfen sadece bir seçeneği işaretleyniz)

1. Türkiye Müslüman bir ülke olduğu için
2. Türkiye'yi Avrupalı olarak görmedikleri ve Avrupa coğrafyasından saymadıkları için
3. Türkiye'nin ekonomik olarak büyük bir yük getireceğine inandıkları için
4. Türklere karşı tarihten gelen korku ve nefret duygularından dolayı
5. Türkiye'nin nüfusuna paralel olarak AB içinde ağırlığı ve etkinliği olacağı için
6. Avrupa sınırlarının Orta Asya ve Orta Doğu'ya kadar uzanmasını istemedikleri için
7. Diğer (lütfen belirtiniz)...

16. Avrupa Birliği hakkında en çok aşağıdaki yargıların hangisine katılırsınız? (lütfen sadece bir seçeneği işaretleyniz)

1. AB siyasi bir güç birliğidir.
2. AB ekonomik bir güç birliğidir.
3. AB askeri bir süper güçtür.
4. AB sömürü ve emperyalizmin yeni yüzüdür.
5. AB bir Hıristiyan kulübüdür.

Lütfen tablodaki bilgilerin karşısında bulunan kutucuğa doğru cevap için [D], yanlış cevap için [Y] harfi yazmak suretiyle cevap veriniz.

17. Avrupa Birliği 25 üyeli bir topluluktur.	
18. Tüm AB ülkelerinde yasal olarak Başbakan'ın Hıristiyan olma zorunluluğu vardır.	
19. Türkiye'nin AB müzakere süreci 1987 yılında başlamıştır.	
20. Fransa, Müslümanların nüfus açısından en yoğun olduğu AB ülkelerinin başında gelir.	
21. Türkiye, 1974 yılında Avrupa Birliği'ne üye olmak için başvurmuştur.	
22. Yunanistan'da müftüler devlet tarafından atanır ve maaşları devlet tarafından ödenir.	
23. İslam dini Avusturya'da anayasal olarak tanınan ve desteklenen dinlerdendir.	
24. Danimarka, anayasal olarak bir devlet dinine sahip AB ülkelerindedir.	
25. AB anayasasında AB, Hıristiyanlığın oluşturduğu bir birlik olarak tanımlanmıştır.	
26. Papa, anayasal olarak Avrupa Birliği'nin ruhani lideridir.	

Lütfen aşağıdaki cümlelerin karşısında bulunan kutucuğa fikrinizi yansıttığınızı düşündüğünüz şıkkın numarasını yazınız.

1. Katılıyorum 2. Katılmıyorum 3. Fikrim yok/bilmiyorum

27. Batılı ülkeler, Müslümanlarla uyum içerisinde yaşamalarını sağlayacak politikalar geliştirmelidir.	
28. Avrupa tarihi ve AB hakkında yeterli bilgiye sahip olmak, görev yapılan ülkenin dilini ve kültürünü bilmek Avrupa'da sunacağım çeşitli din hizmetlerinde bana kolaylıklar sağlar.	
29. Günümüzde diğer dinleri, millet ve kültürleri eleştiren hutbe ve vaazlardan kaçınılmalı, daha esnek bir dil kullanılmalıdır.	
30. Avrupalılar, onlara tamamen benzemediğimiz sürece bizi kabullenmezler.	
31. Müslüman ülkeler, batıyla uyum içerisinde yaşamalarını sağlayacak politikalar geliştirmelidir.	
32. AB'nin Kıbrıs, Ermeni meselesi, azınlıklar ve azınlıkların dini özgürlükleri konusundaki talepleri Türkiye'yi bölmeye yönelik girişimlerdir.	
33. AB'ye üye olamazsa Türkiye'nin dünyanın sayılı ülkeleri arasına girmesi pek mümkün görünmemektedir.	
34. Günümüzde Müslüman kadınların gayr-ı müslim erkeklerle evliliği normal karşılanmalıdır.	
35. Yurtdışında görev yaparsam; "...müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün; onları yakalayıp hapsedin..." vb. ayetlerle ilgili vaaz vermemeye çalışırım.	
36. Bazı Avrupa ülkeleri cami inşasına destek olmakta, Müslümanlara çeşitli kolaylıklar tanımaktadır. Türkiye de kilise ve kilise görevlilerine karşı aynı tavrı sergilememelidir.	

37. Olası AB üyeliği durumunda aşağıdaki durumlardan hangilerinin Türkiye'de gerçekleşmesi muhtemeldir? (en önemli bulduğunuz 3 maddeyi önem sırasına göre 1, 2, 3 şeklinde numaralandırınız.)

1. Olası AB üyeliği, Türkiye'nin uluslararası alanda güçlenmesini ve bölgesinde ağırlığının ve itibarının artmasını sağlayacaktır.
2. Olası AB üyeliği, ulusal bağımsızlığımıza zarar verecek, doğal kaynaklarımızı sömürge haline getirecek, ekonomik bağımlılığımızı ve işsizliği arttıracaktır.
3. Olası AB üyeliği, Türkiye'nin insan haklarına daha saygılı bir hukuk devleti olmasını ve Türkiye'de düşünce, ifade ve inanç özgürlüğünün daha rahat kullanılmasını sağlayacaktır.
4. Olası AB üyeliği, ekonomik refahı arttıracak, işsizliği azaltacaktır.
5. Olası AB üyeliği, dinler, kültürler ve medeniyetler arası ilişkileri arttıracaktır.
6. Olası AB üyeliği, millî, dini ve kültürel değerlerimizde çözümler meydana getirecektir.
7. Diğer (lütfen belirtiniz)...

38. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın AB çalışmaları hakkında fikriniz nedir?

1. Diyanet'in AB sürecinde dinin durumu vb. konularla ilgilenen bir birimi ve AB'ye uyum çalışmaları vardır.
2. Diyanet'in AB konusunda hiçbir çalışması yoktur.
3. AB ile ilgili meseleler Diyanet'in sorumluluk sahasına girmemektedir.
4. Bu konuda bilgi sahibi değilim.
5. Diğer (lütfen belirtiniz)...

39. Avrupa'da din görevliliği konusunda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın politikası ne olmalıdır?

1. Avrupa'da yaşayan Türk kökenli öğrencilerin Türkiye'de İlahiyat eğitimi alması ve Avrupa'da din görevlisi olarak çalışması sağlanmalıdır.
2. Avrupa ülkelerine gönderilen din görevlilerinin devamlılığı için çalışılmalıdır.
3. Avrupa'nın yetkili makamlarıyla işbirliğine gidilerek Avrupa'da görev yapacak din görevlilerinin Avrupa'da yetiştirilmesi sağlanmalıdır.
4. Fikrim yok.
5. Diğer (lütfen belirtiniz)...

40. AB üyelik süreci ve muhtemel AB üyeliği bağlamında İhtisas Eğitim Merkezlerinin yapısı ve programı hakkında aşağıdaki yargıların hangisine katılırsınız?

1. Kursiyerlerin en az bir batı dilini iyi derecede bilmeleri sağlanmalıdır.
2. Diğer din ve kültürlerin tanınmasına yardımcı olacak, yurtdışı hizmetine yönelik dersleri de içinde barındıran, farklı kitlelerin dini ihtiyaçlarına yönelik çok yönlü bir program geliştirilmelidir.
3. Sadece yurtdışında görev yapacak personelin eğitildiği bir eğitim merkezi kurulmalıdır.
4. Eğitim merkezlerinin mevcut yapısında ve programında herhangi bir değişiklik yapmaya ihtiyaç yoktur.
5. Fikrim yok.
6. Diğer (lütfen belirtiniz)...

41. Yaptığımız çalışmayla ilgili başka düşünceleriniz, öneri ve eleştirileriniz varsa lütfen belirtiniz.

1.